

NARODOWY
PROGRAM
ROZWOJU
HUMANISTYKI

Baritenland

Ortelspurg Brüpen

Nawig

Lieb stae

erlād

Tricknig

Stragburg

Mariehorn

horn

Stargard

Bukow

Pogoda

ARCHAEOLOGICA HEREDITAS

Grodziska Warmii i Mazur
Odkrywane na nowo

pod redakcją
Rafała Soleckiego

3.

24

ARCHAEOLOGICA HEREDITAS

Grodziska Warmii i Mazur 3
Odkrywane na nowo

pod redakcją
Rafała Soleckiego

Archaeologica Hereditas
Prace Instytutu Archeologii UKSW

Komitet Redakcyjny
Redaktor serii: Magdalena Żurek
Członkowie Komitetu: Martin Gojda, Louis Daniel Nebelsick, Fabian Welc
Sekretarz: Katarzyna Zdeb

Adres Redakcji:
ul. Wóycickiego 1/3, bud. 23, 01-938 Warszawa
tel. +48 22 569 68 17, e-mail: archeologia@uksw.edu.pl
<https://wnhs.uksw.edu.pl/instituty/institut-archeologii/>

Redakcja tomu: Rafał Solecki
Korekty: Jagoda Biszkont
Skład: Rafał Solecki
Projekt okładki: Małgorzata Batsch na podstawie koncepcji Katji Niklas i Uli Zalejskiej-Smoleń
Linguistic consultation: Louis Daniel Nebelsick

Rycina na okładce: ilustracja z dzieła *Cosmographia* Sebastiana Münstera z 1572 roku
(opracowana na podstawie mapy Prus Heinricha Zella z 1542 roku)

Publikacja recenzowana do druku przez
dr. hab. Janusza Pietrzaka, prof. ucz. (Uniwersytet Łódzki)
i dr Alicję Dobrosielską

© Copyright by Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, 2024

ISBN 978-83-8281-488-0 (wersja drukowana)
ISBN 978-83-952162-7-5
ISSN 2451-0521

Publikacja finansowana w ramach programu
Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą
„Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2018–2023,
nr projektu 11H 18 0117 86, kwota finansowania 1 346 853 zł

Wydawnictwo:
Wydawnictwo Naukowe
Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
ul. Dewajtis 5, domek nr 2
01-815 Warszawa
+48 22 561 89 23 (wew. 323)
wydawnictwo@uksw.edu.pl

SPIIS TREŚCI

- 5** Robert Klimek
Grodziska pruskie i strażnice zakonu krzyżackiego na nowożytnych mapach Józefa Naronowicza-Narońskiego: przyczynek do badań na podstawie wybranych przykładów z obszaru dzisiejszych Mazur
- 23** Magdalena Żurek
Gródki stożkowate w państwie krzyżackim: forma i funkcja
- 43** Jarosław Ościłowski
Elementy obronne grodów z IX–XII wieku na północnym Mazowszu
- 67** Jacek Wysocki
Wyniki badań weryfikacyjnych grodziska Wrony, st. 2 (AZP 18-73/68), gm. Giżycko, realizowanych w latach 2019–2021
- 75** Rafał Solecki, Jacek Wysocki i Anna Gręzak
Zabytki i kości zwierzęce z badań archeologicznych fosy zamku krzyżackiego w Pastęku
- 105** Rafał Solecki
Projekt Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki „Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część 2. Warmia Wschodnia i Natangia”: realizacja w latach 2019–2023
- 117** Milena Obremska
Wyniki analizy palinologicznej prób pochodzących z warstw kulturowych grodzisk badanych w ramach projektu „Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część 2. Warmia Wschodnia i Natangia”
- 125** Michał Aniszewski
Wyniki identyfikacji gatunkowej węgla drzewnych z konstrukcji odkrytych na grodziskach badanych w ramach projektu „Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część 2. Warmia Wschodnia i Natangia”
- 131** Karolina Szczygieł
Wyniki analizy szczątków zwierzęcych pochodzących z warstw kulturowych grodzisk badanych w ramach projektu „Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część 2. Warmia Wschodnia i Natangia”
- 139** Noty o autorach

Grodziska pruskie i strażnice zakonu krzyżackiego na nowożytnych mapach Józefa Naronowicza-Narońskiego: przyczynek do badań na podstawie wybranych przykładów z obszaru dzisiejszych Mazur

Józef Naronowicz-Naroński (około 1610–1678) urodził się na Litwie w rodzinie kalwińskiej. Kształcił się w Kiejdanach, następnie prawdopodobnie w Rakowie, gdzie związał się z arianami. Był gruntownie wykształcony w zakresie matematyki, geodezji, kartografii. Znał kilka języków obcych, poza polskim, między innymi: łacinę, francuski, flamandzki i niemiecki. Początkowo pracował na rzecz miecznika koronnego Jana Zebrzydowskiego, dla którego wykonywał prace pomiarowe. Prawdopodobnie na przełomie 1643/1644 został przyjęty na służbę do księcia Bogusława Radziwiłła, u którego był mierzniczym oraz inspektorem twierdz. W pracach geodezyjnych Naroński wykorzystywał znajomość trygonometrii, stosował metodę triangulacyjną i posługiwał się przyrządami takimi jak astrolabium. Po edykcji sejmku Rzeczypospolitej w 1658 roku skazującym arian na banicję opuścił Polskę i osiadł w Prusach Książęcych¹. W 1663 roku Naroński zawarł z elektorem Fryderykiem Wilhelmem umowę na sporządzenie map wszystkich starostw Prus Książęcych. Kartograf opracował łącznie ponad 37 map i planów. Pokryły one głównie obszar w południowo-wschodniej i północno-zachodniej części księstwa. Trudności finansowe, w jakich znalazł się w związku z niedotrzymaniem warunków umowy przez elektora i starostów pruskich, były przyczyną zaniechania dalszych prac kartograficznych².

Naroński był także autorem kilku obszernych dzieł, między innymi: *Geometrii* i *Budownictwa wojennego*. Jego zamiłowanie do fortyfikacji i budownictwa obronnego możemy zauważyć także w jego pracach kartograficznych. Na swoich mapach kartograf naniósł także ówczesne twierdze oraz ziemne fortyfikacje. Naroński zwracał uwagę także na ich rozmieszczenie w terenie i otaczające je warunki naturalne. Miejsce na budowę twierdzy czy zamku musiało zdaniem Narońskiego spełniać wiele warunków, jak: dostęp do wody, żyw-

ności, obecność w pobliżu lasu (budulec), dobry grunt do budowy wałów, czy oddalenie od wzgórz, które mógł wykorzystać przeciwnik³. Naroński na mapach starostw Księstwa Prus zaznaczał także dawne relikty drewniano-ziemnych średniowiecznych założeń obronnych, a także ruiny zamków. Czynił to za pomocą sygnatury przedstawiającej kopczyk z krzyżem (ryc. 1), który w legendzie mapy starostwa piskiego opisał w języku łacińskim *mons arcis vastatae*, co można przetłumaczyć, jako góra po zniszczonym zamku⁴.

Naroński nie był pierwszym kartografem w ten sposób oznaczającym grodziska i ruiny zamków. Jako pierwszy oznaczenia takie zastosował w 1576 roku Caspar Hennenberger (1529–1600) na pierwszej szczegółowej mapie Prus zwanej *Prussiae, das ist das Landes zu Preussen welche herrliste Theil ist Sarmathiae Europeae eigentliche und warhafftige Beschreibung*⁵. Odegrała ona wielką rolę w historii kartografii tego obszaru, albowiem aż do połowy XVIII wieku stanowiła podstawę map Prus wydanych na zachodzie Europy. Hennenberger sporządził ją głównie na podstawie własnych pomiarów i materiałów zebranych w latach 1569–1576, w czasie siedmioletniej podróży po kraju⁶. Podstawę mapy stanowiły miejscowości o znanych ówczynie współrzędnych. Hennenberger naniósł na niej 55 sygnatur przedstawiających kopczyk z krzyżem, opisanych w legendzie mapy jako – *Ein Berg da vor alters ein Schloss drauf gewesen* – czyli wzgórze, na którym dawniej znajdował się zamek (grodzisko)⁷. Najwięcej, bo aż 6 zaznaczył w okolicy jeziora Śniardwy oraz 5 w pobliżu Insterburga. Podobne oznaczenia z łacińskim opisem w legendzie – *mons arcis vastata*, zaczęły się także pojawiać na niektórych nowożytnych mapach Prus, wydawanych w zachodnioeuropejskich

¹ Oracki 1988: 54–56.

² Szeliga 1997: 17–18.

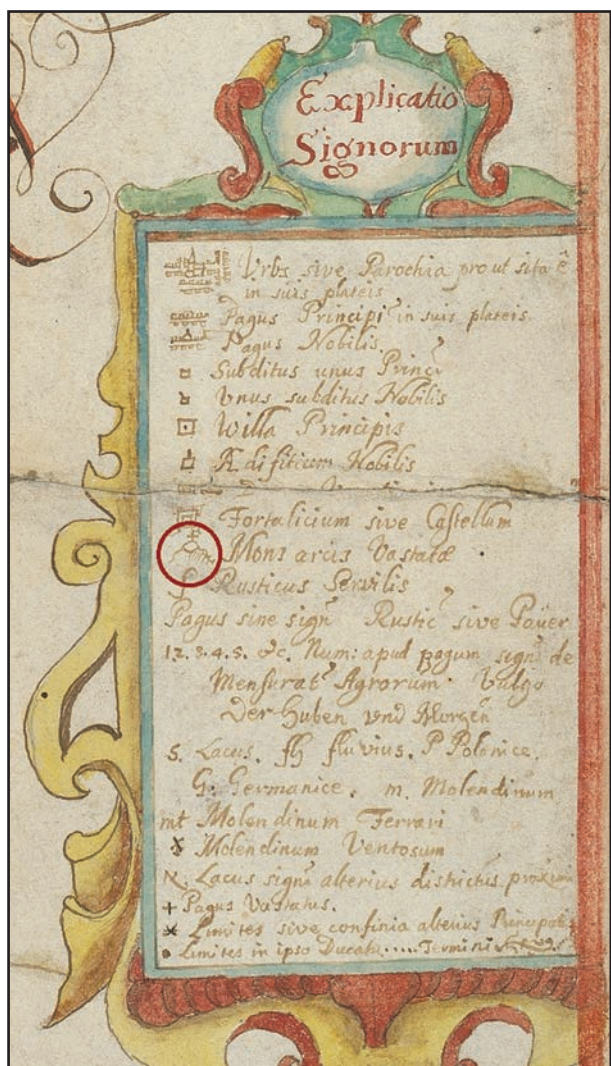
³ Naroński 2016: 54–57.

⁴ Naroński, *Districtus Johannsburgensis*.

⁵ Crome 1940b: 27–32; Klimek 2015: 46–60.

⁶ Szeliga 1982: 45.

⁷ Hennenberger 1576.

Ryc. 1. Sygnatura *mons arcis vastata* w legendzie mapy *Districtus Johannsburg* (źródło: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie)

Fig. 1. Signature *mons arcis vastata* in the map legend *Districtus Johannsburg* (source: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin)

oficynach. Pierwszą taką mapą była *Prussiae Regionis Sarmatiae Europae Nobilis* autorstwa Abrahama Orteliusa (1527–1598), opublikowana w atlasie *Theatrum Orbis Terrarum*⁸. W kolejnych latach mapę Prus Orteliusa wykorzystywali inni kartografowie i wydawcy zachodnioeuropejscy, jak: Hodocus Hondius (1563–1612), Johannes Janssonius (występujący również pod nazwiskiem Jan Jansz 1588–1664), Matthäus Merian (1593–1650), czy Nicolas Johann Visscher, zwany także Piscator (1618–1689)⁹.

Dawne założenia obronne na mapach Narońskiego nie zostały w sposób dostateczny opracowane. Przed laty próbę podjął Jerzy Antoniewicz, który poddał ana-

lizie obiekty zaznaczone na mapie starostwa ryńskiego *Districtus Reinensis*, jednak publikacja ta zawiera wiele niedociągnięć, gdyż jej autor nie znał oryginalnych map Narońskiego. W swojej publikacji Antoniewicz bazował na kopii mapy starostwa ryńskiego, która powstała w okresie międzywojennym XX wieku i w wielu szczegółach różniła się od oryginału. Kopia mapy nie prezentowała chociażby wszystkich obiektów zaznaczonych na oryginale Narońskiego, stąd wnioski Antoniewicza są w wielu miejscach błędne, jak chociażby w przypadku grodziska Ostrów koło Skomacka Wielkiego (gm. Stare Juchy)¹⁰. Informacje o założeniach obronnych znajdujących się na pozostałych mapach Narońskiego Antoniewicz czerpał z katalogu grodzisk Hansa Cromege, jednak i tutaj większość wniosków jest błędnych. Cromege miał dostęp jedynie do kilku map Narońskiego. Poza tym wiele obiektów zaznaczonych na mapach pominął bądź niewłaściwie zlokalizował. Poza wymienionymi powyżej badaczami grodziska na mapach Narońskiego analizowali Elżbieta Kowalczyk-Heyman¹¹ i Robert Klimek¹².

Naroński na swoich mapach starostw Prus Książęcych za pomocą sygnatury *mons arcis vastata* opisał około 100 tego typu obiektów. Wśród nich znajdują się między innymi zniszczone zamki krzyżackie – często z dopiskiem *alt schloss*, na przykład w Krzyżborku, Domnowie, Bartoszczach¹³. Warto zwrócić uwagę na fakt, że Naroński jest prawdopodobnie autorem pierwszego profesjonalnego szkicu sytuacyjnego grodziska (ryc. 2), które naniósł na planie miasta Sępółna wykonanym w sierpniu 1663 roku i opisał jako *Alte Schantz* – czyli 'Stary Szaniec' nad rzeką Łyną¹⁴. Obiekt ten interpretowany jest w literaturze archeologicznej jako krzyżacka strażnica¹⁵. Znamienne jest, że na mapie geologicznej opracowanej pod koniec XIX wieku grodzisko w Sępólnie również opisane jest jako *Alte Schanze*¹⁶. Prawdopodobnie na początku XX wieku 'Stary Szaniec' został w dużej części zniwelowany co sprawia, że dzięki mapie Narońskiego możemy odtworzyć jego kształt i formę.

ZAKONNE ZAŁOŻENIA OBRONNE Z OBSZARU DZISIEJSZYCH MAZUR

Z uwagi na fakt, że spektrum działalności Narońskiego obejmowało dosyć duży i zróżnicowany obszar Księstwa Prus, badania swoje ograniczył do terenu dzisiejszych Mazur. Według Maxa Toeppena do Mazur należały ziemie leżące w obrębie nowożytnych starostw: etckiego, jansborskiego (piskiego), leckiego (giżyckiego), nidzickiego, oleckiego, ostródzkiego, rastemborskiego (kętrzyńskiego) – część południowa, szczytnieńskiego, węgo-

⁸ Ortelius 1584.

⁹ Mercator i Hondius 1630; Janssonius 1647–1658; Merian 1652; Piscator (Visscher) 1682.

¹⁰ Antoniewicz 1950: 1–24.

¹¹ Kowalczyk-Heyman 2013: 182–185, 315–316.

¹² Klimek 2015: 46–60; Klimek 2022: 184–206.

¹³ Naroński, *Districtus Brandenburgensis*.

¹⁴ Naroński, *Abriss der Stadt Schieppenbeil*, 1663.

¹⁵ Crome 1940a: 117; ADA: teczka Sępólno, pow. Bartoszyce.

¹⁶ *Geognostische Agronomische*, nr 1792.

Ryc. 2. *Alte Schantz* w Sępopolu – prawdopodobnie najstarszy plan grodziska z ziem pruskich (1663)
(źródło: *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz* w Berlinie)

Fig. 2. *Alte Schantz* in Sępopol – probably the oldest plan of the stronghold from Prussian lands (1663)
(source: *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz* in Berlin)

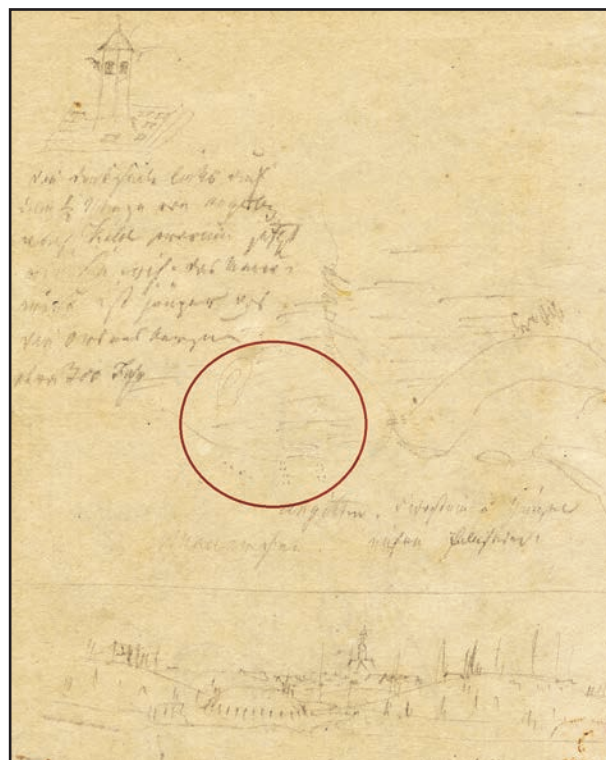
borskiego (węgorzewskiego) – część południowa, żądzborskiego (mrągowskiego)¹⁷. Naroński nie opracował map dla powiatu: nidzickiego, ostródzkiego i szczytnieńskiego. Z uwagi na obszerną problematykę omawianego zagadnienia w publikacji odniosę się wyłącznie do nieznanymi i zapomnianymi w literaturze obiektów archeologicznych.

W gronie obiektów naniesionych na wyżej wymienionych mapach mamy średniowieczne grodziska pruskie i jaćwieskie, ruiny zamków krzyżackich oraz tzw. gródki stożkowate. Wśród zakonnych założeń obronnych kartograf naniósł Stary Lec – *castrum Letzenborg* (stanowisko Wrony), Okartowo oraz Angerburg (Węgorzewo). Warto zwrócić uwagę na pierwszy zamek krzyżacki w Węgorzewie i strażnicę biskupią na Wyspie Młyńskiej w Pilcu. Oba obiekty są zapomniane i nie figurują w bazie Archeologicznego Zdjęcia Polski.

Zamek krzyżacki Angerburg – *Angirburg edificatur* – powstał w 1335 roku¹⁸. Położony był nad brzegiem obecnego jeziora Mamry (*Swokisken*) i bezpośrednio na zachód od wypływającej z niego rzeki Węgorapy. Jego relikty leżą na terenie administracyjnym dzisiejszego Węgorzewa. Lokalizacja zamku dokładnie została opisana w dokumencie spisany 20 października 1340 roku w Królewcu, który wskazywał przebieg granicy między diecezją warmińską i sambijską. Przebiegała ona w górę rzeki Pregoty (*Pregora*) do zamku Insterburg, a następnie w górę rzeki Węgorapy (*Angerapia*). Granica dochodziła do miejsca wypływu wspomnianej rzeki z jeziora *Swokisken* przy zamku Angerburg (*castrum Angerburg*). Następnie granica między diecezjami przebiegała w linii prostej w kierunku wschodnim, aż do granic Litwy. W opisywanym dokumencie mamy też wzmiankę, że przy zamku Angerburg znajdował się port (*orificium*)¹⁹. Jego pozostałości odno-

tował w 1827 roku Johann Guise (ryc. 3). Na jego archiwalnym szkicu widać w wodzie jeziora w pobliżu relikwów założenia zamkowego jakieś drewniane konstrukcje, będące prawdopodobnie pozostałościami pomostu i falochronu²⁰.

²⁰ Guise Zettel, SMB PK MVF, nr 174a.

Ryc. 3. Położenie dawnego zamku Angerburg i pozostałości średniowiecznego portu na planie Johanna Guisego z 1827 roku
(źródło: *Staatliche Museen zu Berlin, Museum für Vor- und Frühgeschichte*)

Fig. 3. Location of the former Angerburg Castle and remains of medieval port on the plan of Johann Guise from 1827
(source: *Staatliche Museen zu Berlin, Museum für Vor- und Frühgeschichte*)

¹⁷ Toeppen 1998: 24–27.

¹⁸ SRP I: 280; Powierski 2001: 129.

¹⁹ CDW I: 311.

Ryc. 4. Stary zamek Angerburg na mapie *Districtus Lecensis* (źródło: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie)

Fig. 4. Old Angerburg Castle on the map *Districtus Lecensis* (source: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin)

Ryc. 5. Alt Schlos(s) w Pilcu, na mapie widać także sygnaturę grodziska w Lembruku (źródło: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie)

Fig. 5. Alt Schlos(s) in Pilec, the signature of the stronghold in Lembruk is also visible (source: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin)

Angerburg wymieniony był także w dokumentach wydanych w 1341 roku przez wielkiego mistrza Dietricha von Altenburga. Pierwszy dotyczył nadania – sześciu łanów niedaleko *castrum Angirburg* w lesie zwanym *Lewin* przy rzece *Worape*, a także jakiejś łaki przy Węgorapie *Angrabe*²¹. Kolejny dokument dotyczył podziału jezior między zamkami w Angerburgu i Lecu (*Letzenburg*)²². W 1365 roku Kiejstut zniszczył zamek i pojął jego załogę liczącą osiem osób²³. Nie jest wykluczone, że port przy Angerburgu pierwotnie miał pełnić kluczową rolę w żegludze śródlądowej zakonu krzyżackiego, jednak jego zniszczenie zniweczyło te plany. W drugiej połowie XIV wieku rolę głównego portu na mazurskich jeziorach przejął Ryn.

Zniszczonego zamku Angerburg nie odbudowano już w pierwotnym miejscu. Nowa, murowana budowla została wzniesiona w 1398 roku. Nowy zamek wybudowa-

no na sztucznie utworzonej wyspie, nad Węgorapą, ale już w odległości 2 km od jej wypływu z jeziora²⁴. Obok niego powstała osada, która w 1573 roku otrzymała prawa miejskie dając początek miastu Węgorzewo. Wśród badaczy Angerburg jest często błędnie utożsamiany z legendarnym grodem Prusów *Angetete*, który miał być zdobyty przez Krzyżaków w 1254 roku. Jako pierwszy takiej interpretacji dokonał Hennenberger²⁵. Była to błędna identyfikacja, która jednak na długie lata zagościła w literaturze przedmiotu²⁶.

Naroński zaznaczył relikty zamku Angerburg (ryc. 4) nad jeziorem Mamry, czyli zgodnie z opisem dokumentu granicznego diecezji warmińskiej i sambijskiej²⁷. Obecnie miejsce to nie posiada żadnej własnej nazwy. Położone jest na terenie podmokłym i trudno dostępnym. Jego re-

²¹ PU III/1, nr 391.

²² PU III/1, nr 419.

²³ Wigand: 548.

²⁴ Toeppen 1858: 217.

²⁵ Hennenberger 1595: 23.

²⁶ Białuński 2002: 166–168.

²⁷ Naroński, *Districtus Lecensis*.

(powyżej)

Ryc. 6. Strażnica w Pilcu na planie Johanna Guisego (źródło: *Staatliche Museen zu Berlin, Museum für Vor- und Frühgeschichte*)

Fig. 6. The watchtower in Pilec on the plan of Johann Guise (source: *Staatliche Museen zu Berlin, Museum für Vor- und Frühgeschichte*)

likty widoczne są na niemieckiej mapie sztabowej²⁸ oraz na mapie lidarowej²⁹. Obiekt ten nie jest wpisany do rejestru zabytków archeologicznych. Jest to pewnie pokłosiem pomyłki niemieckiego archeologa Crome, który napisał, że Naroński zaznaczył pozostałości założenia obronnego w pobliskiej wsi Kal (gm. Węgorzewo), nie wspominając nic o dawnym zamku nad jeziorem³⁰. W Kalu jednak archeolodzy nie stwierdzili jakichkolwiek pozostałości strażnicy.

Kolejną miejscowością, w której miała znajdować się średniowieczna strażnica, jest Pilec (gm. Reszel). Według dokumentu z 24 czerwca 1369 roku granica dominium warmińskiego przebiegała blisko zamku w Pilcu: *castrum Piltcz*³¹. W późniejszych latach strażnica w Pilcu nie występowała w źródłach. Wspominał o niej jeszcze Hennenberger w 1595 roku, jednak nie wskazał dokładnego położenia³². Na powstałej w latach sześćdziesiątych XVII wieku mapie *Districtus Rastemborgensis* Naroński naniósł sygnaturę w postaci kopczyka z krzyżem na niewielkiej wyspie znajdującej się w północnej części Stawu Młyńskiego³³. Z kolei na mapie starostwa szestneńskiego Naroński dodał jeszcze napis *Alt Schlos*

²⁸ Meßtischblatt Nr 1796, arkusz: Angerburg, 1934.

²⁹ Wizualizacja danych LiDAR dostępna w serwisie: <https://polska.geoportal2.pl>.

³⁰ Crome 1939: 271.

³¹ SRW I: 30–31.

³² Hennenberger 1595: 349 (*Piltzen – ein Schlos gehabt*).

³³ Naroński, *Districtus Rastemborgensis*.

(poniżej)

Ryc. 7. Relikty strażnicy na wyspie w Pilcu (fot. R. Klimek, marzec 2007)

Fig. 7. Relics of the watchtower on the island in Pilec (photo by R. Klimek, March 2007)

(ryc. 5)³⁴. W 1827 Pilec odwiedził Guise i on także odnotował na tymże ostrowie relikty strażnicy (ryc. 6)³⁵. Wspomniana wysepka zachowała się do obecnych czasów, jednak jak dotąd nie przeprowadzono na niej badań archeologicznych (ryc. 7). Z uwagi na jej małe rozmiary można przypuszczać, że strażnica, która się na niej znajdowała, nie odgrywała ważnej roli militarnej. Podczas prowadzonych badań w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP) w ogóle nie uwzględniono stanowiska na wyspie, natomiast domniemane położenie strażnicy wskazano około 1 km na północ od wsi³⁶.

PROBLEMATYKA TZW. GRÓDKÓW STOŻKOWATYCH

W okolicy Mrągowa znajduje się kilkanaście niewielkich średniowiecznych obiektów, które mają formę ściętych stożków. Większość z nich nie była badana metodami archeologicznymi. Znaczna część tych kopców prawdopodobnie pochodzi z czasów późnego średniowiecza i mogła pełnić rolę tzw. *motte*, czyli niewielkich warownych dworów rycerskich³⁷. Prawie wszystkie ze znanych nam obecnie obiektów zostały odnotowane na mapach Narońskiego za pomocą sygnatury przedstawiającej kopczyk z krzyżem.

Pierwszym takim przykładem, do którego chciałbym się odnieść, jest grodzisko w Notyście Wielkim (gm. Mrągowo), położone w pobliżu Rynu. Było ono inwentaryzowane przez Narońskiego i naniesione w 1663 roku na mapę *Districtus Reinensis* (ryc. 8)³⁸. Kopiec w Notyście Wielkim został usypany w zachodniej części miejscowości na kulminacji wzgórza. Obiekt położony jest na prze-

smyku pomiędzy jeziorami Ryńskim i Mierzejewskim. Od południa dostęp do niego jest ograniczony ciekami wodnymi łączącymi obydwa jeziora³⁹. W 1926 roku obiekt w Notyście Wielkim ponownie był badany przez Hansa Heßa von Wichdorffa. Głównym celem inwentaryzacji była jego ochrona przed dewastacją, ponieważ gródek ten poważnie ucierpiał podczas I wojny światowej. W kolejnych latach był niszczony przez miejscową ludność w celach gospodarczych poprzez pozyskiwanie ziemi. Wichdorff stwierdził wówczas niewyraźne pozostałości po budowlu drewnianej, przy czym nie był w stanie określić, czy to było założenie architektoniczne. Badacz podkreślił, że w pobliżu obiektu występowała duża liczba ceramiki średniowiecznej typowej dla okresu zakonnego. Obiekt w Notyście Wielkim był również wzmiankowany przez Crome⁴⁰ oraz inwentaryzowany w 1948 roku przez Jerzego Antoniewicza⁴¹. Obaj badacze przypuszczali, że założenie obronne pochodziło z okresu krzyżackiego. Gródek zaznaczony został także na niemieckich mapach sztabowych, jako 'Zamkowa Góra' – *Burg-Berg*⁴². Do dzisiaj zachowało się około 2/5 części jego pierwotnej formy.

Miejscowość Notyst Wielki po raz pierwszy została wzmiankowana w źródłach pisanych w 1422 roku. Istniała wówczas karczma z dwoma łanami, od której pobierano rocznie trzy grzywny srebra czynszu. Była także kuźnia wodna *ysenwerg* z takim samym czynszem⁴³. Piętnaście lat później karczma już była wakująca, młyn (kuźnia) także⁴⁴. Od 1444 roku istniały w Notyście Wielkim dwa dobra służebne po dziesięć łanów każde. W 1480 roku wielki mistrz Marcin Truchsess nadał Burkartowi Pomianowi 30 łanów na prawie magdeburskim. Burkart otrzy-

³⁴ Naroński, *Districtus Sestensis*.

³⁵ Guise Zettel, SMB PK MVF, nr 118a; Crome 1940a: 105.

³⁶ AZP nr 19–68.

³⁷ Por. Nowakowski 2017.

³⁸ Naroński, *Districtus Reinensis*.

³⁹ Radkowski i Wysocki 2016: 347–349.

⁴⁰ Crome 1939: 319.

⁴¹ Antoniewicz 1950: 13–14.

⁴² *Meßtischblatt* nr 2094.

⁴³ DGZ 1958: 30.

⁴⁴ DGZ 1958: 71,73.

Ryc. 8. Gródek stożkowy w Notyście Wielkim na mapie *Districtus Reinensis* (źródło: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie)

Fig. 8. Cone-shaped stronghold in Notyst Wielki on the map *Districtus Reinensis* (source: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin)

mał wówczas zgodę na młyn oraz sądownictwo wyższe i niższe⁴⁵.

W 2000 roku gródek w Notyście Wielkim, jak i kilka sąsiednich obiektów, został poddany kompleksowym badaniom archeologicznym przez Annę Marciniak-Kajzer. Badaczka skupiła się na tematyce wybranych kopców antropomorficznych znajdujących się w okolicy Mrągowa. Prace wykopaliskowe zostały zlecone przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Olsztynie i miały za zadanie ustalić, czy kopiec w Notyście Wielkim był rycerską siedzibą obronną z okresu średniowiecza. W badaniach archeologicznych autorka potwierdziła, że obiekt został w znacznej mierze uszkodzony. Nie została jednak stwierdzona warstwa kulturowa z okresu średniowiecznego, nie znaleziono również ceramiki pochodzącej z tego okresu. Na tej podstawie archeolożka uznała, że kopiec w Notyście Wielkim ma metrykę nowożytną, być może nawet współczesną. Jej zdaniem nie pełnił on również roli feudalnej rezydencji obronnej. Marciniak-Kajzer wysunęła natomiast tezę, że opisywany obiekt przypuszczalnie: „miał charakter kopca widokowego, ulokowanego na skraju dworskiego założenia parkowego, lub był kopcem kommemoratywnym, usypanym dla uczczenia np. zwycięstwa Prus nad Napoleonem, czy chociażby wizyty władcy w tej okolicy”⁴⁶.

Do podobnych wniosków badawczych Marciniak-Kajzer doszła, inwentaryzując kopiec w Kiersztanowie (gm. Mrągowo), który także uznała za obiekt nowożytny. Wspomniany gródek również został naniesiony na

mapach Narońskiego (ryc. 9)⁴⁷. Położony jest on nad rzeką Dajna, między jeziorami Juno i Kiersztanowskim. Wydaje się jednak, że genezy powstania kopca w Kiersztanowie można doszukiwać się w średniowiecznych dokumentach. Pobliskie jezioro Kiersztanowskie (*see kirsno*)

⁴⁷ Naroński, *Districtus Sestenensis*.

Ryc. 9. Kopiec w Kiersztanowie na mapie *Districtus Sestenensis* (źródło: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie)

Fig. 9. Mound in Kiersztanowo on the map *Districtus Sestenensis*

(source: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin)

Ryc. 10. Kopiec w Kiersztanowie, (fot. R. Klimek, marzec 2007)

Fig. 10. Mound in Kiersztanowo (photo by R. Klimek, March 2007)

⁴⁵ Białuński 1996: 69, 95.

⁴⁶ Marciniak-Kajzer 2001: 137–161.

po raz pierwszy było wzmiankowane w 1326 roku podczas opisu przebiegu granicy Barcji i Natangii⁴⁸. Wyraz *kirsnan* w języku pruskim oznaczał 'czarny'⁴⁹. W miejscu, gdzie obecnie znajduje się wieś Kiersztanowo, istniała w średniowieczu wieś o nazwie Schwarzenburg, czyli 'czarny zamek'. W 1437 roku na wniosek mieszkańców Schwarzenburga i za zgodą wielkiego mistrza oraz prokuratora w Szestnie zostali oni przeniesieni do Muntowa (gm. Morąg)⁵⁰. Gródek w Kiersztanowie mógł też zabezpieczać stary bród na rzece Dajna, gdyż w przeszłości wiódł tędy szlak komunikacyjny (ryc. 10).

Potwierdzeniem hipotezy, że niektóre z zaznaczonych przez Narońskiego gródków stożkowych mogły pełnić rolę siedziby rycerskiej, są obiekty we wsiach Boże (gm. Mrągowo) (ryc. 11) i Zyndaki (gm. Sorkwity) (ryc. 12). Stanowisko w Bożem położone jest około 100 m od budynku kościoła. Kopiec ma kształt ściętego stożka o średnicy podstawy około 15 m, *plateau* około 8 m i wysokości 2 m (ryc. 13). Niemieccy archeolodzy,

którzy inwentaryzowali ten obiekt pod koniec XIX wieku uznali go za wartownię (*Wachhaus*)⁵¹. W 1997 roku badania archeologiczne przeprowadził Tomasz Nowakiewicz. Odkrył on wówczas pozostałości zabudowy grodziska w postaci konstrukcji z kamieni łączonych zaprawą wapienną. W materiale ruchomym znaleziono ceramikę siwą, typową dla czasów krzyżackich, ale także wczesnośredniowieczną – zalegające na złożu wtórnym. Stanowisko zostało uznane za siedzibę rycerską z okresu państwa krzyżackiego⁵².

W 1930 roku Carl Engel z Prussia Museum w Królewcu przeprowadził badania ratownicze na gródku strażniczym w Zyndakach (gm. Sorkwity). Jak stwierdził obiekt był już wówczas poważnie zniszczony. Odkrył on pozostałości drewnianej konstrukcji ściany, a bezpośrednio na południe od umocnienia zlokalizował osadę średniowieczną. Przyjmuje się, że wspomniany obiekt miał metrykę średniowieczną i był krzyżackim gródkiem strażniczym⁵³. W dniu 25 stycznia 1373 roku, wielki mistrz

⁴⁸ CDW I: nr 230.

⁴⁹ Elbing Vocabulary 2007: nr 460.

⁵⁰ Toeppen 1998: 115–116.

⁵¹ Hollack 1908: 18.

⁵² Radkowski i Wysocki 2016: 314–315.

⁵³ Radkowski i Wysocki 2016: 377–378.

Ryc. 11. Gródek stożkowy we wsi Boże, na mapie widać stanowiska w Brodzikowie i Wyszemborku (źródło: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie)

Fig. 11. Cone-shaped stronghold in Boże, the signatures of the strongholds in Brodzików and Wyszembork are also visible (source: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin)

Ryc. 12. Kopiec w Zyndakach na mapie *Districtus Sestenensis*

(źródło: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie)

Fig. 12. Mound in Zyndaki on the map *Districtus Sestenensis* (source: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin)

zakonu krzyżackiego Winryk von Kniprode przekazał Prusowi Sanglobe i jego synom Warpunowi, Medece, Glabunowi i Permojowi 120 łanów na prawie chełmińskim. Nadane włości nazywały się *Weistinen* i położone były nad jeziorem o tej samej nazwie – *Weistinen Sehe*, jak wówczas nazywano jeziora Warpuńskie oraz Zyndackie. Sanglobe wraz z synami w przypadku wojny zobowiązany był do wystawienia czterech konnych służb zbrojnych, a jeśli ten obszar miałby być podzielony na cztery części, to z każdej z nich miała przyspaść jedna służba. Przyznano im też 16 lat wolizny od wszelkich powinności⁵⁴. Zapewne Sanglobe musiał się bardzo zasłużyć zakonowi, skoro otrzymał tak duże nadanie ziemskie i to na prawie chełmińskim. Wsie Prusów były lokowane głównie na prawie pruskim, które było mniej korzystne. W tej sytuacji można domniemywać, że to niewielkie założenie obronne było użytkowane przez Sanglobe i jego synów (ryc. 14).

Analizując temat problematyki kopców strażniczych, chciałbym przytoczyć jeszcze jeden przykład z map Narońskiego, dotyczący tzw. gródków krzyżackich koło

Rynu. Sprawa dotyczy dwóch antropogenicznych kopców położonych w odległości 1 km na północny zachód od Rynu (ryc. 15). Już Mieczysław Orłowicz wspominał w swoim przewodniku turystycznym, że jest to dobry punkt widokowy na pobliskie jeziora⁵⁵. Wspomniane obiekty zostały także uwzględnione na przedwojennych niemieckich mapach sztabowych jako dwa punkty widokowe i opisane *Zwölf-Seen-Blick* – 'widok na dwanaście jezior'⁵⁶. Odnótowane zostały także w przedwojennej literaturze archeologicznej, jako *Totenhügel* (*Totenberg*), czyli 'Góra Śmierci'⁵⁷. W 2000 roku wzgórza zostały „odkryte” na podstawie zdjęć lotniczych przez Jerzego Miałduna, który uznał je za nieznane wczesnośredniowieczne kopce strażnicze⁵⁸. Pierwszy z obiektów leży na terenie administracyjnym Rynu. Posiada formę ściętego stożka o średnicy podstawy około 18 m, z kolei majdanu około 8 m. Jego wysokość wynosi około 3 m. Otoczony jest płytką fosą, której szerokość wynosi 2–3 m. Według

⁵⁵ Orłowicz 1991: 136.

⁵⁶ *Meßtischblatt* nr 2095.

⁵⁷ Hollack 1908: 131; Crome 1940a: 110.

⁵⁸ Mirkowska i Miałdun 2002: 311–320.

Ryc. 13. Gródek stożkowy we wsi Boże, siedziba rycerska (fot. R. Klimek, kwiecień 2005)

Fig. 13. Cone-shaped stronghold in Boże, knight's mansion (photo by R. Klimek, April 2005)

Ryc. 14. Kopiec w Zyndkach, domniemana strażnica Prusa Sanglobe (fot. R. Klimek, październik 2005)

Fig. 14. Mound in Zyndki, alleged sentry mansion of Prussian named Sanglobe (photo by R. Klimek, October 2005)

Jacka Radkowskiego i Jacka Wysockiego obiekt mógł pełnić rolę militarną, ale nie mamy żadnych wzmianek na jego temat. Brak przeprowadzonych badań archeologicznych nie pozwalał ich zdaniem określić jego chronologii⁵⁹. Drugi kopiec leży na terenie administracyjnym wsi Krzyżany (gm. Ryn) i jest oddalony od pierwszego o około 300 m. Średnica jego podstawy wynosi około 20 m, a majdanu 9 m, zaś wysokość dochodzi do 2,5 m. Stozek jest otoczony płytką fosą o szerokości 2–3 m. Podczas weryfikacji nie stwierdzono materiału zabytkowego⁶⁰. W miejscu, gdzie znajdują się opisywane obiekty, Naroński na mapie starostwa ryńskiego z 1663 roku nie naniósł sygnatury przedstawiającej kopczyk z krzyżem, lecz przypominającą szubienicę (ryc. 16)⁶¹. Mamy informację z 1630 roku, że w Rynie znajdowało się miejsce straceń zwane *Gerichte* czyli 'sąd'⁶². Wzgórza szubienicze zazwyczaj ułożone były w pruskich miastach na granicach administracyjnych oraz w pobliżu ważnych szla-

ków komunikacyjnych. Widok szubienicy na wzgórzu miał wpływać ostrzegawczo i zapobiegliwie na przybywających do miasta podróżnych. W XVII wieku szubienice i inne miejsca straceń były powszechnym widokiem w podmiejskim krajobrazie Prus. Także Naroński zaznaczał takie miejsca na swoich mapach. Łącznie odnotowałem 15 takich miejsc na jego rękopiśmiennych mapach. Pojawiają się one na granicach miast takich jak: Królewiec, Ława Pruska, Nordenburg, czy Węgorzewo. Na późniejszych nowożytnych mapach, opracowanych w XVIII i XIX wieku, miejsca, w których Naroński zaznaczył szubienice, nazywają się zwykle: *Galgen berg*, *Gericht*, czy *Gerichts-Berg*⁶³. Nie pokrywają się one ze średniowiecznymi założeniami obronnymi (ryc. 17). Zastanawiająca jest obecność dwóch kopców w niedalekiej odległości. Tutaj też odpowiedź możemy znaleźć na mapach Narońskiego. Dla przykładu w Angerburgu (Węgorzewie) na mapie widać obok siebie dwa wzgórza: z szubienicą i z wizerunkiem koła do łamania kości (ryc. 18)⁶⁴.

⁵⁹ Radkowski i Wysocki 2016: 359–360.

⁶⁰ Radkowski i Wysocki 2016: 337–338.

⁶¹ Naroński, *Districtus Reinensis*.

⁶² Białuński 2016: 121.

⁶³ Schroetter 1796–1802: *Gericht*; *Meßtischblatt* nr 1689: *Gerichts-Berg*.

⁶⁴ Naroński, *Districtus Angerburgensis*.

Ryc. 15. Kopiec w Rynie

(fot. R. Klimek, październik 2022)

Fig. 15. Mound in Ryn (photo by R. Klimek, October 2022)

Ryc. 16. Góra szubienicza (*Toten Berg*) w Rynie na mapie *Districtus Reinensis*

(źródło: *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz* w Berlinie)

Fig. 16. The gallows mound (*Toten berg*) in Ryn on the map *Districtus Reinensis* (source: *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz* in Berlin)

Z kolei w pobliżu Nordenburga mamy dwa sąsiadujące ze sobą wzgórza szubienicze⁶⁵. Podsumowując, można śmiało stwierdzić, że Naroński będąc w Rynie, nie odnotował reliktyw krzyżackiej strażnicy.

NIEPEWNE LOKALIZACJE STANOWISK ARCHEOLOGICZNYCH

Kaspar Hennenberger i Józef Naroński zaznaczyli pewien obiekt nad jeziorem Śniardwy, na północ od wsi Kwik (gm. Pisz). W 1827 roku odnotował je także Johann Guise⁶⁶. Według jego opisu i podręcznego szkicu umocnienie obronne w Kwiku znajdowało się na wschodnim brzegu Śniardwy. Jego lokalna nazwa brzmiała Szaniec Zimocha (*Schanze Zimmochen*)⁶⁷. Niestety szkice tego obiektu wykonane przez Guisego zaginęły podczas II wojny światowej, przez co miejsce to jest teraz trudne do ustalenia w terenie. Jerzy Antoniewicz uznał, że domniemany gródek strażniczy przy wsi Kwik jest raczej naturalnym wzniesieniem, a jego regularne kształty skłoniły do uznania go przez Hennenbergera i Narońskiego za relikty dawnego założenia obronnego. Moim zdaniem brak stwierdzonej warstwy kulturowej nie wyklucza go jednak jako obiektu archeologicznego. Mógł pełnić funkcję niewielkiej średniowiecznej strażnicy zabezpieczającej wodny szlak komunikacyjny przy wypływie rzeczki Kwik (obecnie Wyszki). Pewne przesłanki daje nam ku temu średniowieczna nazwa wsi Kwik – *Queke* (*kvèkè*), która w języku pruskim oznaczała 'ostro-kół'⁶⁸.

Drugi z obiektów miał znajdować się w Łuknajnie (gm. Mikołajki), po wschodniej stronie przesmyku łączącego jeziora Śniardwy i Łuknajno. Został on odnotowany na mapach Hennenbergera i Narońskiego (ryc. 19). Grodziska tam niestety nie stwierdzono, chociaż w pobliżu odkryto cmentarzysko z wczesnego średniowiecza oraz miecz wikiński z X wieku⁶⁹. Zdaniem Antoniewicza, który również nie odnalazł na przesmyku śladów po założeniu obronnym, mogło ono zostać zdewastowane i w przeszłości rozkopane⁷⁰. Usytuowanie umocnienia na przesmyku broniącym przeprawy było jednak uzasadnione. W przeszłości istniała tu karczma z przeprawą promową⁷¹.

Poszukiwania zaginionego grodziska w Łuknajnie trwały intensywnie w latach dwudziestych XX wieku. Cała ta

Ryc. 17. Góra szubienicza (*Galgen Berg*) w Rastemborku (Kętrzynie) na mapie *Districtus Rastemborgensis* (źródło: *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz* w Berlinie)

Fig. 17. The gallows mound (*Galgen Berg*) in Rastembork (Kętrzyn) on the map *Districtus Rastemborgensis* (source: *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz* in Berlin)

Ryc. 18. Szubienica i miejsce z kołem do łamania kości w Angerburgu (Węgorzewie) na mapie *Districtus Angerburgensis* (źródło: *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz* w Berlinie)

Fig. 18. The gallows and the wheel for breaking bones in Angerburg (Węgorzewo) on the map *Districtus Angerburgensis* (source: *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz* in Berlin)

dokumentacja w formie spisanych notatek i mapek znajduje się w Staatliche Museen w Berlinie – *Preußischer Kulturbesitz Museum für Vor- und Frühgeschichte* (dalej SMB PK MVF). Początkowo poszukiwania domniemanego założenia obronnego rozpoczęto po wschodniej stronie jeziora Łuknajno. Najpierw wytypowano wzgórze, którego szczyt osiągał poziom 121,6 m n.p.m., ale nie stwierdzono tam żadnych elementów grodziska. Następnie wzięto pod uwagę wzniesienie wysokości o kulminacji 134,1 m n.p.m., które jest doskonałym punktem

⁶⁵ Naroński, *Districtus Gerdaviensis i Nordenburgensis*.

⁶⁶ Crome 1940a: 106.

⁶⁷ Hollack 1908: 126; Leyding 1959: 289.

⁶⁸ Elbing Vocabulary 2007: nr 635.

⁶⁹ Crome 1939: 289.

⁷⁰ Antoniewicz 1950: 16; ADA: Teczka Łuknajno, pow. Mrągowo; jako przykład zniszczenia w wyniku działalności gospodarczej człowieka tzw. średniowiecznego kopca wartowniczego Jerzy Antoniewicz podaje stanowisko w Zyndakach, gm. Sorkwity.

⁷¹ Schroetter: 1796–1802: (Fähre); SGKP 1884: 816–817 („Łuknajński przewóz” – *Lucknainer-Fähre*).

Ryc. 19. Niezidentyfikowany kopiec w Łuknajnie na mapie *Districtus Reinensis*

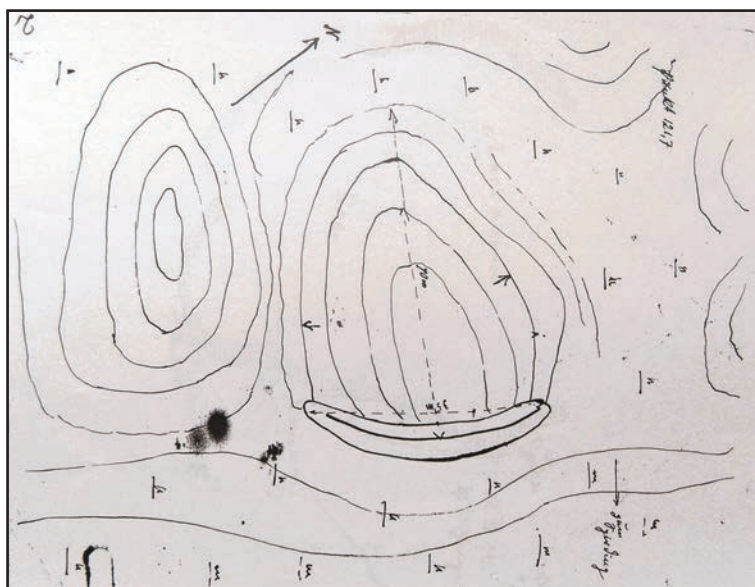
(źródło: *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz* w Berlinie)

Fig. 19. Unidentified mound in Łuknajno on the map *Districtus Reinensis*

(source: *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz* in Berlin)

obserwacyjnym. Widać z niego wejście na jezioro Mikołajskie, Łuknajno, a także całą drogę wodną w kierunku Orzysza. Jednak i tam nie odnaleziono reliktów umocnienia obronnego. W lipcu 1929 roku przyjechał do Łuknajna na wizytację Carl Engel, który zlokalizował gródek strażniczy w odległości 150 m od północnego brzegu jeziora Śniardwy i 600 m na południowy wschód od Pieńkowa (nieistniejącej już wtedy osady). Był to niewielki nasyp znajdujący się na wzniesieniu osiągającym poziom 121,7 m n.p.m. i o wysokości około 2,5 m od strony lądu i 7 m od strony jeziora Śniardwy. Szerokość podstawy gródka strażniczego wynosiła 8 m (ryc. 20, 21). Był to doskonały punkt widokowy na okolicę⁷². W czasach wizytacji przez Carla Engla obszar grodziska stanowiły łąki. Obecnie jest on zalesiony. Stanowisko to nie jest odnotowane w bazie AZP i wygląda na to, że po II wojnie światowej zostało zapomniane. W dniu 30 października 2022 roku udałem się na miejsce, aby zweryfikować to stanowisko. Znalazłem wał o długości 15 m i wysokości około 1,5 m od podstawy (ryc. 22). Obiekt jest zniszczony przez

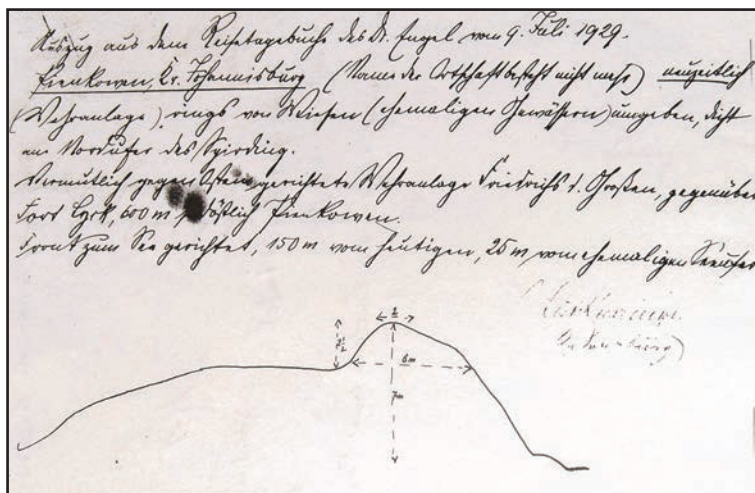
⁷² SMB PK MVF, PM-A 1441/1 Luknainen, Kr. Sensburg; patrz: *Meßtischblatt* nr 2296 i *Meßtischblatt* nr 2195.

Ryc. 20. Plan gródka koło Łuknajna wykonany w 1929 roku przez Carla Engla (źródło: *Staatliche Museen zu Berlin, Museum für Vor- und Frühgeschichte*)

Fig. 20. Plan of a stronghold near Łuknajno made in 1929 by Carl Engel

(source: *Staatliche Museen zu Berlin, Museum für Vor- und Frühgeschichte*)

Ryc. 21. Przekrój gródka koło Łuknajna opracowany przez Carla Engla

(źródło: *Staatliche Museen zu Berlin, Museum für Vor- und Frühgeschichte*)

Fig. 21. Cross-section of the stronghold near Łuknajno made by Carl Engel (source: *Staatliche Museen zu Berlin, Museum für Vor- und Frühgeschichte*)

Ryc. 22. Zamkowa Góra koło Łuknajna od wschodu (fot. R. Klimek, październik 2022)

Fig. 22. Zamkowa Góra (Castle hill) near Łuknajno from the east (photo by R. Klimek, October 2022)

Ryc. 23. Gródek koło Łuknajna (*Schlosberg*) na mapie Jana Władysława Suchodolca z 1732 roku (źródło: Suchodolec 1732)

Fig. 23. Hillfort near Łuknajno (*Schlosberg*) on the map by Jan Władysław Suchodolec from 1732 (source: Suchodolec 1732)

Ryc. 24. Nowożytny szaniec (*Schantz*) w Szymonce na mapie *Districtus Lecensis* (źródło: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie)

Fig. 24. The modern fortification (*Schantz*) in Szymonka on the map *Districtus Lecensis* (source: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin)

okopy i betonowe stanowisko strzeleckie z czasów II wojny światowej.

Jak się okazuje, opisywany gródek był już wcześniej odnotowany, jako Zamkowa Góra *Schlos(s)berg* na mapach Władysława Suchodolca (ryc. 23), które zostały opracowane w latach dwudziestych XVIII wieku. Zaznaczony on został na półwyspie wrzynającym się w jezioro Śniardwy, zwanym na mapie *Luknainen Spitz* – 'Łuknajnska Szpica'⁷³. Niemiecki archeolog Hans Crome wzmiankował, że umocnienie obronne zwane było przez miejscową ludność Zamziskiem i leżało na wschód od Pieńkowa, nad jeziorem Śniardwy⁷⁴. Obecnie stanowisko to jest zapomniane, ale dzięki mapom Władysława Suchodolca może ponownie wejść do literatury przedmiotu. W tej sytuacji pozostaje sprawa otwarta, czy Naroński rzeczywiście widział jakieś relikty strażnicy przy przesmyku Łuknajskim, czy też omyłkowo naniósł tam obiekt z Pieńkowa⁷⁵.

ZAKOŃCZENIE

Naroński na swoich mapach nanosił także szańce wykorzystywane militarnie w ówczesnym czasie. Jak wiadomo, był to czas wojen szwedzkich i najazdów tatarskich na Prusy Książęce, więc z pewnością tego typu obiekty były mu znane. Jeden z nich naniósł na mapie starostwa leckiego (giżyckiego) w pobliżu Szymonki (gm. Ryn) i opisał jako *Schantz* (ryc. 24)⁷⁶. Był to prosty szaniec o kształcie kwadratu i prostych kątach. Obiekty takie Naroński,

jako specjalista od fortyfikacji, nazywał redutą równo-czworogranem⁷⁷. Stanowisko w Szymonce przez długie lata funkcjonowało jednak w literaturze archeologicznej jako obiekt będący strażnicą z czasów krzyżackich. Jego nazwa lokalna podobno brzmiała Suttka⁷⁸. W powojennym wykazie grodzisk powiatu mrągowskiego Antoniewicz odnotował także nazwę Szańce⁷⁹. Niestety obiekt ten nie dotrwał do dzisiejszych czasów, ponieważ został całkowicie zniwelowany i wyrównany.

Z przeprowadzonych i udokumentowanych w niniejszej pracy badań można wysnuć wniosek, że mapy mogą być dla badaczy grodzisk doskonałym źródłem pomocniczym. Dotychczas w małym stopniu wykorzystywane były nowożytnie mapy oraz źródła pisane. Same badania archeologiczne, bez przeprowadzenia wnikliwej analizy powyższych źródeł, mogą prowadzić do stawiania błędnych hipotez. Moim zdaniem mapy Narońskiego, chociaż nie obejmują całego obszaru Prus, są niezwykle cennym źródłem informacji – chociaż niestety prawie w ogóle niewykorzystanym. Mapy zawierają dokładne dane na temat osadnictwa: granice wiejskich włości, kształt zabudowy, informacje o kościołach, młynach, dworach. Dane te są niezwykle dokładne i dotychczas w znikomym stopniu wykorzystywane przez historyków badających osadnictwo Księstwa Prus w XVII wieku. Mapy Narońskiego to także doskonały materiał o stosunkach wodnych i zalesieniu. Zawierają liczne jeziora, które zostały w XIX wieku osuszone, dzięki czemu możemy poznać skutki zmian hydrologicznych i zalesienia na przestrzeni ostatnich stuleci.

⁷³ Suchodolec 1732.

⁷⁴ Crome 1940a: 97.

⁷⁵ Klimek 2022: 197–200.

⁷⁶ Naroński, *Districtus Lecensis*.

⁷⁷ Naroński 2016: 149–150.

⁷⁸ Crome 1940a: 117.

⁷⁹ ADA, teczka, powiat Mrągowo: Antoniewicz, Wykaz grodzisk wczesnohistorycznych powiatu mrągowskiego.

Źródła kartograficzne:

- Geognostische Agronomische nr 1792, Schippenbeil, 1:25 000, Berlin 1897;
- Hennenberger C. 1576. Prussiae, das ist des Landes zu Preussen, welches das herrichste Theil ist Sarmathiae Europae eigentliche und warhafftige Beschreibung, Königsberg.
- Janssonius J., 1647-1658. Prussia accurate descripta a Gasparo Henneberg Erlichensi, Amsterdam.
- Mercator G., Hondius J., 1630. Prussiae Nova Tabula Autore Gasparo Henneberg, Amsterdam.
- Merian M. 1652. Prussiae Nova Tabula, [w:] Topographia Electoratus Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae, Frankfurt/Men 1652.
- Meßtischblatt Nr 1689, Pr. Eylau, 1:25 000, 1937.
- Meßtischblatt Nr 1796, Angerburg, 1:25 000, 1934.
- Meßtischblatt Nr 2094, Weissenburg, 1:25 000, 1928.
- Meßtischblatt Nr 2095, Rhein, 1:25 000, 1928.
- Meßtischblatt Nr 2195, Nikolaiken, 1:25 000, 1936.
- Meßtischblatt Nr 2296, Zdorren, 1:25 000, 1926.
- Ortelius A. 1584 Prussiae Regionis Sarmathiae Europae Nobiliss. Vera et Nova Descriptio, [w:] Theatrum Orbis Terrarum, Antwerpia.
- Piscator (Visscher) N. J. 1682, Prussiae eximia cura conscripta per Casparum Henneberch Erlichensem, Amsterdam.
- Schroetter F. 1796-1802, Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch Litthauen. Johannisburg s 18, Berlin.
- Suchodolec W. 1732. General-Carte von dem Königreich Preussen.

Źródła archiwalne:

Archiwum Działu Archeologii Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie (**ADA**):

- Antoniewicz Jerzy, Wykaz grodzisk wczesnohistorycznych powiatu mrągowskiego, Teczka pow. Mrągowo;
- teczka Sępól, pow. Bartoszyce.

Archiwum Warmińsko-Mazurskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Olsztynie:

- AZP nr 19–68.

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem (**GStA PK**):

- Karte Abschrift des 16. Jh: XX. HA, Ostpr. Fol. 126, 32;
- Naroński J.
- Abriss der Stadt Schieppenbeil, 1663, XX.HA.PKK, F 11714;
 - Districtus Angerburgensis, PK, XX HA, AK, F 10310;
 - Districtus Brandenburgensis, XX HA.PKK, F 12.335;
 - Districtus Gerdaviensis & Nordenburgensis, XX HA, PKK, F 12337;
 - Districtus Johannsburgensis, XX. HA.AK, F 10319;
 - Districtus Lecensis, XX.HA.AK, F 10323;
 - Districtus Rastemborgensis, XX, HA.AK, F 10.328;
 - Districtus Reinensis, XX. HA.AK, F 10329, 1663;
 - Districtus Sestenensis, XX HA.AK, F 10.330
 - Districtus Sestensis, XX HA.AK, F 10.351.

Staatliche Museen w Berlinie – Preußischer Kulturbesitz Museum für Vor- und Frühgeschichte (**SMB PK MFV**)

- SMPK MVF, PM-A 1441/1 Luknainen, Kr. Sensburg;
- Guise Zettel, Grundriss und Ansicht des Burgwalls von Pilz, SMB PK MVF, nr 118a;
- Guise Zettel, Angerburg, SMB PK MVF, PM-IXh, nr 174a.

Źródła opublikowane drukiem:

- **CDW** I. Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands, hrsg. v. C. P. Woelky u. J. M. Saage, Bd. 1, Mainz 1860.
- **DGZ** 1958. Das Grosse Zinsbuch, hrsg. von P. G. Thielen, Marburg: N. G. Elwert.
- Wigand 1863. Die Chronik Wigands von Marburg, [w:] Scriptores rerum Prussicarum, hrsg. v. T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, t. 2, Leipzig.
- Elbing Vocabulary 2007. [w:] Old Prussian written monuments, opr. L. Palmaitis, Kaunas.
- Hennenberger C. 1595. Erclerung der preussischen grössern Landtaffel oder Mappen, Königsberg.
- Naroński 2016. Naronowicz-Naroński Józef, Budownictwo wojenne, Oświęcim.
- **PUB** III/1 1975. Preußisches Urkundenbuch, Bd III/1 hrsg. hrgs. v. M. Hein, Marburg: N. G. Elwert.
- **SRP** Scriptores rerum Prussicarum, hrsg. v. T. Hirsch, M. Töppen u. E. Strehlke, Bd. 1. Leipzig 1861.
- **SRW** Scriptores rerum Warmiensium oder Quellenschriften zur Geschichte Ermlands, Bd 1, hrsg. von J.M. Saage, C.P. Woelky, Braunsberg 1866.

Źródła internetowe:

- <https://polska.geoportal2.pl/map/www/mapa.php?mapa=polska> (dostęp: 17.04.2023).

Wykaz cytowanej literatury:

- Antoniewicz, J.
1950. Józef Naroński, polski inwentaryzator grodzisk w XVII wieku w Prusach. *Wiadomości Archeologiczne* 17: 1–24.
- Białyński, G.
1996. *Osadnictwo regionu Wielkich Jezior Mazurskich od XIV do początku XVIII wieku – starostwo leckie (giżyckie) i ryński*. Olsztyn: Ośrodek badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.
2002. *Kolonizacja „Wielkiej Puszczy” (do 1568 roku) – starostwo piskie, etckie, straduńskie, zelkowskie, i węgorzowskie (węgorzewskie)*. Olsztyn: Ośrodek badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.
2016. *„Gerichte und Gerechtigkeit, auch andere gute Policey und Ordnung”. Studia z dziejów prawa i ustroju na ziemiach pruskich*. Olsztyn: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Crome, H.
1938. Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens. T. 1. Nebst alphabetischem Verzeichnis der Wehranlagen mit Angabe des Schrifttums. *Prussia* 32: 173–209.
1939. Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens. *Prussia* 33(1–2): 263–289, 297–324.
1940a. Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens. *Prussia* 34: 83–154.
1940b. Kaspar Hennenberger Karte des Alten Preußens, *Alt-Preußen* 1940(2): 27–32.
- Hollack, E.
1908. *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen*. Glogau–Berlin: Carl Flemming.
- Klimek, R.
2015. Ruiny zamków i grodzisk z obszaru Warmii biskupiej na mapie Kaspra Hennenbergera z 1576 r. *Studia Geohistorica* 3: 46–60.
2022. Grodziska znad jeziora Śniardwy na nowożytnych mapach. *Znad Pisy* 27–28: 184–206.
- Kowalczyk-Heyman, E.
2013. *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Pysą a Biebrzą)*. Warszawa: DiG.
- Leyding, G.
1959. *Słownik nazw miejscowych okręgu mazurskiego, część II, nazwy fizjograficzne (zlokalizowane)*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Marciniak-Kajzer, A.
2001. Z problematyki badań nowożytnych kopców w rejonie Mrągowa w świetle wykopalisk w Notyście Wielkim. *Acta Universitatis Lodzensis, Folia Archeologica* 23: 137–161.
- Mirkowska, I. i J. Miałdun
2002. Nieznane lub prawie nieznane kopce z okolicy Rynu, [w:] M. Karczewska i M. Karczewski (red.), *Badanie archeologiczne w Polsce północno-wschodniej i na zachodniej Białorusi w latach 2000–2001: materiały z konferencji, Białystok 6–7 grudnia 2001*, 311–320. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
- Nowakowski, D.
2017. *Śląskie obiekty typu „motte”. Studium archeologiczno-historyczne*. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Oracki, T.
1988. *Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku, L–Ż, t. 2*. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.
- Orłowicz, M.
1991. *Ilustrowany przewodnik po Mazurach Pruskich i Warmii*. Olsztyn: Agencja Wydawnicza Remix.
- Powierski, J.
2001. *Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski, t. II, 1*. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku.
- Radkowski J. i J. Wysocki
2016. Wstęp do problematyki gródków stożkowatych z terenu średniowiecznego państwa zakonu krzyżackiego, znajdujących się na obszarze województwa warmińsko-mazurskiego (w:) Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7, 295–385. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Sulimierski, F.
1884. (red.) *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, t. 5*. Warszawa: Władysław Walewski.
- Szeliga, J.
1982. *Rozwój kartografii Wybrzeża Gdańskiego do roku 1772*. Wrocław-Warszawa: Polska Akademia Nauk.
1997. *Rękopiśmienne mapy Prus Książęcych Józefa Naronowicza-Narońskiego z drugiej połowy XVIII wieku*. Warszawa: Biblioteka Narodowa.
- Toeppen, M.
1858. *Geographie von Preussen*. Gotha: Justus Perthes.
1998. *Historia Mazur. Przyczynek do dziejów krainy i kultury pruskiej*. Olsztyn: Wspólnota Kulturowa Borussia.

Robert Klimek

**Prussian strongholds and the watchtowers of the Teutonic Order
on modern maps by Józef Naronowicz-Naroński:
a monograph to the studies, based on selected examples from the territory of today's Masuria.**

Summary

Józef Naronowicz-Naroński (around 1610–1678) was a cartographer profoundly engaged in the mapmaking process in the area of Prussia. A large proportion of the cartographic work he did was commissioned to him by Frederick William, The Great Elector. Naroński created maps of the Duchy of Prussia's starosties, using a symbol of a mound with a cross (*mons arcis vastata*) to mark the relics of medieval wooden and earth fortifications, such as strongholds, watchtowers, sentry mounds, as well as remains of castles. Naroński also put on his maps then-present fortresses and earth fortifications.

The old defensive structures marked on the maps created by Naroński have not received adequate attention in scientific publications. Some years ago an attempt at their analysis was made by Jerzy Antoniewicz, who analysed the objects marked on the Ryńskie starosty maps. However, his paper contains a number of shortcomings, since the author was not familiar with Naroński's maps. Additionally, the copy of Ryńskie starosty map which he worked on was made during the mid-war period of 20th century and in many aspects differed from the original. Using Naroński's maps made

it possible to confirm a lost location of the Teutonic mansion in Straduny (later the seat of starosty), and also locations of other Teutonic watchtowers mentioned in medieval sources, whose locations were either unknown or unconfirmed, such as Angerburg (Węgorzewo) or Pilec. The above mentioned symbols on maps by Józef Naroński were not usually considered by archeologists during preparations for archeological studies or surface survey constituting a part of Archeological Photo of Poland (Archeologiczne Zdjęcie Polski, AZP) project. Omission to analyse modern maps and strongholds marked on them may sometimes lead to false conclusions. For instance, during archeological studies of medieval strongholds in Notyst Wielki (Ryn commune), a hypothesis was formed that it was a commemorative mound erected in the 19th century, although it was marked as a relic of a watchtower on the map from 1660. Another example could be the so-called Teutonic stronghold near Ryn, which was actually marked by Naroński as a "gallows hill".

Translated by Natalia Klimek

Gródki stożkowate w państwie krzyżackim: forma i funkcja

Niniejszy artykuł poświęcony jest gródkom stożkowym w granicach państwa zakonnego w 2. połowie XIV wieku. W tym czasie państwo krzyżackie osiągnęło maksymalny zasięg i obejmowało Pomorze Gdańskie, ziemię chełmińską, Pomezanie, Pogezanie, Warmię, Barcję, Natangię, Sambię, Nadrowie, Skalowię, Sasinię, Galindię i część terytorium Jaćwieży. Granice tego obszaru, określane wielokrotnie w dokumentach z 2. połowy XIV – 1. połowy XV wieku, zidentyfikowane zostały w terenie przez badaczy.

Granica między państwem zakonnym a ziemiami słupską i sławieńską, pozostającymi wówczas w rękach Brandenburgii, szczecinecką (należącą do książąt wołogoskich) i bobolicką (biskupów kamieńskich) biegła od ujścia Łeby do Bałtyku, dalej w górę rzeki, odchodząc od niej, by złapać bieg Czernicy aż do jej ujścia do Gwdy¹, następnie w dół Gwdy, aż do ujścia do niej Debrzynki koło miejscowości Lędyczek (gm. Okonek). Dalej Debrzynką w górę rzeki, następnie w kierunku wschodnim, wzdłuż Kamionki do Jeziora Koronowskiego, stamtąd wzdłuż jego brzegów, aż do południowego krańca, a potem na wschód do Wisły w rejonie Topolna. Dalej granica biegła po Wiśle, choć na wysokości Torunia odchodziła od południowego brzegu rzeki, pozostawiając Nieszawę po stronie krzyżackiej. Za Toruniem szła rzeką Drwęcą, do ujścia Rypienicy, a dalej w górę rzeki. Na wysokości źródeł Górzanki granica odchodziła od Rypienicy w kierunku wschodnim, osiągając bieg Górzanki i dalej w dół strugi do rzeczki Rynicy. Następnie biegła wschodnimi brzegami Jezior Bryńskich, biegiem Wkry do ujścia Nidy (obecnie górny bieg Wkry)², dalej w górę rzeki aż do

dzisiejszego Zakrzewa (gm. Kozłowo). Tam odchodziła od rzeki, ciągnęła się w kierunku południowo-wschodnim, w rejonie Narzymia (gm. Łowo-Osada), skręcała w kierunku północno-wschodnim, aż do rzeki Orzyc, następnie w dół rzeki, aż do brodu w rejonie Janowa (gm. *loco*), dalej w kierunku wschodnim do ujścia rzeczki Wincenty do Pisy³. Dalej bieg granicy wyznaczała Wincenta do jej źródeł, następnie w kierunku wschodnim, aż do źródła Chojny (Łodwigówki) i do Kamiennego Brodu na rzece Łek (Ełk). Od tego miejsca granica znów biegła rzeką, aż do jej ujścia do Biebrzy⁴, następnie w górę Biebrzy do ujścia Netty i dalej na północny wschód, aż do jeziora Wigry. Dalej granica w kierunku północnym szła wododziałem Pregoty do rzeki Szeszupy i do wyspy Salin na Dubissie⁵. Tereny te znajdują się już poza obecnymi granicami Polski.

STAN BADAŃ

Stożkowe formy w krajobrazie wzbudziły zainteresowanie badaczy jeszcze w okresie międzywojennym. Jako pierwszy terminu „gródki stożkowe” użył Władysław Łęga, który zwrócił uwagę na formę takiegoż gródka, odróżniając go od innych założeń obronnych⁶. Uznał je za pozostałości obronnych grodów z czasów historycznych. Wówczas też o „kopcach historycznych” pisał Gerard Leńczyk⁷. Jako siedziby rycerskie interpretował je Roman Jakimowicz⁸, wiążąc je z okresem rozbicia dzielnicowego,

wego Dworu, stała się górnym biegiem Wkry (dziś Wkra Działówka). O krzyżackich pracach hydrotechnicznych w: Ościłowski 2011: 11–13; szerzej Głowczyński 2022: 26–40.

³ Długokęcki i Kowalczyk 2003: 33–36.

⁴ Kowalczyk 1992: 36–58, mapy 1–3; Długokęcki i Kowalczyk 2004: 5.

⁵ Długokęcki i Kowalczyk 2004: 8. O przebiegu granicy mazowiecko-krzyżackiej też: Sieradzan 1996: 351–352.

⁶ Łęga 1930: 295–327.

⁷ Leńczyk 1937: 229–231.

⁸ Jakimowicz 1948: 378–379.

¹ Opis granicy między Pomorzem Gdańskim a terytoriami położonymi na zachód i południowy zachód za: Długokęcki i Simiński 2018: 169–175. Wydaje się, że więcej punktów orientacyjnych znajduje się na południowym odcinku, między Gwdą i Jeziołem Koronowskim.

² W początkach XIV wieku Krzyżacy odcięli strefę źródłową Wkry w rejonie wsi Cibórz i skierowali wody do koryta rzeki Wel, dopływu Drwęcy, podnosząc tym samym jej spławność. Tym samym Nida, dopływ Wkry wpadający doń w rejonie No-

wzrostem znaczenia rycerstwa i nadawanym temu stanowi prawom do budowy małych grodów. Myśl tę podjął Witold Hensel, dostrzegając obecność gródków stożkowych w pobliżu dworów i łącząc je z organizacją gospodarki na danym terenie⁹.

Badania gródków stożkowych na terenach Polski podjęła Janina Kamińska, rozpoczynając w początkach lat 60. XX wieku wykopaliska w Siedlankowie (gm. Pęczniew)¹⁰. Niemal w tym samym czasie badania podobnego stanowiska w Łącku (gm. *loco*) przeprowadził Jerzy Kruppé. Badania tych obiektów, prowadzone wówczas głównie w Polsce centralnej, pozwoliły określić ich chronologię na okres późnego średniowiecza (XIII–XIV wiek). Wtedy też J. Kamińska uznała je za ufortyfikowane rezydencje rodów rycerskich¹¹, a interpretacja ta w zasadzie nie jest podważana do dziś¹². Sugerowała też, że wieża stanowiła jedynie jeden z elementów założenia dworskiego, towarzysząc budynkowi dworu i zabudowaniom gospodarczym, sporadycznie jedynie stanowiąc budowlę rezydencjonalną¹³. Stanisław Zajączkowski w recenzji pracy J. Kamińskiej zwrócił uwagę na funkcję i dyspozycję założeń gródków stożkowych¹⁴. Zastosowane przezeń określenie *fortalicium et curia* sprowokowało wieloletnią dyskusję terminologiczną, którą próbował rozstrzygnąć – zdaniem autorki trafnie – Leszek Kajzer¹⁵. Interpretację J. Kamińskiej przyjął Edward Krauze¹⁶, wprowadzając niesłusznie sugerując możliwość ich pojawiania się na ziemiach polskich już w XI wieku, za to trafnie zauważając brak badań zaplecza gospodarczego gródków stożkowych. Dostrzegł też, że poza sypaniem sztucznych kopców do budowy gródków wykorzystywano też naturalne wzniesienia, czasem podwyższane¹⁷. Również L. Kajzer uznał gródki stożkowe za pozostałości obronnej siedziby drewnianej¹⁸.

W początkach lat 70. XX wieku badania grodzisk stożkowatych prowadzono na terenie niemal całego kra-

ju, w tym również podjęto je na terenie dawnego państwa krzyżackiego. Archeolodzy z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu rozpoczęli badania na terenie historycznej ziemi chełmińskiej¹⁹, a w dawnych Górnych Prusach – ekspedycja Komitetu Grunwaldzkiego złożona przede wszystkim z badaczy IHKM PAN z Łodzi, zainteresowała się Dąbrównem (gm. *loco*)²⁰.

Gródki stożkowe najczęściej pojawiały się w raportach wykopaliskowych, a szerzej omówili je L. Kajzer²¹ i Anna Marciniak-Kajzer²². Obecność dworów na kopcu (gródków stożkowych) stwierdzono w Polsce centralnej, Małopolsce, Wielkopolsce²³, na Pomorzu Zachodnim i na Śląsku²⁴, ostatnio również na Warmii i Mazurach²⁵.

Znaczącą rolę w formowaniu poglądów polskich badaczy na problem gródków stożkowych miał L. Kajzer. Uznał je za redukcje zamków z wieżą mieszkalną przystosowane do możliwości finansowych fundatora²⁶. Zwrócił również uwagę na częstą obecność gródków w pobliżu dworów lub pałaców, a także na fakt, że część kopców może być nasypem pod rezydencją nowożytną²⁷. Ustalił też, że ta forma osadnictwa funkcjonowała do XVIII wieku. Jego zdaniem w okresie od XIII do XVIII wieku tradycja sypania kopców pod siedzibę rodową się spauperyzowała – przeszła od najwyższych warstw społecznych w okresie rozbicia dzielnicowego, do zubożałej szlachty, która jeszcze w XVII–XVIII wieku stawiała dwory na kopcach²⁸.

Problemem gródków stożkowych zajmuje się również A. Marciniak-Kajzer. Poza opracowaniami badanych stanowisk, jej zainteresowania obejmują również kwestie formalne: problem terminologii określającej możliwie najbardziej precyzyjnie nie tylko morfologię, ale również potencjalną funkcję obiektu oraz właśnie ich przeznaczenie²⁹. Streściła też dyskusję dotyczącą genezy stożków³⁰. W 2011 roku wydana została monografia średniowiecznego dworu rycerskiego autorstwa A. Marciniak-Kajzer³¹. Jest to najpełniejsze obecnie opracowanie zagadnienia, choć obejmujące jedynie tereny Królestwa Polskiego. Jego istotną część stanowi katalog oraz obszerna bibliografia.

W ciągu ostatnich kilku lat zajęto się również problemem pomijanego dotąd zaplecza gospodarczego gródków stożkowych. Badania nad otoczeniem kilku stano-

⁹ Hensel 1950: 2.

¹⁰ Kamińska 1968: 15–88.

¹¹ Kamińska 1966: 43–75.

¹² Wprawdzie pojawiły się głosy o możliwych innych interpretacjach gródków stożkowych – W. Szymański dopuszczał też możliwość funkcji refugialnych (Szymański 1968: 69–71), a T. Kiersnowska – reprezentacyjnej i mieszkalnej (Kiersnowska 1973: 440–445). Wydaje się, że T. Kiersnowska łączyła gródki stożkowe z murowanymi wieżami mieszkalnymi, również funkcjonującymi w tym czasie.

¹³ Kamińska 1966: 60.

¹⁴ Zajączkowski 1956: 322–323.

¹⁵ L. Kajzer zaproponował używanie terminu „fortalicja” na określenie drewnianego, obwałowanego dworu, aczkolwiek w odniesieniu do obiektów o nieco młodszej, nowożytnej chronologii (Kajzer 2016: 17). Feliks Markowski także opisuje zagrody i budynki obronne, odwołując się przy tym do terminu „fortalicja” (Markowski 1935: 21–22).

¹⁶ Krauze 1976: 283–284.

¹⁷ Krauze 1976: 283.

¹⁸ Kajzer 2014: 183–195.

¹⁹ Kola 1991.

²⁰ Dąbrowski 1964: 341–356; Nadolski 1991: 24–33.

²¹ Kajzer 1988; 2010: 36–59.

²² Marciniak-Kajzer 2011a, tam też katalog gródków stożkowych w granicach Królestwa Polskiego i szczegółowa bibliografia.

²³ Marciniak-Kajzer 2019.

²⁴ Nowakowski 2017.

²⁵ Radkowski i Wysocki 2016: 295–385.

²⁶ Kajzer 1972: 453–454.

²⁷ Kajzer 1977: 389–394.

²⁸ Kajzer 1987: 122–123.

²⁹ Marciniak-Kajzer 2013: 32–33; Marciniak-Kajzer 2018: 61.

³⁰ Marciniak-Kajzer 2018: 61–63.

³¹ Marciniak-Kajzer 2011a.

wisk tego typu, głównie geofizyczne, przeprowadzili Jerzy Sikora i Piotr Kittel³².

Obecność gródków stożkowych w dawnych Prusach Wschodnich dostrzeżono już jednak wcześniej, u schyłku XVI wieku, choć nie zdawano sobie sprawy, co kryją kopce i wydaje się, że raczej oczekiwano pozostałości monumentalnych konstrukcji. Kopce znalazły się w pracach Caspara Hennebergera, zarówno zaznaczone na mapie, jak i wzmiankowane w objaśnieniach do niej, wydanych w 1595 roku. Wspominał on między innymi o prawdopodobnie gródki w Równinie Dolnej (gm. Korsze), opisując go „*ein Schloss am Fliess der Guber gelegen*”. Według niego znajdujący się w miejscowości kopiec był najlepiej wyeksponowany i spełniał warunki opisu, które pozwalały identyfikować go z *Walewonq*³³. C. Henneberger wzmiankował też kopiec na granicy między ziemiami należącymi do Nidzicy (niem. *Neidenburg*) i Dąbrowna (niem. *Gilgenburg*), w Jedwabnem (gm. *loco*), określając go jako „*ein kleine Jagdpuden auff einem alten Schlossberglein*”³⁴. Niewykluczone, że gródkami stożkowymi mogłyby się okazać również miejsca określane jako „*Rittersburg*”, np. Szczupliny (gm. Rybno), w źródłach opisane jako *Scippel*, transliterowane z języka polskiego jako *Scipplin*³⁵. Ponadto wzmiankował też „wiele zamków” (*viel Schlosser*) i liczne góry zamkowe nad rzeką Guber³⁶, gdzie rzeczywiście zidentyfikowano kilka grodzisk, w tym też stożkowych, a także Słup nad Osą (*Schlup*), „gdzie Bolesław Chrobry miał swój Pfalz”³⁷.

Wzmianki o „wzgórzach zamkowych”, z których część można interpretować jako gródki stożkowe, znalazły się również w pracy Maxa Töppena z 1870 roku³⁸. Wymieniono tam kilka stożków wciąż jeszcze istniejących lub wspomnianych w źródłach, w następujących miejscach:

- wyspa Gilma na Jeziorze Dobskim (część Mamr) – około 1 km od majątku Doba (gm. Giżycko), wyspa przedzielona rowem, na niej niewielkie naturalne wzniesienie, nadsypane, z zachowanymi relikami budowli, rozebranej w 1634 roku przez barona Wolf Schenk von Tautenburg, który z tych cegieł wznosił dwór w Dobie. Określony jako krzyżacki, bo murowany i nie znaleziono urn³⁹;
- Brzozówka koło Piłaków Wielkich (gm. Pozezdrze), czyli dzisiejsze grodzisko w Grodzisku (gm. Banie Mazurskie). Na szczycie wyniesienia miało być zagłębienie, w którym stała woda. Podobno znaleziono tu drewniane rury prowadzące wodę z Jeziora Ga-

sewskiego, których zniszczenie spowodowało około 1844 roku zanik wody na szczycie. Na wzgórzu stare mury⁴⁰. Grodzisko badane archeologicznie, z wydzielonymi trzema fazami zasiedlenia, z których najmłodsza datowana jest na okres średniowiecza⁴¹;

- Okartowo (gm. Orzysz) – miał tu znajdować się zamek krzyżacki, prokuratorowski, funkcjonujący w XIV wieku⁴². Według proboszcza z Rozogów koło kościoła w 1820 roku znajdowały się gruzy zamczyska. Znalaziono cegły i przedmioty metalowe (na przykład zawiasy) lub elementy uzbrojenia, co pozwalało szacunkowo określić położenie obiektu obronnego⁴³;
- brzegi Jeziora Żyndackiego i w Młyniku koło Sorkwit (gm. *loco*) – usypane i podwyższone okrągłe kopce o charakterze antropogenicznym. W 1722 roku oglądał je Ch.F. Rausch i zgodnie z sugestią proboszcza Johanna Riedela uznał je za kurhany⁴⁴. Kopiec w Żyndakach był badany archeologicznie i jest to prawdopodobnie relikwum umocnionego wysokiego domu mieszkalnego⁴⁵. W drugim przypadku niewykluczone, że chodzi o gródek zinwentaryzowany jako Stama, st. 1, gm. Sorkwity;
- jezioro Majcz koło Mikołajek (gm. *loco*) i jezioro Jedwabno koło Szczytna – strażnice myśliwskie. Założenie przy jeziorze Majcz zostało wzniesione na starszym grodzisku przypisanym do wsi Lipowo (gm. Piecki) o potwierdzonej fazie wczesnożelaznej i wczesnośredniowiecznej⁴⁶. U schyłku XVI wieku C. Henneberger wspominał też o strażnicach na „dawnych wzgórzach zamkowych” w Pupach, Przeośli i Rozogach (wszystkie w Puszczy Piskiej), tu jednak nie wszystkie stanowiska mają potwierdzone badania archeologicznymi fazę późnośredniowieczną lub wczesnonowożytną. Stwierdzenie, czy były w tych miejscach budowle wzniesione na kopcach, wymaga weryfikacji badaniami archeologicznymi⁴⁷;
- Pisz i Olecko. W Piszach znajdował się zamek zbudowany w połowie XIV wieku i istniejący do początku XIX, kiedy to został rozebrany⁴⁸. W Olecku natomiast znajdował się zamek myśliwski Albrechta Hohenzollerna z 1. połowy XVI wieku, który spłonął na początku XIX wieku⁴⁹.

Ponadto zwrócił uwagę na łaciński przekład rytmowanej kroniki Wiganda z Marburga (za Casparem Schutzem), w którym znajduje się informacja, że Dietrich von Altenburg, wielki mistrz w latach 1335–1341, kazał

³² Sikora i Kittel 2017: 561–590.

³³ Henneberger 1595: 470.

³⁴ Henneberger 1595: 137.

³⁵ Henneberger 1595: 420.

³⁶ Henneberger 1595: 412.

³⁷ Henneberger 1595.

³⁸ M. Töppen, *Geschichte Masurens. Ein Beitrag zur Preussischen Landes- und Kulturgeschichte*, Danzig 1870: Verlag von Theodor Bertling. Polski przekład: Töppen 1998.

³⁹ Töppen 1998: 66–67.

⁴⁰ Töppen 1998: 65–66.

⁴¹ <https://zabytek.pl/pl/obiekty/grodzisko-grodzisko-21851> (wgląd 28.07.2024)

⁴² Jackiewicz-Garniec i Garniec 2006: 284–285.

⁴³ Töppen 1998: 68–69.

⁴⁴ Töppen 1998: 69.

⁴⁵ Nowakiwicz i Rzeszotarska-Nowakiwicz 2013: 51.

⁴⁶ Informacja z KESA 24-70/1

⁴⁷ Töppen 1998: 70.

⁴⁸ Białuński 2017; Jackiewicz-Garniec i Garniec 2006: 346–351.

⁴⁹ Töppen 1998: 71; nazwa „zamek myśliwski” odnotowana jest na KESA 18-80/2.

wykonać przy granicy trzy wielkie nasypy i rozlokować na nich „blokhausy otoczone rowami i szałcami”, aby Litwini nie mogli robić wypadów. M. Töppen interpretuje owe blokhausy jako zamki krzyżackie, sugerując, że chodzi tu o Wystruc (dzisiejszy Czarniachowski), Kętrzyn i Elk⁵⁰. Zainteresowały go również zagadkowe wgłębienia wyglądające jak studnie, widoczne na kilku wzniesieniach określanych jako *Schloßberg*, m.in. w Brzozówce koło Piłaków Wielkich (tu też znaleziono drewniane rury), czy na wzniesieniu Złote Góry nad jeziorem Tyrkło. Wzgórza z takimi instalacjami interpretował jako strażnice i siedziby nobilitów⁵¹. M. Töppen opisał też kilka grodzisk z obszaru, który znał najlepiej – z terenów położonych niedaleko Kwidzyna. Wśród opisanych znalazł się gródek stożkowy w Suszu – „Schanze beim Hof Rosenberg”⁵².

Góry Zamkowe (niem. *Schloßberg*) wzmiankuje w swoim katalogu zabytków również Adolf Bötticher, powołując się tu zarówno na własną znajomość terenu, jak i na prace C. Hennebergera i M. Töppena. Wymienia m.in. znaną już dzięki M. Töppenowi wyspę Gilm na Jeziorze Dobskim⁵³, czy „strażnice myśliwskie z czasów zakonu”, m.in. w Jedwabnem koło Szczytna⁵⁴, czy też w Tołminkiejmach (ros. *Чистые Пруды*) koło Gołdapi⁵⁵, wyraźnie zaznaczając, że już nie istnieją.

Nie sposób przecenić zasługi Emila Hollacka, autora katalogu grodzisk pruskich. Rozróżniał on gro-

dziska pierścieniowe (*Burgwall*) i góry zamkowe (*Schloßberg*), z których przynajmniej część w świetle obecnie stosowanej terminologii można określić mianem gródków stożkowatych. Wzmiankował gródek w Równinie Dolnej (niem. *Unten-Plehnen*) (ryc. 1), identyfikując ją, za Georgiem Bujackiem, jako Wallewonę⁵⁶. Wymienia również gródek na wyspie Gilm⁵⁷, a spośród pozytywnie zweryfikowanych później – m.in. Śpiglówkę (niem. *Spiegelowken*, gm. Reszel)⁵⁸. W zestawieniu stanowisk znalazły się też Szczupliny (niem. *Szuplinen*), opisane jako *Schloßberg*, być może relikty rezydencji Jana z Szczuplin koło Dąbrówna, który otrzymał nadanie w 1338 roku w ramach kolonizacji krzyżackiej tych okolic⁵⁹.

Mapowaniem grodzisk (w tym gródków stożkowych) w Prusach Wschodnich zajął się również Hans Crome. W jego spisie znalazła się m.in. Równina Dolna, prezentowana jednak jako *Burgwall*⁶⁰. H. Crome i jego współpracownik Werner Grunert sporządzili również zestawienie gór zamkowych na terenie Nadrowii, podając czasem też informacje o istniejących w pobliżu majątkach (*Ritterneusaß*). Pozwala to podejrzewać, że mogłyby to być właśnie gródki stożkowe – pierwsze siedziby późniejszej szlachty. Być może pod tym kątem należałoby analizować wyszczególnione tu góry zamkowe, zwłaszcza te położone bezpośrednio nad ciekim wodnym⁶¹.

⁵⁶ Hollack 1908: 169.

⁵⁷ Hollack 1908: 42.

⁵⁸ Hollack 1908: 154. Patrz też: Wysocki i Radkowski 2017: 368–369.

⁵⁹ Józwiak 2000: 9–10.

⁶⁰ Crome 1937: 121.

⁶¹ Crome i Grunert 1937.

Ryc. 1. Równina Dolna, st. 1, pow. kętrzyński. Kopiec antropogeniczny na planie kwadratu, na którym znajdował się zamek zakonny (oprac. M. Żurek i R. Solecki)

Fig. 1. Równina Dolna, site 1, Kętrzyn county. Anthropogenic, square-shaped mound with the relics of Teutonic castle (design M. Żurek i R. Solecki)

W okresie powojennym gródki stożkowe stały się samodzielnym problemem badawczym, analizowanym z różną intensywnością na obszarach pozostających w strefie zainteresowań autorki. Na zachodnich rubieżach państwa zakonnego przez wiele lat nie budziły zainteresowania badaczy. Nieliczne znane wówczas stanowiska z tego obszaru omówione zostały w artykule Jerzego Olczaka, który wyodrębnił problem gródków z prowadzonych wówczas badań nad osadnictwem grodowym Pomorza Środkowego i Zachodniego⁶². Badaniami weryfikacyjnymi objęto również kopiec w Leśnie (gm. Brusy), na którym w 1. połowie XIX wieku wzniesiono dwór, jak się okazało niegdyś siedzibę rodu von Leysten (1354–1549)⁶³. W ostatnim czasie słupska delegatura WUOZ podjęła działania zmierzające do zinventaryzowania gródków stożkowych na podległym jej terenie.

Gródki stożkowe na ziemi chełmińskiej są lepiej rozpoznane. W monografii poświęconej grodom Andrzej Kola wyróżnił grody powstające w późnym średniowieczu, w tym rycerskie i krzyżackie⁶⁴. Jest też redaktorem monografii wieloautorskiej poświęconej temu zagadnieniu⁶⁵. Zauważył, że formę stożków o narysie zbliżonym do kwadratu mogły przyjmować najstarsze zamki krzyżackie, wznoszone na surowym korzeniu, np. Słoszewy (gm. Bobrowo) i Gruta (gm. Ioco)⁶⁶. Powstał również szereg artykułów, będących wynikiem prac wykopaliskowych, m.in. A. Koli i Gerarda Wilke⁶⁷ oraz Kazimierza Grążawskiego⁶⁸. Uwagę zwraca bibliografia zwłaszcza poświęcona badaniom grodu i krzyżackiej warowni w Pniu (gm. Dąbrowa Chełmińska)⁶⁹, będącej gródkiem stożkowym o podstawie zbliżonej do kwadratu.

Na terenach między Wisłą, Osą, Wkrą, Nidą i rzeką Elk próbę weryfikacji gródków wzmiankowanych w źródłach przedwojennych podjęto relatywnie późno. Drobiazgowy katalog opracowany przez Marka Jagodzińskiego, obejmujący jedynie stanowiska między Wisłą a Pasłęką, wspomina jednak gródek w Stążkach (gm. Mikołajki Pomorskie)⁷⁰.

Jacek Wysocki i Jacek Radkowski zebrali 53 gródki stożkowe z terenów województwa warmińsko-mazurskiego⁷¹. Autorzy wiążą czas pojawienia się obiektów tego typu na ziemiach polskich z pojawieniem się Krzyżaków, a powstanie większości stożków w opisywanym województwie – z krzyżacką akcją kolonizacyjną z lat 1310–1370⁷². Spośród nich do 2016 roku przebadano

archeologicznie 18, czasem nie uzyskując oczekiwanych rezultatów. Na 11 założono jedynie sondaże lub odwierty⁷³. Na dwóch (Poganowo st. 1, gm. Kętrzyn i Wandajny st. 1, gm. Korsze) nie stwierdzono obecności warstwy kulturowej.

Problemem drewniano-ziemnych warowni zakonnych w dawnych Prusach Wschodnich (również na terenach pozostających poza obecnymi granicami Polski) zajmuje się Dariusz Poliński⁷⁴. Wprawdzie nie precyzuje ich formy terenowej, ale dopuszcza, że mogą to być zarówno adaptowane grodziska pruskie, jak i obiekty wznieszone na surowym korzeniu, w tym typu *motte*⁷⁵. Wśród przykładów wymienionych przez D. Polińskiego znalazła się drewniana wieża strażnicza wzniesiona około 1329 roku na niewielkim *plateau* nad Gubrem, w miejscu, gdzie później wzniesiono zamek w Kętrzynie⁷⁶. Nie wydaje się jednak, by wzniesiono ją na kopcu.

Badania gródków stożkowych na terenie dawnych Prus Wschodnich trwają od lat 80. XX wieku, choć weryfikacja stanowisk podczas badań powierzchniowych lub sondaży prowadzona była już wcześniej – pierwsza powojenna już w 1949 roku⁷⁷. W początku lat 80. rozpoczęto trzyletnie prace archeologiczne gródka stożkowego w Stążkach i związanych z nim budynków gospodarczych⁷⁸. Kilka lat później podjęto badania kopca w Wyszemborku, gm. Mrągowo, nie uzyskując jednak jednoznacznych wyników odnośnie do jego chronologii⁷⁹, oraz zamku w Szestnie, gm. Mrągowo, pod którym odsłonięto konstrukcję istniejącą tam w połowie XIV wieku, która mogła być pozostałością po gródkiem stożkowym⁸⁰.

Na przełomie XX i XXI wieku A. Marciniak-Kajzer prowadziła badania gródków stożkowych na granicy polsko-krzyżackiej. Relikty stożka znalazła pod zamkiem w Narzymiu⁸¹, a siedzibę typu *motte* w Leszczu⁸². Nie wszystkie badania weryfikacyjne potwierdziły obecność gródków stożkowych – kopiec w Notyście Małym, gm. Mrągowo, okazał się być nowożytnym, widokowym lub kommemoratywnym⁸³.

W ramach pierwszej części projektu „Katalog grodzisk Warmii i Mazur” (Pomezania, Pogezania i Warmia), w latach 2012–2016 przeprowadzono prace na sześciu

⁶² Olczak 1974: 255–278.

⁶³ Walenta i Wójcik 1989: 57–71.

⁶⁴ Kola 1991.

⁶⁵ Kola 1987.

⁶⁶ Kola 1991: 169, 213.

⁶⁷ Kola i Wilke 1980: 65–87.

⁶⁸ Grążawski 1987: 383–385; Grążawski 1988a: 45–66; Grążawski 1988b: 317–341.

⁶⁹ Drozd i Janowski 2004: 267–269; Janowski i Drozd 2007: 199–210; Poliński 2009: 79–90; Poliński 2013.

⁷⁰ Jagodziński 1997: 101.

⁷¹ Radkowski i Wysocki 2016: 295–385.

⁷² Radkowski i Wysocki 2016: 297.

⁷³ Radkowski i Wysocki 2016: 298.

⁷⁴ Poliński 2007: 241–257; Poliński 2015: 33–40; Poliński 2016a: 155–167; Poliński 2016b: 261–283.

⁷⁵ Poliński 2016b: 262.

⁷⁶ Poliński 2015: 35.

⁷⁷ Antoniewicz 1950: 51–77.

⁷⁸ Pawłowski 1982: 276–278.

⁷⁹ Nowakowski *et al.* 1987: 213.

⁸⁰ Głosek, Blomberg i Świętosławski 1986: 202; Ościłowski 2013: 281.

⁸¹ Marciniak-Kajzer 2005: 187–204; Marciniak-Kajzer 2007a: 275–296; Marciniak-Kajzer 2007b: 261–273; Marciniak-Kajzer 2011b: 243–250; Radkowski i Wysocki 2016: 347–348.

⁸² Marciniak-Kajzer 2003: 245–254.

⁸³ Marciniak-Kajzer 2001: 137–161; Marciniak-Kajzer 2013: 38–40; Radkowski i Wysocki 2016: 347–349.

stanowiskach, określonych jako grodziska stożkowe. Badania archeologiczne pozwoliły określić lub zweryfikować funkcję niektórych z nich. I tak na stożku w Durągu, st. 1 (gm. Ostróda), znajdowała się rezydencja rycerska⁸⁴, w Iławie, st. 33 (Wielka Żuława) – dwór krzyżacki⁸⁵, w Suszu (gm. *loco*) – dwór kapituły pomeziańskiej⁸⁶, a w Mozgowie, st. 1 (gm. Zalewo) i Lasecznie Małym, st. 1 (gm. Iława) – prawdopodobnie strażnice⁸⁷. W przypadku Boreczna (gm. Zalewo) na naturalnym pagórku stwierdzono pozostałości późnośredniowiecznej rezydencji rycerskiej, ślady jej zaplecza odkryto u stóp wzniesienia⁸⁸ (ryc. 2). Stanowisko w Grabinie (gm. Ostróda) jest dość zniszczone, ale zachowane relikty pozwalają określić jego chronologię na około połowę XIV – połowę XV wieku⁸⁹.

Dwa lata temu podjęto również badania na zniszczonym stożku we Wronach, st. 1 (gm. Giżycko), gdzie udało się rozpoznać chronologię stanowiska⁹⁰.

⁸⁴ Skoczylas, Solecki i Wysocki 2017: 295–296; Radkowski i Wysocki 2016: 318–319.

⁸⁵ Rutyna i Wysocki 2017a: 349; Radkowski i Wysocki 2016: 366–367.

⁸⁶ Solecki 2017b: 294–296; Radkowski i Wysocki 2016: 318–319.

⁸⁷ O Mozgowie: Rutyna i Wysocki 2017c: 203; Radkowski i Wysocki 2016: 344–345; o Lasecznie Małym: Rutyna i Wysocki 2017b: 430; Radkowski i Wysocki 2016: 339–341.

⁸⁸ Żurek 2013: 385–411; Żurek 2021: 23–88.

⁸⁹ Radkowski i Wysocki 2016: 328–330; Solecki 2017a: 332–334.

⁹⁰ J. Wysocki w niniejszym tomie; Radkowski i Wysocki 2016: 371–374.

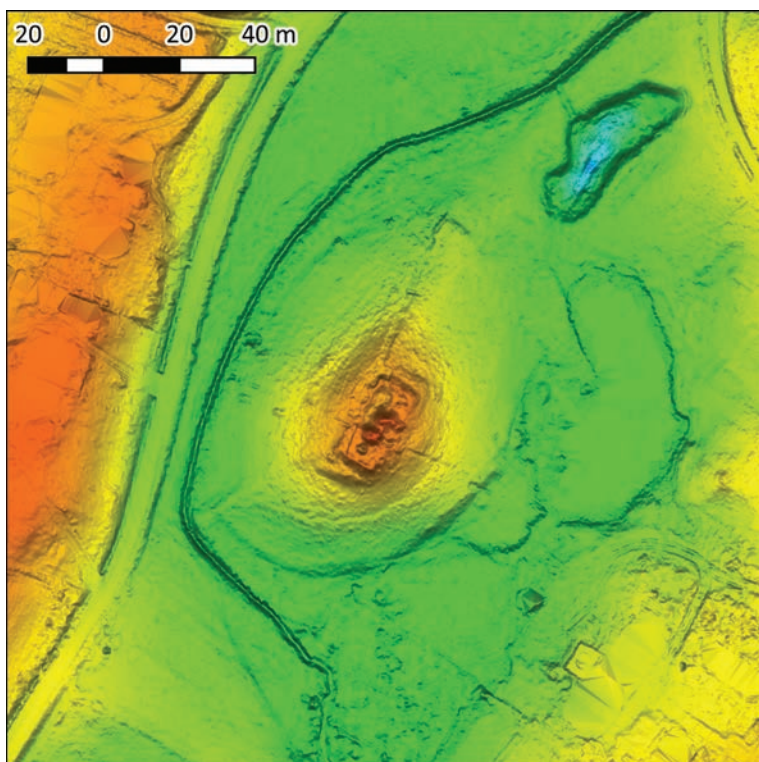
OSADNICTWO W PAŃSTWIE KRZYŻACKIM W XIII–XV WIEKU

W 2. połowie XIV wieku w obrębie państwa zakonne go znalazły się ziemie o różnej gęstości zaludnienia oraz zamieszkałe przez różne grupy etniczne.

W 1228 roku Rycerze Zakonu Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego otrzymali ziemię chełmińską. W 1233 roku rozpoczęli też ekspansję na tereny Prus, wkraczając z południa, z terenów ziemi chełmińskiej i posuwając się na wschód i północny wschód. Podbój obszaru o zupełnie innej strukturze osadnictwa początkowo postępował wzdłuż rzek – najeźdźcy starali się unikać kompleksów leśnych, lokując najstarsze warownie wzdłuż znanych szlaków komunikacyjnych, wykorzystując miejsca naturalnie obronne⁹¹. Do początku lat 40. XIII wieku podbito ziemie pruskie znajdujące się w obecnych granicach Polski. Po dwóch powstaniach pruskich (1242–1249 i 1260–1274) terytoria plemienne uznały władzę zakonu. Niedługo później, w 1308 roku Krzyżacy zajęli Pomorze Gdańskie, rozszerzając tym samym swoje panowanie na tereny na wschód od dolnego biegu Wisły.

W chwili pojawienia się zakonu ziemia chełmińska była obszarem relatywnie gęsto zaludnionym. Ambroży Bogucki, analizując rozkład osadnictwa szlachty zagrodowej w ziemi dobrzyńskiej, znany z dokumentów szesnastowiecznych, zauważył, że największa liczba grodów i działów szlachty zagrodowej w pobliżu grodów znajdowała się w powiecie rypińskim leżącym najbliżej granicy pruskiej. Świadczy to o istnieniu wówczas syste-

⁹¹ Wiewióra 2016: 197.

Ryc. 2. Boreczno, st. 4, pow. iławski.

Naturalny pagórek o narysie owalu, ze śladem działalności antropogenicznej, na którym posadowiono dwór Schonaichów (oprac. M. Żurek i R. Soleccki)

Fig. 2. Boreczno, site 4, Iława county.

Natural hill with an oval outline, with traces of anthropogenic activity, on which the Schonaich manor house was built (design M. Żurek i R. Soleccki)

mu obronnego opartego o grody i osadzone w ich sąsiedztwie drobne rycerstwo, skierowanego niewątpliwie głównie przeciw Prusom⁹². Podobnym celem służyła zapewne sieć grodów wzniesionych w XII – 1. połowie XIII wieku na południowym brzegu Osy aż po Drwęcę⁹³.

Również na Pomorzu Gdańskim proces przenoszenia osad na prawo niemieckie rozpoczęli jeszcze książęta pomorscy tuż przed połową XIII wieku⁹⁴. Niezależnie od pojawienia się rycerstwa niemieckiego, musiała tam osiedlić się spora liczba przedstawicieli rodów z pogranicza wielkopolsko-pomorskiego oraz rodzin, które przybyły w czasach związków politycznych Pomorza i Królestwa Polskiego⁹⁵. Wciąż stosowano prawo chełmińskie, korzystniejsze dla rycerstwa. Dopiero przegrane przez zakon wojny w 1. połowie XV wieku spowodowało stosowanie powszechnie prawa magdeburskiego, podnoszącego świadczenia na rzecz państwa⁹⁶.

Inaczej wyglądała sytuacja na terenie Prus. Południowa część Pomezanii była w XI–XII wieku zamieszkała przez ludność polską, prawdopodobnie przybyłą wcześniej z ziemi chełmińskiej lub Pomorza. Ludność pruska z północno-wschodniej części terytorium zaczęła zasiedlać ten region dopiero po połowie XII wieku, prawdopodobnie wypierając poprzednich mieszkańców. W tym rejonie poświadczane są – poza wsiami wolnych chłopów – także dobra różnych pruskich⁹⁷. W rejonach położonych dalej na północny wschód zamieszkiwali Prusowie. Wyjątek stanowi pas ziem wzdłuż granicy mazowiecko-pruskiej, będący już w XII wieku celem wypraw książąt polskich⁹⁸. Śladem mazowieckiego osadnictwa na obszarze państwa zakonnego, rozwijającego się tu już od schyłku XIV wieku są toponimy słowiańskie, spotykane od początku XV wieku na północ od granicy⁹⁹.

Niedługo po zawarciu traktatu dzierzgońskiego, kończącego I powstanie pruskie (1249 rok), Krzyżacy przystąpili do regulacji stosunków prawnych na pozyskanych terenach. Najstarsze nadania wydają się dotyczyć włości pruskich w zachodniej Pomezanii i najprawdopodobniej były zatwierdzeniem *status quo*. W wielkich dobrach prawdopodobnie już w 2. połowie XIII wieku, głównie jednak od przełomu XIII/XIV wieku rozwijało się osadnictwo na prawie niemieckim zarówno na surowym korzeniu przy udziale osadników niemieckich, jak i poprzez reorganizację osad już istniejących¹⁰⁰. Potwierdzano również dobra ludzi wolnych, co trwało jeszcze przez cały wiek XIV¹⁰¹.

⁹² Bogucki 1972: 231.

⁹³ Chudziak 2016: 43, 52–54.

⁹⁴ Kiełczewska-Zaleska 1956: 87.

⁹⁵ Drzewiecki 2014: 26.

⁹⁶ Drzewiecki 2014: 20.

⁹⁷ Szczepański 2011a: 8, 11–13; Kerner-Żuralska 1964: 155–167.

⁹⁸ Powierski 2001: 23–25.

⁹⁹ Kowalczyk 2017: 9.

¹⁰⁰ Powierski 2005: 475.

¹⁰¹ W latach 1329–1398 potwierdzono nadania dla siedmiu wsi usytuowanych wokół Starego Dzierzgonia (Szczepański

Wraz z umocnieniem władzy krzyżackiej w Prusach na przełomie XIII i XIV wieku ruszyła kolonizacja krzyżacka tych terenów. Przeważnie nowe osady lokowano w pobliżu dawnych, często opuszczonych w XIII i XIV stuleciu osad, zarówno otwartych, jak i obronnych. Wynikało to zapewne z faktu, że miejsce wybrane do zasiedlenia musiało spełniać te same – ważne dla Prusów i kolonistów – kryteria: położenie w naturalnie obronnym miejscu (w przypadku osad obronnych), w pobliżu cieku wodnego oraz szlaku¹⁰². Daty lokacji kolejnych wsi świadczą o tempie i kierunku akcji kolonizacyjnej. O ile na większości terenów państwa zakonnego w XIV wieku i 1. połowie XV wieku kolonistami byli głównie chłopci sprowadzani z Rzeszy, w dawnej Sasinii prowadzono osadnictwo rycerskie, korzystając również z przybyszów z ziem polskich i ziemi chełmińskiej.

Sieć komturskich zamków krzyżackich jest znana, udało się zlokalizować również położenie większości zamków prokuratorów. Jednak siedziby drobnych urzędników krzyżackich czy folwarki znamy przeważnie ze źródeł pisanych, brak jest wyznaczników umożliwiających ich zlokalizowanie w terenie. Podobnie jest z rezydencjami rycerskimi – znamy położenie jedynie tych, które mają własną formę terenową.

Osadnictwo rycerskie, później szlacheckie, istniało na Pomorzu i w ziemi chełmińskiej. Na terenach pruskich pojawiło się dopiero po ich podboju. Jego dynamika nie do końca pokrywa się z okresami intensyfikacji osadnictwa chłopskiego – stymulowane było przez inne procesy. Wydaje się, że możemy wyróżnić dwa okresy nasilenia osadnictwa rycerskiego na terenie ziem pruskich w czasach funkcjonowania tam państwa zakonnego:

- 1) od przełomu XIII i XIV wieku do połowy XIV wieku,
- 2) lata około 1470–1530.

W obu przypadkach pojawienie się majątków rycerskich związane jest ściśle z historią Zakonu.

W pierwszej fazie (XIII/XIV–połowa XIV wieku) pojawiły się nadania dla rycerzy, którzy zasłużyli się podczas podboju nowego terytorium. Najstarszym uchwytnym źródłowo przykładem są dzieje kompleksu dóbr sypanicko-orkuskich, zgromadzonych w latach 1236–1242 przez Dietricha de Depenow¹⁰³, odsprzedane przed 1283 rokiem przez Volrada, syna Dietricha von Depenow, Dietrichowi Stange¹⁰⁴.

Rodzina von Stange przebywała wówczas w Prusach już co najmniej 30 lat¹⁰⁵. Dokumenty z lat 1249–1296 wzmiankują sześciu przedstawicieli rodziny, dwóch na dworze biskupa pomezańskiego i dwóch urzędników zakonnych (Heinrich, komtur dzierzgoński i Konrad, mistrz krajowy oraz komtur chełmiński i ragnecki). Dwaj z nich,

2018b: 38).

¹⁰² Wiewióra 2016: 198.

¹⁰³ Perlach 1902: 86. J. Powierski wywodzi owego Dietricha z Dolnej Saksonii, a jego nadanie wiąże z grodziskiem w Podzamczu koło Kwidzyna (Powierski 2005: 399–401, 421).

¹⁰⁴ Perlach 1902: 87.

¹⁰⁵ O rodzinie Stangów w Pomezanii: Perlach 1902: 87–124.

bracia Dietrich i Coteborius, skupowali ziemię i byli obdarowywani dobrami. Majątek rodu Stange powiększył się o 100 łanów i gród Stangeberg (Stążki, gm. Mikołajki Pomorskie). Nadanie w 1293 roku Gdakowa (gm. Prabuty) pozwoliło połączyć oba kompleksy dóbr¹⁰⁶. Dietrich występuje po raz ostatni w dokumencie z 1313 roku. On, jego żona Elyzabeth i córka Cristina wymienieni są w księdze brackiej klasztoru w Pelplinie (gm. *loco*), co oznacza, że musieli należeć do grona benefaktorów klasztoru. Poza dobrami orkusko-sypanickimi już w 1285 roku do von Stangów należały dobra położone na terenie dzisiejszych gmin Gardeja i Kisielice, w tym Łodygowo i Łodygowo Małe (gm. Kisielice)¹⁰⁷ oraz Stążki¹⁰⁸, a w niespełna dziesięć lat później rodzina dostaje zgodę na założenie miasta w rejonie dzisiejszych Kisielic¹⁰⁹. Wydaje się, że początkowo centrum dóbr mógł stanowić Klasztorrek (gm. Gardeja), potem Stążki z gródkiem stożkowym, określane w akcie nadania jako *castrum*¹¹⁰. Posiadłości rodziny Stange wymieniane są jeszcze w 2. połowie XIV wieku: w 1367 roku (w tym przypadku obaj wymienieni w dokumencie Stangowie są już tylko potomkami po kądzieli, w rzeczywistości są synami Jana de Elniz¹¹¹) i w 1386 roku, kiedy to Sypanica (gm. Prabuty) jest wciąż w rękach Piotra i Hannesa ze Stangenbergu (Stążek). Felix von Stangen, może pochodzący z bocznej linii, żył około połowy XVI wieku, żonaty z Anną von Zehmen (Czema), córką ówczesnego wojewody malborskiego.

Poza dworami w Stążkach (gm. Mikołajki Pomorskie), Leszczu (gm. Dąbrówno) i Leśnie (gm. Brusy) nie udało się dotąd zidentyfikować w terenie siedzib, które należy wiązać z pierwszym okresem osadnictwa rycerskiego¹¹². Dotyczy to również wzmiankowanych w dokumentach pruskich właścicieli dóbr. Dobra rycerskie powstały też w m. in. w Barzynie (gm. Rychliki; 1311 i 1374 rok) i Prakwicach (gm. Stary Dzierzgoń; połowa XIV wieku), Sorkwicach (gm. *loco*; 1379 rok; bracia von Oelsen) i Drogoszach (gm. Barciany; 1361 rok; rodzina von Wolfsdorf). Istniejące tam obecnie budowle lub ich pozostałości wznoszono przeważnie w XVII–XVIII wieku, relikty założeń średniowiecznych nie są znane.

Wyraźny wzrost liczby majątków rycerskich zauważyć można w okresie między 1470 i 1530 rokiem (II faza osadnictwa rycerskiego). Początek stanowi rok 1470, kiedy to zakon zaczął regulować swoje zobowiązania wobec dowódców oddziałów zaciężnych, walczących po stronie krzyżackiej w wojnie trzynastoletniej. W tym cza-

sie państwo krzyżackie znacznie zubożało, wskutek kilku wojen w XV wieku i utracie kontroli nad częścią terytoriów na mocy postanowień II pokoju toruńskiego kończącego wojnę trzynastoletnią. Zakon więc musiał zapłacić ziemią za służbę zaciężnym, wiążąc ich tym samym z obszarem, który pozostał w jego rękach po 1466 roku. W ten sposób powstał drugi etap osadnictwa rycerskiego, w ramach którego osiedlili się rycerze wynagrodzeni przez zakon majątkami ziemskimi za udział w wojnie z Królestwem Polskim oraz później dawni bracia zakonnicy, wykupujący ziemię po sekularyzacji. Wówczas w państwie krzyżackim osiedlili się m.in. von Schönaichowie, Finckowie (zwani później Finck von Finckenstein) i zu Dohnowie oraz von Polenzowie. Wydaje się jednak, że wśród rycerstwa, które zamieszkało wówczas na terenach państwa zakonnego, jedynie nieliczni wybrali gródek stożkowy – formę wtedy już dość archaiczną – jako rezydencję. Najprawdopodobniej dom na kopcu stał się jedynie siedzibą rodziny von Schönaich.

Schönaichowie byli rodziną śląską, wzmiankowaną w źródłach od schyłku XII wieku¹¹³. Podczas wojny trzynastoletniej Johannes, jeden z synów starosty żarskiego o tym samym imieniu, był dowódcą wojsk zaciężnych w państwie zakonnym, choć jego starsi krewni działali tam już od początku XV wieku. Oprócz Johannesesa w wojskach zaciężnych po stronie zakonu walczyło sześciu mężczyzn z tej rodziny: Jacob, Hieronymus, Johannes, Caspar i Stephan. Johannes był w 1458 roku dowódcą załogi zamku w Miłomłynie, a w 1462 roku uczestniczył w bitwie pod Żarnowcem. Stephan dowodził obroną Gniewa i poddał zamek wojskom polskim w 1464 roku. Nie znamy szczegółów karier Jacoba i Hieronymusa, ale zachowała się informacja, że Elżbieta, wdowa po Jakobie, dopiero w 1482 roku pokwitowała odbiór zaległego żołdu. Prawdopodobnie to Johannes, syn Caspara, był pierwszym właścicielem Boreczna (gm. Zalewo)¹¹⁴ – w 1470 roku wielki mistrz Heinrich von Richtenberg nadał mu kilka wsi, a siedzibą rodu stało się Boreczno, dotąd krzyżacka wieś czynszowa. Wieś ma dobrze udokumentowaną historię. Znajduje się w niej kościół z 2. połowy XIV wieku, a w jego sąsiedztwie, na obrzeżach miejscowości – starannie przygotowany kopiec, na którym wzniesiono najprawdopodobniej już konstrukcję szachulcową, wkrótce zastąpioną tradycyjnym dworem z sienią na osi, z zachowaniem miejsca i zapleczem gospodarczym.

¹⁰⁶ Powierski 2005: 408–411; Szczepański 2018a: 594.

¹⁰⁷ Nadanie dla Dytryka Stange, 1285 rok (Kerner-Żuralska 1964: 160).

¹⁰⁸ Nadanie dla Dytryka Stange (Szczepański 2018a: 594).

¹⁰⁹ Kerner-Żuralska 1964: 160.

¹¹⁰ Szczepański 2018a: 594.

¹¹¹ Powierski 2005: 403.

¹¹² Zarówno Dietrich Stange, jak i Piotr Heselicht, rycerz z ziemi chełmińskiej, któremu nadano 1440 łanów w rejonie wsi Leszcz (niem. Heeselicht, gm. Dąbrówno) w 1321 r. (Jóźwiak 2000: 9) wywodzili się z regionów, w których rezydencja typu *motte* była stosowana.

¹¹³ Dzieje rodu von Schönaich za: Eckhart 1930: 52–81; również Szczepański 2009: 81–87 i Żurek 2021: 27–28.

¹¹⁴ B. Eckhart określa pierwszego właściciela Boreczna jako Johannesesa syna Caspara, który zmarł w 1528 roku, a jednocześnie widzi w nim tego Johannesesa, który był komendantem w Miłomłynie już w 1458 roku (Eckhart 1930: 59–61). Nie jest to niemożliwe, choć mało prawdopodobne – przyjmując, że pełniąc funkcje dowódcze miał około 28 lat, musiałby się urodzić około 1430 roku. Niewykluczone, że zakon zapłacił zaległy żołd dopiero jego bratankowi, synowi Caspara, zwłaszcza gdy przyjmujemy, że pierwotnie próbowano nagrodzić braci Johannesesa i Caspara dobrami Wigwałd.

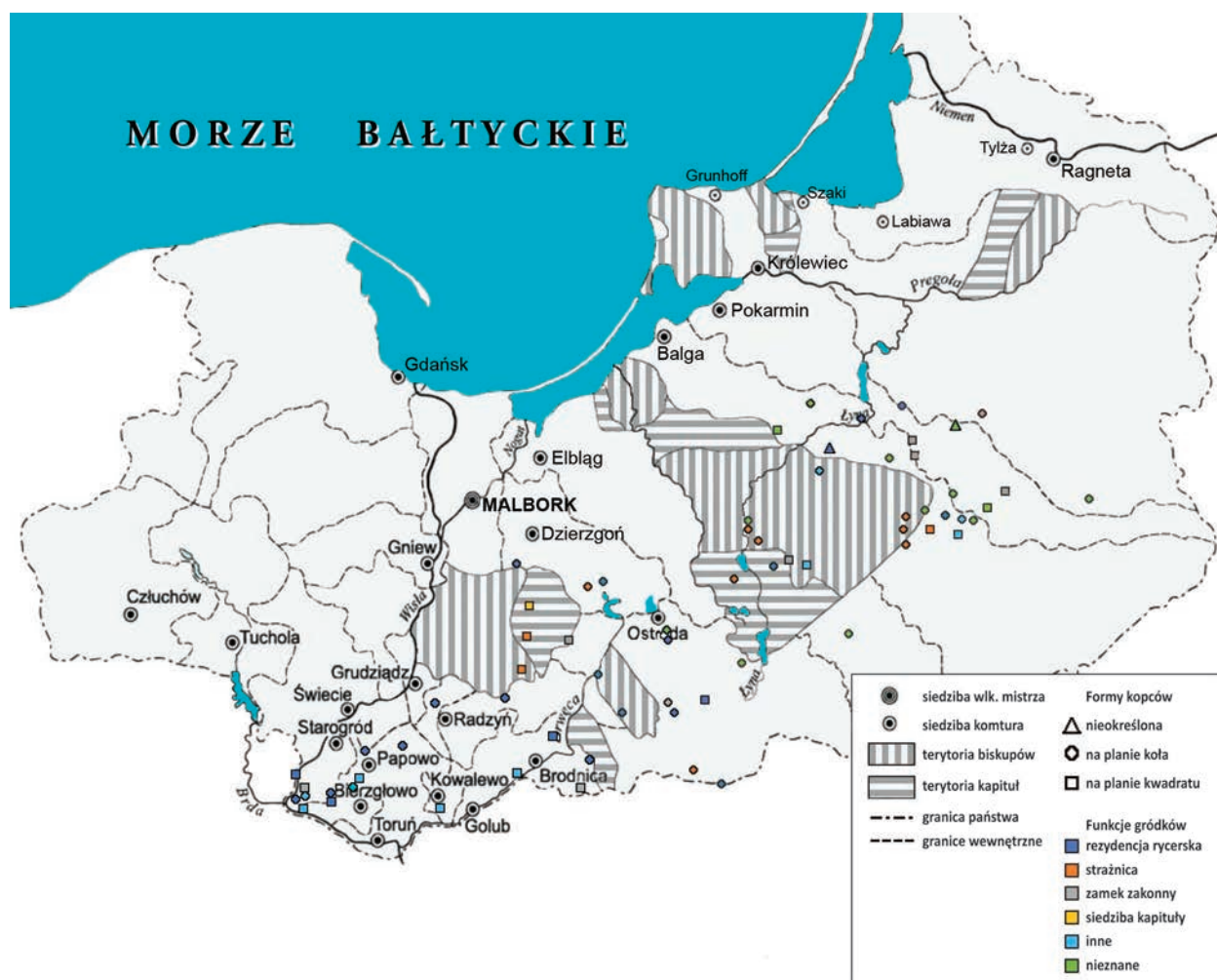
Już od połowy XIV wieku Polacy osiedlali się w południowej części ziemi sasińskiej, graniczącej z Mazowszem. Nasilenie procesu nastąpiło po wojnie trzynastoletniej. W latach 1467–1519 przybyła do ziemi sasińskiej znaczna grupa szlachty mazowieckiej, która wykupiła 239 majątków leżących w trójkącie wyznaczonym przez miasta Dąbrówno, Nidzica i Działdowo¹¹⁵. W 1466 roku, na mocy II pokoju toruńskiego, terytorium państwa krzyżackiego uległo podziałowi. Stronie polskiej dostała się jego zachodnia część (Pomorze Gdańskie, Warmia, ziemia chełmińska, z wielkimi miastami Gdańskiem, Elblągiem i Toruniem), podczas gdy wschodnia pozostała w rękach krzyżackich, włącznie z enklawą dawnej Pomezanii i sąsiadującym pasem ziem (okolice Kwidzyna, Prabut, Iławy, Dąbrówna, Olsztynka, Ostródy, Miłakowa i Pastęka). Podział Prus nie ograniczył napływu ludności polskiej – wydaje się, że w 1625 roku mogła ona stanowić połowę mieszkańców Prus Książęcych¹¹⁶.

¹¹⁵ Żeglińska 2021: 27.

¹¹⁶ Małek 2015: 24.

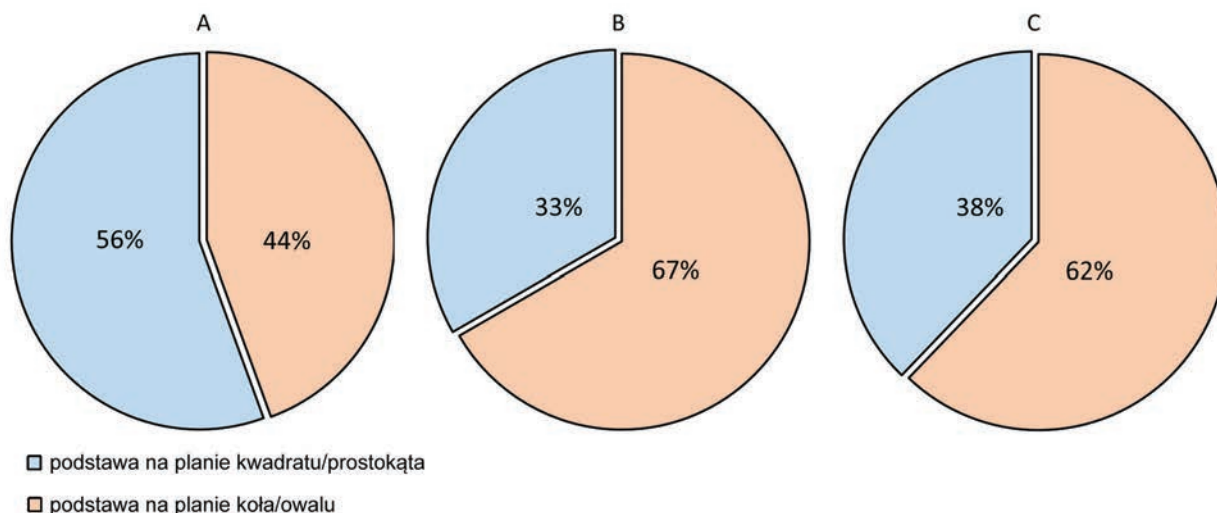
TOPOGRAFIA GRÓDKÓW STOŻKOWATYCH

Na podstawie dostępnych opracowań i danych z portalu NID na wzmiankowanym terenie zidentyfikowano 76 gródków stożkowatych: 56 na terenie Prus Wschodnich, 18 na ziemi chełmińskiej i 2 na Pomorzu między Wisłą i Łebą. Rozkład znanych nam stożków w państwie krzyżackim nie jest równomierny (ryc. 3). Wydaje się, że do pewnego stopnia zróżnicowanie to może być właśnie wynikiem stanu badań obszarów, które wprawdzie w dużym stopniu zostały już przebadane w ramach AZP, ale jednak specyficzna forma terenowa może być trudna do uchwycenia na obszarze morenowym. Wydaje się również, że warto omawiać je, uwzględniając lokalizację w obrębie części składowej państwa zakonnego. Na dawnej ziemi chełmińskiej gródki są dość dobrze rozpoznane i w znacznym stopniu zweryfikowane dzięki badaniom głównie ośrodka toruńskiego. Wydaje się też, że nie najgorzej przedstawia się sytuacja dawnych ziem pruskich dzięki działalności różnych ekspedycji uniwersyteckich (choć głównie skupionych na badaniach

Ryc. 3. Mapa gródków stożkowatych na terenie państwa zakonnego w granicach z końca XIV wieku (oprac. M. Żurek i R. Rybarczyk)

Fig. 3. Map of motte-and-bailey castles in the Teutonic state within the borders from the end of the 14th century (design M. Żurek and R. Rybarczyk)

Ryc. 4. Diagram przedstawiający zestawienie kształtu kopców gródków stożkowatych: A) w ziemi chełmińskiej, B) na obszarze dawnych Prus Wschodnich, C) wspólnie w ziemi chełmińskiej i na obszarze dawnych Prus Wschodnich (oprac. M. Żurek)

Fig. 4. A diagram presenting the shape of the mounds of cone-shaped strongholds: A) in the Chełmno Land, B) in the area of former East Prussia, C) both in the Chełmno Land and in the area of former East Prussia (design M. Żurek)

grodzisk wczesnośredniowiecznych), w tym kompleksowego programu „Katalog Grodzisk Warmii i Mazur”. Natomiast weryfikacja gródków stożkowych na terenie Pomorza Gdańskiego dopiero od niedawna jest prowadzona w słupskiej delegaturze WUOZ, a więc na wyniki musimy jeszcze poczekać¹¹⁷. Jedynym gródkiem stożkowym na tym obszarze ujętym w portalu mapowym NID są Rokity, st. 11 (gm. Czarna Dąbrówka), położone na wschodniej krawędzi doliny, którą płynie Rokitnica, prawy dopływ Łupawy. Należy się również spodziewać, że pojedyncze stanowiska znajdują się też na ziemiach zakonnych na terenie dzisiejszego obwodu kaliningradzkiego.

Gródki stożkowe ziemi chełmińskiej koncentrują się w zakolu Wisły, na południe od linii wyznaczonej przez Starogród, Kowalewo Pomorskie (13 gródków), wokół Brodnicy (3 gródki) i w północnej części, na południowym brzegu Osy (2 gródki).

Gródki stożkowe na terenie dawnych Prus zlokalizowane są w pasie o szerokości około 70 km, stanowiącym kontynuację koncentracji gródków po południowej stronie Osy. Na dawnych ziemiach pruskich pas biegnie od linii Łasin–Działdowo w kierunku północno-wschodnim, aż po granicę z obwodem kaliningradzkim na wysokości Kętrzyna i Sępólka. Dostrzec można pewne ich koncentracje w rejonie między Sorkwitemi, Mrągowem i Giżyckiem (12 gródków), na północ od Kętrzyna, w promieniu kilku kilometrów od Korszów (5 gródków) oraz między Olsztynem, Barczewem, Dobrym Miastem, Świątkami i Giętrzwaldem (7 gródków). Wyraźnie widać, że wschodnią granicą występowania tej formy są Wielkie Jeziora Mazurskie – wyjątkiem jest gródek stożkowy w Gorłow-

ku gm. Stare Juchy, położony najdalej na wschód. Granica zachodnia przebiega wzdłuż linii Susz-Zalewo-Orneta-Górowo Iławeckie.

Rozmieszczenie gródków stożkowych na terytorium państwa zakonnego pokazuje, że nawet na obszarze stosunkowo dobrze rozpoznany rysują nam się obszary pozbawione tej formy osadnictwa. Nie stwierdzono ich obecności w komturii malborskiej i elbląskiej (jeden wyjątek), w północnej części komturii dzieżgońskiej, w zachodniej części dominium biskupów pomezańskich oraz na terenie dominium biskupa warmińskiego, z wyjątkiem okolic na północ od Olsztyna, a także na pograniczu wschodnim dominium biskupa warmińskiego i terenów zakonnych w pobliżu Wielkich Jezior. Dotąd nie zlokalizowano również gródków stożkowych w pasie ziem zakonnych pomiędzy południowym krańcem dominium biskupa i kapituły warmińskiej a granicą mazowiecko-pruską. Wydaje się, że stożków nie wznoszono w rejonach, gdzie istniała duża własność pruska (np. okolice Kwidzyna), jak również tam, gdzie pojawiło się osadnictwo drobnoszlacheckie z Mazowsza (pogranicze południowo-wschodnie dominium biskupa warmińskiego i terenów zakonnych w pobliżu Wielkich Jezior).

FORMY I FUNKCJE GRÓDKÓW STOŻKOWATYCH NA TERENIE PAŃSTWA KRZYŻACKIEGO

Jak zostało to już wspomniane, na omawianym obszarze zewidencjonowanych jest 76 gródków stożkowych, z których 74 położone są na wschód od Wisły. Niewątpliwie dalsze badania mogą przynieść nowe odkrycia (zwłaszcza na ziemiach na zachód od dolnego odcinka Wisły). Nową wiedzę mogą też przynieść weryfikacje stanowisk z terenów Warmii i Mazur, w ogromnej większości do dziś nie eksplorowanych – spośród wzmiankowanych 56

¹¹⁷ Informacja uzyskana od pracownicy WUOZ woj. pomorskiego, delegatura w Słupsku, za którą serdecznie dziękuję.

stożków badaniami wykopaliskowymi, często w ograniczonym zakresie, objęto jedynie 21. W trakcie badań archeologicznych nie stwierdzono obecności warstw kulturowych na stożkach w Poganowie, st. 1 (gm. Kętrzyn) i Wandajnach, st. 1 (gm. Korsze)¹¹⁸. Wydaje się więc, że należy je pominąć w dalszych rozważaniach, przyjmując, że na terenie dawnego państwa zakonnego zlokalizowano 74 gródki stożkowe.

Analizując znane gródki stożkowe z omawianego obszaru, warto zwrócić uwagę na kształt kopców. Na 74 znane tego typu obiekty aż 18 na terenie dawnych Prus i 10 na terenie ziemi chełmińskiej ma podstawę na planie kwadratu lub prostokąta, co stanowi średnio 37,84% wszystkich gródków stożkowych na terenie państwa zakonnego. Tym samym stanowią one odpowiednio 33,33% gródków stożkowych w Prusach i 55,56% w ziemi chełmińskiej. Wydaje się, że owe różnice w proporcjach kopców o różnym narysie wynikać mogą z odmiennej przeszłości obu części składowych państwa zakonnego – podczas gdy ziemia chełmińska znajdowała się w granicach państwa Piastów, tereny Prus były właśnie kolonizowane przez Krzyżaków, którzy wprowadzali tam nie tylko nowy element etniczny, ale też formy gospodarowania i organizację społeczno-polityczną (ryc. 4). Stożki takie nie występują poza granicami państwa zakonnego, z wyjątkiem 3 na Pomorzu Zachodnim:

- Brzeźno, st. 1, gm. Szczecinek¹¹⁹;
- Prostynia, st. 1, gm. Kalisz Pomorski¹²⁰;
- Człopa, st. 1, gm. *loco*¹²¹.

Na wszystkich tych stożkach znaleziono ceramikę siwą, co pozwala je wiązać z późnym średniowieczem.

Również kopce o kwadratowej podstawie znane z terenu Prus prawdopodobnie mogą być późne, na co zwrócili już uwagę J. Wysocki i J. Radkowski¹²². Powstać mogły nie wcześniej niż w początkach XIV wieku, ale przede wszystkim – że są elementem siedziby należącej do instytucji – zakonu, biskupstwa, kapituły. Wydaje się, że wysiłek i koszt włożony w przygotowanie takiego kopca przekraczały możliwości osoby prywatnej. Zakładając wymiary stożka zbliżone do konstrukcji w Lasecznie Małym (podstawa: 30 × 30 m, szczyt: 10 × 10 m, wysokość: 5 m), kopiec usypano z około 1200 m³ ubitej ziemi. Z pewnością była to przyczyna, dla której nawet dysponujący ludźmi i pieniędzmi Krzyżacy chętnie wykorzystywali naturalne ukształtowanie terenu, odcinając np. głębokim rowem część wysoczyzny (jak w Iławie, st. 33).

Dysproporcja pomiędzy liczbą gródków stożkowych zidentyfikowanych na terenie poszczególnych części składowych państwa zakonnego powoduje, że wyniki uzyskane na terenie dawnych Prus Wschodnich wydają się być bardziej miarodajne dla terytoriów zarządzanych przez Krzyżaków.

Konstrukcje na kopcach miały niewątpliwie różne funkcje. Oczywiście, stan badań zarówno archeologicznych, jak i historycznych nie pozwala określić funkcji wielu spośród nich. Niejako automatycznie zakładano – idąc za J. Kamińską¹²³ – że były to ufortyfikowane rezydencje rodów rycerskich. Wydaje się jednak, że zarówno rozmiar stożków, jak i wiedza o historii okolicy, w której powstawały, każe szukać innego wyjaśnienia.

Dwa z omawianych już gródków stożkowych – w Iławie, st. 33 i w Suszu, st. 1 – powstały z bezpośrednim sąsiedztwie rozwijających się miast. Były dworami należącym do kapituły pomezarskiej (Susz) i zakonu krzyżackiego (Iława), w których rezydowali urzędnicy kościelni lub zakonni. Siedzibami urzędników krzyżackich były też stożki w Dąbrównie, Pniu i Równinie Dolnej. Problem drewnianych zamków krzyżackich był już podnoszony w literaturze, wydaje się, że wiązać je można ze stożkami o kwadratowej lub prostokątnej podstawie i większej powierzchni płasko ściętego szczytu. Do podobnej kategorii należeć mogą Wyrokłe/Słoszewy, st. 1 (gm. Bobrowo) i Księża st. 1 (gm. Świdziebnia) w ziemi chełmińskiej oraz Barczewo, st. 3 i Barczewko (gm. Barczewo), związane z próbami lokacji miasta. Jednak wymieniane przez D. Polińskiego drewniane grody w Bartoszycach (po 1240 roku, wzmiankowany przez Piotra Dusburga, zniszczony w 1264 roku podczas II powstania pruskiego)¹²⁴, czy w Pasłęku (wzmiankowany w 1297 roku, wzniesiony na pruskim grodzie z XII/XIII wieku, ceglany zamek prokuratorowski z lat 1320–1339)¹²⁵ oraz drewniana wieża strażnicza w Kętrzynie z około 1329 roku, na niewielkim *plateau* nad Gubrem, zastąpiona zamkiem w latach 1360–1370¹²⁶, raczej nie były wzniesione na kopcu.

Z dużym prawdopodobieństwem można określić funkcje części badanych gródków stożkowych. Gródek stożkowy w Iławie, st. 33 (gm. *loco*), znajduje się na wyspie Wielka Żuława, na wysokości starego miasta w Iławie¹²⁷. Założono go na narożniku płaskowyżu, odciętego od reszty wyspy L-kształtnym przekopem w 3. ćwierci XIII wieku. Uzyskano w ten sposób wyniesienie o narysie czworobocznym, o boku około 50 m u podstawy i niespełna 30 m na szczycie. Wzniesiono tam budynki drewniane – o konstrukcji szkieletowej – których pozostałości są silnie zniszczone jamami grobowymi z XIX wieku i wkopami fundamentowymi z 2. połowy XX wieku. Gródek był intensywnie wykorzystywany w XIII–XV wieku i zniszczony pożarem¹²⁸. Najprawdopodobniej był siedziba urzędników krzyżackich, których później przeniesiono do dworu w mieście.

Dwór obronny na Wielkiej Żuławie zaznaczono na mapie z 1620 roku, znajdującej się w Zbiorach Fotografii

¹¹⁸ Radkowski i Wysocki 2016: 353–354, 370–371.

¹¹⁹ Olczak 1974: 263–264.

¹²⁰ Olczak 1974: 272–273.

¹²¹ Olczak 1974: 263–265.

¹²² Radkowski i Wysocki 2016: 306–307.

¹²³ Kamińska 1966: 43–75.

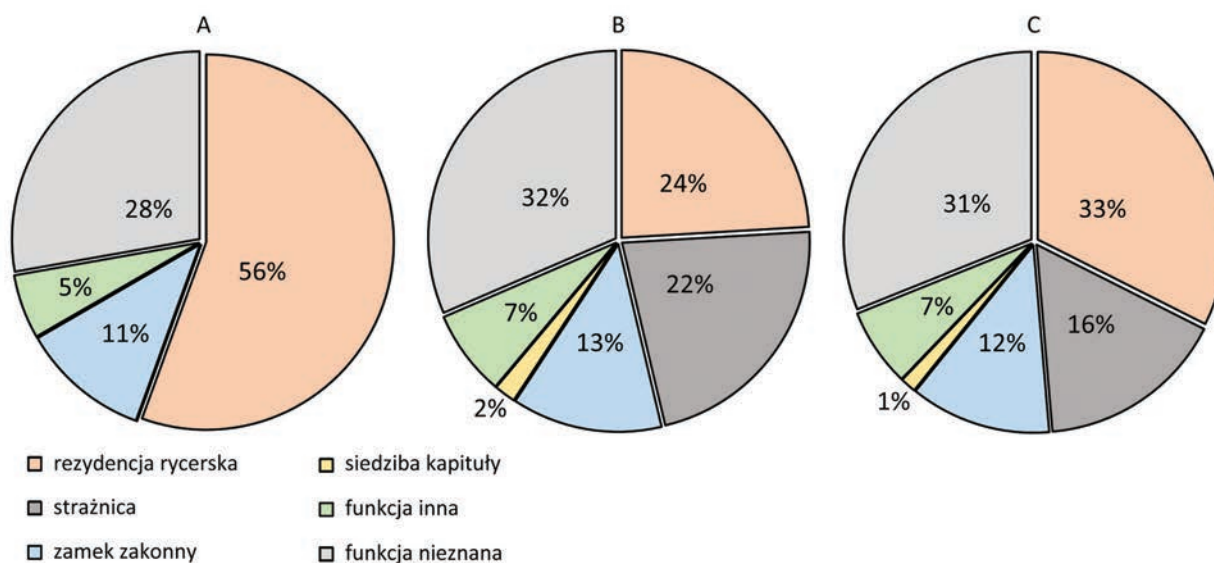
¹²⁴ Poliński 2015: 35.

¹²⁵ Poliński 2015: 35.

¹²⁶ Poliński 2015: 35.

¹²⁷ Rutyna i Wysocki 2017d: 313.

¹²⁸ Rutyna i Wysocki 2017a: 349.

Ryc. 5. Diagram przedstawiający zestawienie funkcji gródków stożkowatych: A) w ziemi chełmińskiej, B) na obszarze dawnych Prus Wschodnich, C) w państwie zakonnym (oprac. M. Żurek)

Fig. 5. A diagram presenting the functions of the mounds of cone-shaped strongholds: A) in the Chełmno Land, B) in the area of former East Prussia, C) in the State of Teutonic Order (design M. Żurek)

i Rysunków Pomiarowych Instytutu Sztuki PAN¹²⁹. Trudno jednak orzec, czy wskazana budowla to ruiny gródka stożkowego czy inna, nieznana dotąd konstrukcja. Wydaje się, że owa konstrukcja musiała być wykorzystywana jeszcze w początkach XVII wieku, nie tylko ze względu na jej ikonografię, ale również dlatego, że na wzmiankowanej mapie zaznaczony jest most. O istnieniu przeprawy mostowej mówią także nowożytnie źródła historyczne z lat 1613–1651¹³⁰. Na mapie, poza mostem łączącym wyspę z bezpośrednią okolicą Iławy, znajdujemy kolejną przeprawę łączącą Wielką Żuławę z leżącą na północ od niej wyspą, stanowiącą obecnie półwysp Krzywy Róg. Oba mosty i przeprawa/grobla stanowiły część drogi prowadzącej z Iławy na północ, prawdopodobnie do Przemmarka¹³¹, może dalej do Dzierzgonia. W przesmyku pomiędzy północnym krańcem wyspy Wielka Żuława i łądem odnaleziono pale będące pozostałością przeprawy mostowej, datowanej na okres około 1268–1269¹³². Towarzysząca im ceramika pozwala stwierdzić, że przeprawa w tym miejscu mogła funkcjonować też w późnym średniowieczu.

Gródek stożkowy w Suszu, st. 1 (gm. *loco*) wzniesiono na zachodnim brzegu Jeziora Suskiego. Kopiec ma narys kwadratu o boku około 30 m i otoczony jest fosą i wałem. Zachował się fragmentarycznie również wał zewnętrzny. Na majdanie znajdował się drewniany, podpiwniczony budynek, zachowały się też ślady wczesnych konstrukcji murowanych. Gródek wiązany jest z dworem

kapituły pomezkańskiej, funkcjonującym tu w XIV wieku, prawdopodobnie aż po wiek XVIII¹³³. Po sekularyzacji zakonu wciąż był wykorzystywany.

Gródek stożkowy w Słupnicy, st. 1 (gm. Biskupiec), wzniesiono nad brzegiem Młynówki. W pobliżu znajdował się także bród na Osie, możliwe, zatem, że gródek miał go kontrolować. Prawdopodobnie powstał z inicjatywy biskupów, którzy dokonali lokacji w 1346 roku. O lokalizacji wsi pierwotnie w dobrach rodu Stange świadczyć może jej nazwa niemiecka – *Stangenwalde*. Kopiec o wysokości około 7–8 m został usypany na planie nieregularnego czworoboku o bokach około 44 × 50 m u podstawy i otoczony jest fosą. Jego szczyt tworzy płaszczyznę o wymiarach około 20,5 × 23,5 m. Podczas badań archeologicznych nie stwierdzono wyraźnych śladów zabudowy na szczycie stożka, wydzielono dwa okresy użytkowania (XIII/XIV wiek i XIV–początek XV wieku)¹³⁴. Przyпуска się, że mógł pełnić funkcję strażnicy przeprawy na granicznej rzece Osie¹³⁵.

Gródek w Lasecznie Małym (gm. Iława) wzniesiono na wschodnim brzegu Jeziora Gulbińskiego. Kopiec o kwadratowym narysie ma podstawę o wymiarach 30 × 30 m, ścięty wierzchołek o wymiarach około 10 × 10 m i wysokość około 5 m. Na szczycie znaleziono relikty konstrukcji drewnianej i piec. Relatywnie ubogi inwentarz datowany może być na schyłek późnego średniowiecza i sugeruje, że gródek mógł pełnić funkcję obiektu strażniczego¹³⁶.

Gródek w Mozgowie, st. 1 (gm. Zalewo) wznies-

¹²⁹ Lasek i Przykowski 2013: 381–383.

¹³⁰ Szczepański 2013: 244–245.

¹³¹ Droga z Iławy do Przemmarka wzmiankowana jest w dokumencie lokacyjnym Jerzwałdu (Gerswalde) z 1343 roku; patrz: Szczepański 2011b: 538.

¹³² Popek *et al.* 2013: 378–379.

¹³³ Solecki 2017b: 295–296.

¹³⁴ Radkowski i Wysocki 2016: 301.

¹³⁵ <https://zabytek.pl/pl/obiekty/slupnica-grodzisko> (wgląd: 25.10.2023).

¹³⁶ Rutyna i Wysocki 2017b; Radkowski i Wysocki 2016: 301; Wysocki i Kłęczar 2013: 327–349.

siono na wschodnim brzegu Jeziora Dauby, niedaleko przesmyku między nim a Jeziorakiem. Kopiec o średnicy około 15 m usypano na kurhanie z wczesnej epoki żelaza. Zabudowa stożka była wielofazowa. W XII–XIII wieku na szczycie znajdował się wczesnośredniowieczny dom – drewniany na kamiennej podwalinie, zniszczony pożarem. W późniejszym okresie wzniesiono tam wieżę ceglana, której otoczenie wybrukowano. Wieża została opuszczona prawdopodobnie w 2. połowie XV wieku, może w związku z wojną trzynastoletnią i następnie rozebrana już w okresie nowożytnym¹³⁷.

Wiedza o fazach zabudowy stożka nie wyjaśnia, jaką owa zabudowa pełniła funkcję. Wieś Mozgowo (*Nosgowithen*, *Nosgowyten*, *Nosgowitz*) pojawiła się w źródłach w 1346 roku, w kontekście opisu granic wsi Urowo (gm. Zalewo) jako wieś wolnych Prusów, a w 1397 roku wspomniano, że krzyżacki dwór w pobliskich Karnitach (gm. Miłomłyn) posiada trzy włóki w Mozgowie¹³⁸. W 1470 roku wieś stała się własnością von Schöneichów, którzy wzniesli swoją rezydencję na naturalnym pagórku w pobliskim Borecznie. Nie wiadomo, kto miałby i w jakim celu budować murowaną wieżę na stożku w Mozgowie, choć niewykluczone, że mogła pełnić funkcję strażniczą. Może z jej obecnością wiązać należy posiadanie przez zakon (dwór w Karnitach) trzech włók we wsi, a więc działki mniejszej od tej, którą zwyczajowo podczas akcji kolonizacyjnej na tych obszarach wyposażano sołtysa.

Wydaje się, że źródła historyczne informują nas o funkcji gródka w Kiwitach, st. 1 (gm. *loco*), stożka o czworobocznej podstawie, o wymiarach około 24 × 24 m, szczycie około 12 × 12 m i wysokości około 6 m¹³⁹. W 1319 roku w akcie lokacyjnym wsi *Schrumpitten* pojawiła się informacja o „*unum castellum vel propugnaculum*”, gródka refugialnym, który mogą wybudować mieszkańcy wsi¹⁴⁰. Robert Klimek identyfikował owo refugium ze stożkiem w Kiwitach. O jego funkcji refugialnej wspominają też J. Wysocki i J. Radkowski, choć wciąż odrębną kwestią pozostaje, na ile sprawdziłoby się refugium o powierzchni niespełna 144 m², położone na otwartym, płaskim terenie.

Choć tereny ziemi chełmińskiej i dawnych Prus Wschodnich (Pomorze Środkowe, z obszaru którego mamy niewystarczającą liczbę zidentyfikowanych i badanych gródków stożkowych, by wyciągać wnioski) stanowiły części składowe państwa zakonnego, wydaje się, że rozważania nad gródkami stożkowymi na tym terenie należy prowadzić odrębnie. Podłoże kulturowe i dzieje regionów są niewątpliwie przyczyną, z powodu której funkcje stożków były różne. Niektóre – np. siedziba kapituły – na ziemi chełmińskiej nie występowały, z powodu różnic w organizacji ziem.

Ogromna większość gródków stożkowych pełniła

funkcję rezydencji rycerskich. Jednak w rejonach, w których istniały dobrze poświadczone majątki pruskie brak stożków w okresie przedkrzyżackim, z czego wynika, że formę tę przynieśli na tereny dawnych Prus Wschodnich nowi właściciele ziemscy z Rzeszy i Korony.

Ponieważ usypanie kopca było poważnym przedsięwzięciem organizacyjnym, w przypadku niewielkich założeń chętnie korzystano z istniejących już wypiętrzeń terenu – w Mozgowie wieżę wzniesiono na nadsypanym kurhanie¹⁴¹, a w Borecznie – na pagórku o elipsoidalnej podstawie, który otoczono rowem łączącym istniejące podmokłe niecki¹⁴². Zdarzało się, że wykorzystywano istniejące starsze grodziska, np. w Pigży/Leszczu (gm. Łubianka)¹⁴³ i Ryńsku (gm. *loco*)¹⁴⁴ w ziemi chełmińskiej, a także w Nowym Grodzicznie (gm. Grodziczno)¹⁴⁵ i Leszczu (gm. Dąbrówno) w Prusach Wschodnich. Zwłaszcza ten ostatni przykład jest interesujący, bo najprawdopodobniej Piotr z Leszcza, który dostał tam nadanie, wywodził się właśnie z ziemi chełmińskiej. Wydaje się, że można założyć, że siedzibą rycerską były stożki we wsiach, w których mamy udokumentowane istnienie średniowiecznego kościoła. W przypadku gródków stożkowych w ziemi chełmińskiej badacze założyli funkcję rezydencjonalną większości z nich, niezależnie od formy kopca – funkcję siedziby zakonnej pełniłyby tylko gródki w Księtem, st. 1 (gm. Świedziebnia) i Pniu, st. 1 (gm. Dąbrowa Chełmska).

Na ziemi chełmińskiej udało się przypisać gródkom stożkowym funkcję głównie rezydencji rycerskich i ufortyfikowanych domów zakonnych (zamków), brak wśród nich strażnic i siedzib kapituły (ryc. 5:A). Funkcje gródków stożkowych w dawnych Prusach Wschodnich wydają się być bardziej urozmaicone – poza wspomnianymi przed chwilą funkcjami, mamy tu też siedzibę kapituły i dużą grupę strażnic (ryc. 5:B). Niewątpliwie wynika to z położenia tego terytorium i jego sytuacji – ziem stosunkowo niedawno wydartych Prusom i obszarów ogarniętych wkrótce potem stłumionymi powstaniem pruskimi. Wobec niemal trzykrotnie wyższej liczby gródków stożkowych na terenie dawnych Prus Wschodnich niż w ziemi chełmińskiej dane uzyskane dla stanowisk z terenów Warmii i Mazur są bardziej reprezentatywne dla całego państwa zakonnego (ryc. 5:C). Równocześnie stanowiska z terenów ziemi chełmińskiej są znacznie lepiej rozpoznane archeologicznie.

Nie wydaje się, by przedstawiona tu liczba gródków stożkowych w państwie zakonnym była już liczbą ostateczną. Badania powierzchniowe i analiza AZP mogą nam przynieść jeszcze nowe znaleziska. Przykładowo niewykluczone jest, że rezydencja rycerska znajdować się mogła też na stożku położonym koło wsi Kamieniec Suski (gm. Susz), niedaleko jeziora Gaudy, nad Liwą. Obecnie

¹³⁷ Rutyna i Wysocki 2017c: 178–189, 203.

¹³⁸ Semrau 1935: 98–99.

¹³⁹ Radkowski i Wysocki 2016: 336.

¹⁴⁰ Klimek 2013: 206.

¹⁴¹ Rutyna i Wysocki 2017c: 203.

¹⁴² Żurek 2021: 34, 59.

¹⁴³ Grążawski 2008: 254.

¹⁴⁴ Boguwolski i Kurzyńska 2001: 138–140.

¹⁴⁵ Radkowski i Wysocki 2016: 350–351.

pagórek jest zalesiony, szczyt jego ma około 23 × 20 m, wokół widoczny jest ślad wału i fosy¹⁴⁶. Duże nadzieje budzi prowadzona weryfikacja potencjalnych gródków stożkowych na obszarze podlegającym słupskiej delegaturze WUOZ. Podobna powinna zostać podjęta w północno-wschodniej Polsce, na granicy województw warmińsko-mazurskiego i podlaskiego – obecnie na terenach po-

łożonych na wschód od Wielkich Jezior zidentyfikowano tylko gródek w Gorłótku (gm. Stare Juchy), a choć kolonizacja tego obszaru przebiegała u schyłku średniowiecza, to niewykluczone, że mogłyby się tam znaleźć obiekty na kopcach pełniące funkcje strażnic czy ufortyfikowanych domów zakonnych. Koniecznym etapem badań jest również rozpoznanie gródków stożkowych poza obecnymi granicami Polski.

¹⁴⁶ Arkusz AZP 24-51, do weryfikacji.

Wykaz cytowanej literatury:

- Antoniewicz, J.
1950. Z zagadnień ochrony zabytków wczesnośredniowiecznego budownictwa obronnego na Warmii i Mazurach. *Sprawozdania P.M.A.* 3: 51–77.
- Białyński, G.
2017. Przywilej dla osady pod zamkiem w Piszcu z 1367 roku. *Komunikaty Warmińsko-Mazurskie* 1(295): 23–34.
- Bogucki, A.
1972. Grody a osadnictwo drobnorycerskie w ziemi dobrzyńskiej. *Przegląd Historyczny*, 63(2): 219–239.
- Boguwolski, R. i M. Kurzyńska
2001. *Archeologia północnej części ziemi chełmińskiej*. Grudziądz: Muzeum im. ks. dr Władysława Łęgi.
- Böttcher, A.
1896. *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen. Heft VI. Masuren*. Königsberg.
- Chudziak, W.
2016. Osadnictwo grodowe na Kujawach i ziemi chełmińskiej w okresie wczesnego średniowiecza w świetle tradycji miejsca centralnego. *Archaeologia Historica Polona* 24: 41–58.
- Crome, H. i W. Grunert
1935. Verzeichnis der vor- und frühgeschichtlichen Wehranlagen im westlichen Nadrauen. *Zeitschrift der Altertumsgesellschaft* 20: 1–11.
- Dąbrowski, J.
1964. Badania w Dąbrównie. *Rocznik Olsztyński* 4: 341–356.
- Długokęcki, W. i E. Kowalczyk
2003. Nieznane opisy granicy mazowiecko-krzyżackiej, cz. I: granice komornictwa działdowskiego i nidzickiego. *Kwartalnik Historyczny* 110(1): 29–58.
2004. Nieznane opisy granicy mazowiecko-krzyżackiej, cz. II: Granice komturstwa bałgijskiego (prokuratorstwo piskie i ełckie). *Kwartalnik Historyczny* 111(1): 5–37.
- Długokęcki, W. i R. Simiński
2018. Opisy granicy państwa zakonu krzyżackiego w Prusach z Księstwem Słupskim z XIV i XV wie-
- ku. *Zapiski Historyczne* 83(2): 169–206.
- Drozd, A. i A. Janowski
2004. Osada wczesnośredniowieczna i grodzisko późnośredniowieczne w Pniu, gm. Dąbrowa Chełmińska. *Archaeologia Historica Polona* 14: 267–269.
- Drzewiecki, B.
2014. *Szlachta województwa chełmińskiego w latach 1454–1772. Mobilność społeczna i terytorialna*. Warszawa: DiG.
- Eckhart, B.
1930. Die Geschichte des Kirchdorfes Schnellwalde [w:] W. Friedrich (red.), *Aus Vergangenheit und Gegenwart des Kreises Mohrungen: Selbstverlag des Kreisausschusses in Mohrungen*, 46–81. Morąg.
- Głosek, M., M. Blomberg i W. Świętosławski
1986. Szestno, gm. Mrągowo, woj. olsztyńskie. *Informator Archeologiczny* 21: 202.
- Główczyński, K.
2022. Krzyżacki przekop w rejonie rzek Wel i Wkra pod Lidzbarkiem. Konfrontacja dawnej i nowej historiografii z badaniami terenowymi. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 67(3): 25–42.
- Grążawski, K.
1987. Średniowieczne siedziby rycerskie na ziemi chełmińskiej na tle wyników analogicznych badań w Polsce. *Sprawozdania Archeologiczne* 39: 383–385.
1988a. Późnośredniowieczny gródek rycerski w Radoszku gmina Grązawy w świetle badań archeologicznych, [w:] S. Bilski (red.), *Szkice brodnickie*, 45–66. Brodnica–Toruń: Toruńskie Towarzystwo Kultury.
1988b. Średniowieczny gródek rycerski w Bachotku na ziemi chełmińskiej w świetle badań archeologicznych. *Sprawozdania Archeologiczne* 40: 317–341.
2008. O tak zwanej częściowej okupacji ziemi chełmińskiej przez Prusów – głos w dyskusji. *Pruthenia* 3: 251–257.
- Hennenberger, C.
1595. *Erklärung der Preussischen grösseren Landtafel oder Mappen*. Königsberg.

- Hensel, W.
1950. *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*. Poznań: Polskie Towarzystwo Prehistoryczne.
- Hollack, E.
1908. *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen*. Glogau; Berlin: Carl Flemming Verlag.
- Jackiewicz-Garniec, M. i M. Garniec
2006. *Zamki państwa krzyżackiego w dawnych Prusach. Powiśle, Warmia, Mazury*. Olsztyn: Studio Arta.
- Jagodziński, M.F.
1997. *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęgą we wczesnym średniowieczu. Katalog stanowisk*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Jakimowicz, R.
1948. Okres wczesnohistoryczny, [w:] S. Krukowski, J. Kostrzewski i R. Jakimowicz (red.), *Prehistoria ziem polskich*, 361–428. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Janowski, A. i A. Drozd
2007. Grodzisko wczesnośredniowieczne w Pniu, woj. kujawsko-pomorskie w świetle badań w latach 2003–2004, [w:] G. Nawrońska (red.), *XV Sesja Pomoroznawcza*, 199–210. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne.
- Jóźwiak, S.
2000. Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej Zakonu Krzyżackiego na południowych obszarach Prus Górnych do 1410 r. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 1(2000): 3–27.
- Kajzer, L.
1972. W sprawie genealogii wiejskiej siedziby obronnej w Polsce. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 20 (1): 451–465.
1977. W kwestii identyfikacji i datowania „grodzisk stożkowatych”. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 25 (3): 389–394.
1987. Czy tzw. gródki stożkowate były siedzibami „średniego rycerstwa”? [w:] A. Kola (red.), *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich*, 105–126. Toruń: Muzeum Regionalne w Brodnicy, Instytut Archeologii i Etnografii UMK
1988. *Archeologiczny rodowód dworu. Przemiany siedzib obronno-rezydencjonalnych Polski Centralnej w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*. Łódź.
2010. *Dwory w Polsce od średniowiecza do współczesności*. Warszawa: DIG.
2014. Czy tzw. gródki stożkowate były fundacjami „średniego rycerstwa”? [w:] L. Domańska, A. Marciniak-Kajzer i A. Andrzejewski (red.), *Leszek Kajzer. Archaeologia Historica. Pisma wybrane*, 183–195. Warszawa: Wydawnictwo DiG (przedruk za: A. Kola (red.), *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich*, 105–126. Toruń: Muzeum Regionalne w Brodnicy, Instytut Archeologii i Etnografii UMK w Toruniu).
2016. Preludium na gród, zamek i klasztor. *Exemplum Polski Centralnej. Archaeologia Historica Polona* 24: 7–26.
DOI: 10.12775/AHP.2016.001
- Kamińska, J.
1966. Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII–XIV w. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi* 13: 43–78.
1968. Siedlątków, obronna siedziba rycerska z XIV wieku. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi* 15: 15–88.
- Kerner-Żuralska, M.
1964. Materiały do dziejów osadnictwa Pomezanii (pow. kwidziński, iławski oraz część grudziądzkiego). *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 2: 150–167.
- Kiełczewska-Zaleska, M.
1956. *O powstaniu i przeobrażaniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego*. *Prace Geograficzne* 5. Warszawa: PWN.
- Kiersnowska, T.
1973. „Słupy” rycerskie w Polsce średniowiecznej. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 20(1): 437–450.
- Klimek, R.
2013. Zaginione zamki i strażnice poświadczane w źródłach z pierwszej połowy XIV wieku z obszaru Warmii biskupiej oraz propozycje ustalenia ich lokalizacji, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, Archaeologica Hereditas. *Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie* 2, 205–224. Warszawa–Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Kola, A.
1987. (red.) *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich: materiały z sesji archeologiczno-historycznej, Bachotek 3–4 maja 1985*. Toruń.
1991. *Grody Ziemi Chełmińskiej w późnym średniowieczu*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu.
- Kola, A. i G. Wilke
1980. Późnośredniowieczne siedziby rycerskie na ziemi chełmińskiej w świetle badań archeologicznych w Słoszewach i Plemiętach. *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia* 6: 65–87.

- Kowalczyk, E.
1992. Topografia granicy mazowiecko-krzyżackiej w świetle ugody granicznej z listopada 1343 roku. *Kwartalnik Historyczny* 1: 33–58.
2017. Średniowieczne grodziska północno-wschodniego Mazowsza (Wysoczyzna Kolneńska): zarys stanu badań i problematyki badawczej. *Studia Łomżyńskie* 27: 9–29.
- Krauze, E.
1976. Z problematyki badań tzw. „grodzisk stożkowatych” w Polsce. *Sprawozdania Archeologiczne* 28: 283–284.
- Lasek, P. i J. Przykowski
2013. Najstarszy widok Iławy i zamku na Wielkiej Żuławie z 1620 roku w zbiorach Instytutu Sztuki PAN, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2, 381–383. Warszawa–Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Leńczyk, G.
1937. Kopce historyczne w powiecie sieradzkim. *Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności* 42(8): 229–231.
- Łęga, W.
1930. *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu.
- Małłek, J.
2015. *Dwie części Prus. Studia z dziejów Prus Książęcych i Prus Królewskich w XVI i XVII wieku*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.
- Marciniak-Kajzer, A.
2001. Z problematyki badań nowożytnych kopców w rejonie Mrągowo w świetle wykopalisk w Notyście Wielkim. *Folia Archaeologica* 23: 137–161.
2003. Wczesnośredniowieczny gród i późnośredniowieczny dwór w miejscowości Leszcz w województwie warmińsko-mazurskim, [w:] K. Grądzki (red.), *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie (I)*, 245–254. Włocławek-Brodnica: LeGa.
2005. Wstępne wyniki badań ratowniczych przeprowadzonych w 2003 roku na stanowisku nr 1 w miejscowości Narzym, gm. Iłowo-Osada, w woj. warmińsko-mazurskim. *Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne* 9: 187–204.
- 2007a. Obraz obronnej siedziby w Narzymiu w woj. warmińsko-mazurskim po badaniach w latach 2004–2005. *Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne* 10: 275–296.
- 2007b. Warownia w Narzymiu po pierwszych sezonach badań wykopaliskowych, [w:] K. Grądzki (red.), *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie (II)*, 261–273. Włocławek-Brodnica: Włocławskie towarzystwo Naukowe i Muzeum w Brodnicy.
- 2011a. *Średniowieczny dwór rycerski w Polsce. Wizerunek archeologiczny*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- 2011b. Za wcześniej i za późno, czyli o badaniach warowni w Narzymiu. *Czasopismo Techniczne* 108 (23), *Architektura* 7-A: 243–250.
2013. Czego relikty skrywają średniowieczne „grodziska”. Refleksja po badaniach nie tylko w województwie warmińsko-mazurskim, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2, 31–44. Warszawa–Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
2018. Gródki stożkowate czy zamki typu motte. *Archaeologia Historica Polona* 26: 59–70. DOI: 10.12775/AHP.2018.004.
2019. O badaniach wielkopolskich „grodzisk stożkowatych”. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 55: 233–242. DOI: 10.34868/fap.55.008
- Markowski, F.
1935. *Polskie dwory zwyczajne i obronne XVI–XIX w.* Lwów.
- Nadolski, A.
1991. Stan archeologicznych badań Pół Grunwaldu (do roku 1988). *Studia Grunwaldzkie* 1: 24–33.
- Nowakiewicz, T. i A. Rzeszotarska-Nowakiewicz
2013. *Starożytności Pojezierza Mrągowskiego. Przewodnik archeologiczny*. Mrągowo: Muzeum w Mrągowie.
- Nowakowski, A., Z. Wawrzonowska, B. Łuczak i M. Mielczarek
1987. Wyszembork, gm. Mrągowo, woj. olsztyńskie. *Informator Archeologiczny* 21: 213.
- Nowakowski, D.
2017. *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Olczak, J.
1974. Niektóre aspekty badań grodzisk stożkowatych na Pomorzu Środkowym. *Studia Archaeologica Pomeranica* 2: 255–278.
- Ościłowski, J.
2011. Wel i Wkra, czyli o pracach hydrotechnicznych na pograniczu mazowiecko-krzyżackim w XIV wieku. *Nasze Korzenie* 1: 11–13.
2013. Jeszcze w sprawie lokalizacji Wallewony-Wisenburga. *Pruthenia* 8: 271–286.
- Pawłowski, A.J.
1982. Stążki, gm. Mikołajki Pomorskie, woj. elbląskie. *Informator Archeologiczny* 16: 276–278.

- Perlbach, M.
1902. Zur Geschichte des ältesten des Grossgrundbesitzes im Deutschordenslande Preussen: Dietrich von Dypenow und Dietrich Stange. *Alt-preußische Monatsschrift* 39(1–2): 79–124.
- Poliński, D.
2007. Krzyżackie warownie drewniano-ziemne w świetle badań archeologicznych. *Archaeologia Historica Polona* 17: 241–257.
2009. Krzyżacka warownia w Pniu koło Bydgoszczy w świetle badań wykopaliskowych w latach 2005–2006, [w:] A. Janowski, K. Kowalski i S. Stowiński (red.), *XVI Sesja Pomorzoznawcza, tom 2*, 79–90. Szczecin: SNAP.
2013. *Pień. Siedziba krzyżackich prokuratorów w ziemi chełmińskiej*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
2015. Wood and earth fortresses of the Teutonic Order in the territory of north-eastern Poland. *Fasciculi Archaeologiae Historicae* 28: 33–40.
2016a. Drewniano-ziemne warownie zakonu krzyżackiego na terenie dzisiejszego Obwodu Kaliningradzkiego i w Inflantach, [w:] M. Grupa i A. Pydyn (red.), *Od Torunia do Charkowa*, 155–167. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.
2016b. Problematyka adaptacji i transformacji na przykładzie krzyżackich grodów z terenu Prus i Inflant. *Archaeologia Historica Polona* 24: 261–283.
- Popek, M., A. Pydyn, R. Solecki i P. Stencel
2013. Przeprawa mostowa na wyspę Wielka Żuława na jeziorze Jeziorak, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2, 373–380. Warszawa–Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Powierski, J.
2001. *Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski. Tom II, część 1*. Malbork: Muzeum Zamkowe.
2005. Żuława Kwidzińska i jej zaplecze osadniczo-własnościowe w Pomezaniu na Pojezierzu Iławskim w średniowieczu (w świetle źródeł pisanych), [w:] J. Powierski i J. Trupinda (red.), *Prusica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995. Tom 2*, 397–475. Malbork.
- Radkowski, J. i J. Wysocki
2016. Wstęp do problematyki gródków stożkowatych z terenu średniowiecznego państwa zakonu krzyżackiego, znajdujących się na obszarze województwa warmińsko-mazurskiego (w:) Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7, 295–385. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Rutyna, M. i J. Wysocki
2017a. Iława, st. 33 – Wielka Żuława: chronologia stanowiska i dzieje grodziska na wyspie Wielka Żuława, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 1*, 349. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie i Fundacja Res Publica Multiethnica.
2017b. Laseczno Małe, st. 1: chronologia stanowiska i dzieje grodziska w Lasecznie Małym, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 1*, 430. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie i Fundacja Res Publica Multiethnica.
2017c. Mozgowo, st. 1: położenie grodziska i jego forma, badania archeologiczne, dzieje grodziska w Mozgowie, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 2*, 176–189, 203. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie i Fundacja Res Publica Multiethnica.
2017d. Iława, st. 33 – Wielka Żuława: położenie grodziska i jego forma, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 1*, 313–314. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Semrau, A.
1935. *Die Siedlungen im Kammeramt Kerpau (später Liebemühl) – Komturei Christburg im Mittelalter*. Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn 34. Christburg.
- Sieradzan, W.
1996. Spory graniczne między Mazowszem a Zakonem Krzyżackim w XIV i pierwszej połowie XV wieku. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 3: 347–368.
- Sikora, J. i P. Kittel
2017. Problem nieco zapomniany? Zaplecza rezydencji rycerskich typu motte, [w:] A. Różański (red.), *Gemma Gemmarum. Studia dedykowane Profesor Hannie Kóćce-Krenz*, 561–590. Poznań: PTPN.
- Skoczylas, D., R. Solecki i J. Wysocki
2017. Durąg, st. 1: chronologia stanowiska i dzieje grodziska w Durągu, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 2*, 295–296. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Solecki, R.
2017a. Grabin, st. 1: chronologia stanowiska i dzie-

- je grodziska w Grabinie, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 2*, 332–334. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- 2017b. Susz, st. 1: chronologia stanowiska i dzieje grodziska w Suszu, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 1*, 294–296. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Szczepański, S.
2009. Płyta grobowa Johannes von Schönaich z kościoła Podwyższenia Krzyża Św. w Borecznie (rozważania nad „Skamieniałym rycerzem” i rodziną von Schönaich). *Studia Angerburgica* 15: 78–91.
- 2011a. Osadnictwo pruskie w okolicy Prabut we wczesnym średniowieczu, *Kronikarskim Piórem. Prabuty-Riesenburg* 1: 5–15.
- 2011b. Campus Schinewite a trwałość pruskiego pogranicza: fragment z dziejów osadnictwa południowej Pomezanii. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 3(273), 547–567.
2013. „Wykopiska” w archiwach – archeologia archiwalna na przykładzie wybranych stanowisk Pojezierza Iławskiego, [w:], Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2, 233–252. Warszawa–Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- 2018a. Ab humana memoria negocia mundi facilius elebuntur, que nec scripto eternatur... Uwagi w sprawie geografii historycznej i chronologii Pomezanii i Pogezanii w średniowieczu. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 3(301): 574–609.
- 2018b. Osadnictwo średniowieczne wokół Starego Dzierzgonia [w:] D. Gazda (red.), *Wielokulturowy obiekt warowny na Górze Zamkowej oraz gród cyplowy w Starym Dzierzgoniu*, 37–56. Warszawa: Trzecia strona.
- Szymański, W.
1968. Przyczynek do badań nad problematyką grodzisk stożkowatych (Orszymowo i Wilkanowo w pow. plockim). *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 16 (1): 55–72.
- Töppen, M.
1876. Ueber einige Alterthümer aus der Zeit des Heidenthums in der Nachbarschaft von Marienwerder. *Altpreussische Monatsschrift neue Folge* 13: 129–153, 513–554.
1998. *Historia Mazur. Przyczynek do dziejów krainy i kultury pruskiej*. Olsztyn: Borussia (przekład: 1870. *Geschichte Masurens. Ein Beitrag zur Preussischen Landes- und Kulturgeschichte*. Danzig 1870: Verlag von Theodor Bertling).
- Walenta, K. i A. Wójcik
1989. Archeologiczne badania weryfikacyjne kopca w miejscowości Leśno, gm. Brusy. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica* 10: 57–71.
- Wiewióra, M.
2016. Gród i zamek w państwie krzyżackim – miejsce tradycji czy tradycja miejsca? *Archaeologia Historica Polona* 24: 195–231. DOI: 10.12775/AHP.2016.010
- Wysocki, J. i B. Klęczar
2013. Grodziska typu stożkowatego na wyspie Wielka Żuława w Iławie, w Lasecznie Małym i Mozgowie w powiecie iławskim: wstępne wyniki badań z 2012 roku [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2, 327–350. Warszawa–Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Zajączkowski, S.
1956. [rec.] J. Kamińska, Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa Łódź 1953. *Roczniki Historyczne* 21: 322–323.
- Żeglińska, A.
2021. *Finckensteinowie wschodniopruscy i ich archiwa*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Żurek, M.
2013. Boreczno, stanowisko nr 1 (AZP 24-54) gm. Zalewo, woj. warmińsko-mazurskie. Analiza stratygraficzna, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2, 385–411. Warszawa–Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
2021. *Boreczno i Bałoszyce. Archeologia dworów wczesnonowożytnych w Górnych Prusach*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 19. Warszawa: Wydawnictwo UKSW.

Magdalena Żurek

The cone-shaped strongholds in the State of the Teutonic Order: form and function

Summary

This article is focused on the specific form of fortified settlement which is motte-and-bailey castle or cone-shaped strongholds. This form was popular within the borders of the Teutonic State in the second half of the 14th century. This issue has been already the subject of discussion and research in Poland and has extensive literature. The result is an extensive database available on-line on the National Institute of Cultural Heritage website. So far, there are 76 relics of cone-shaped strongholds identified in the mentioned area: 56 in East Prussia, 18 in the Chełmno Land and 2 in Pomerania between the Vistula and Łeba.

One of the issues discussed in this paper will be distribution of cone-shaped strongholds in the Teutonic State, which was not even - we can spot areas devoid

of this form of settlement. Their presence was not found in the Malbork and Elbląg Commanderies (1 exception) and in the northern part of the Dzierżgoń Commandery. Also, so far, no such strongholds have been located in the region between the southern end of the Warmian Bishop's dominion and the Masovian-Prussian border. It seems that the cone-shaped strongholds were not erected in areas where there was a large Prussian land property (example of the area around Kwidzyn), as well as where there were settlements of low ranked nobility from Masovia (the south-eastern border of the dominion of the Bishop of Warmia).

Translated by Rafał Solecki

Elementy obronne grodów z IX–XII wieku na północnym Mazowszu

Pod pojęciem północnego Mazowsza rozumiem obszar w dorzeczu rzek Skrwy, Wkry, dolnej i środkowej Narwi oraz prawe dorzecza Bugu (od Nurca do ujścia) i Wisły, po ujście Skrwy (ryc. 1). Obszar ten wykracza obecnie poza granice administracyjne województwa mazowieckiego, ale w przeszłości było to pogranicze słowiańsko-pruskie, miejscami głęboko penetrowane przez grupy należące do obu grup kulturowych.

Według aktualnego stanu badań na obszarze tym znajduje się 50 grodzisk stanowiących pozostałości po warowniach z okresu IX–XII wieku. Są to:

- województwo mazowieckie:
 - powiat ciechanowski: Ciechanów (gm. *loco*), Grudusk (gm. *loco*), Sońsk (gm. *loco*);
 - powiat legionowski: Serock (gm. *loco*);
 - powiat makowski: Sypniewo (gm. *loco*);
 - powiat mławski: Bogurzyn (gm. Wiśniewo), Grzebsk (gm. Wieczfnia Kościelna), Stupsk (gm. *loco*), Szreńsk (gm. *loco*), Tańsk-Przedbory (gm. Dzieżgowo), Unierzyż (gm. Strzegowo), Wola Szydłowska (gm. Stupsk);
 - powiat nowodworski: Nasielsk (gm. *loco*), Zakroczym (gm. *loco*);
 - powiat ostrołęcki: Grodzisk (gm. Czerwin), Susk Nowy (gm. Rzekuń);
 - powiat ostrowski: Świerże-Chmielewo (gm. Stary Lubotyń);
 - powiat płocki: Brudzeń Wielki, obecnie Brudzeń Duży (gm. *loco*), Karwosieki-Noskowice (gm. Brudzeń Duży), Mokrzk (gm. Drobin), Parzeń (gm. Brudzeń Duży), Płock (gm. *loco*), Proboszczewice (gm. Stara Biała), Słupno (gm. *loco*), Wyszogród-Drwały (gm. Wyszogród);
 - powiat wysokomazowiecki: Święck-Strumiany (gm. Czyżew), Wnory-Wypychy (gm. Kulesze Kościelne);
 - powiat płoński: Biele (gm. Sochocin), Pieścida (gm. Naruszewo), Płońsk (gm. *loco*);
 - powiat pułtuski: Gródek Nowy (gm. Obryte), Raciąż (gm. *loco*), Stare Radzikowo (gm. Czerwińsk nad Wisłą);
- powiat sierpecki: Grodnia-Cieślin (gm. Mochowo);
- powiat żuromiński: Kuczbork-Osada (gm. *loco*);
- województwo podlaskie:
 - powiat białostocki: Tykocin (gm. *loco*);
 - powiat grajewski: Ławsk (gm. Wąsosz);
 - powiat kolneński: Mały Płock (gm. *loco*), Stawiski (gm. Stawiski), Truszki-Zalesie (gm. Kolno);
 - powiat łomżyński: Pieńki-Grodzisko (gm. Przytuły), Ruś-Sambory (gm. Wizna), Stara Łomża (gm. Łomża), Wizna (gm. Wizna);
 - powiat zambrowski: Poryte-Jabłoń (gm. Zambrów);
- województwo warmińsko-mazurskie:
 - powiat działdowski: Nowy Dwór-Nick (gm. Lidzbark), Rybno (gm. *loco*), Tarczyny (gm. Lidzbark);
 - powiat iławski: Gutowo (gm. Lubawa);
- województwo kujawsko-pomorskie:
 - powiat rypiński: Skrwilno (gm. *loco*).

Niestety do naszych czasów nie przetrwały wspomniane w źródłach pisanych grody nadbużańskie w Broku i Brańsku (obecnie Brańszczyk)¹ oraz w Sierpcu na północ od Płocka². Niezlokalizowane lub niezidentyfikowane są też do dziś pozostałości grodów w Dzierzgowie, Czarnowie i Osielsku³.

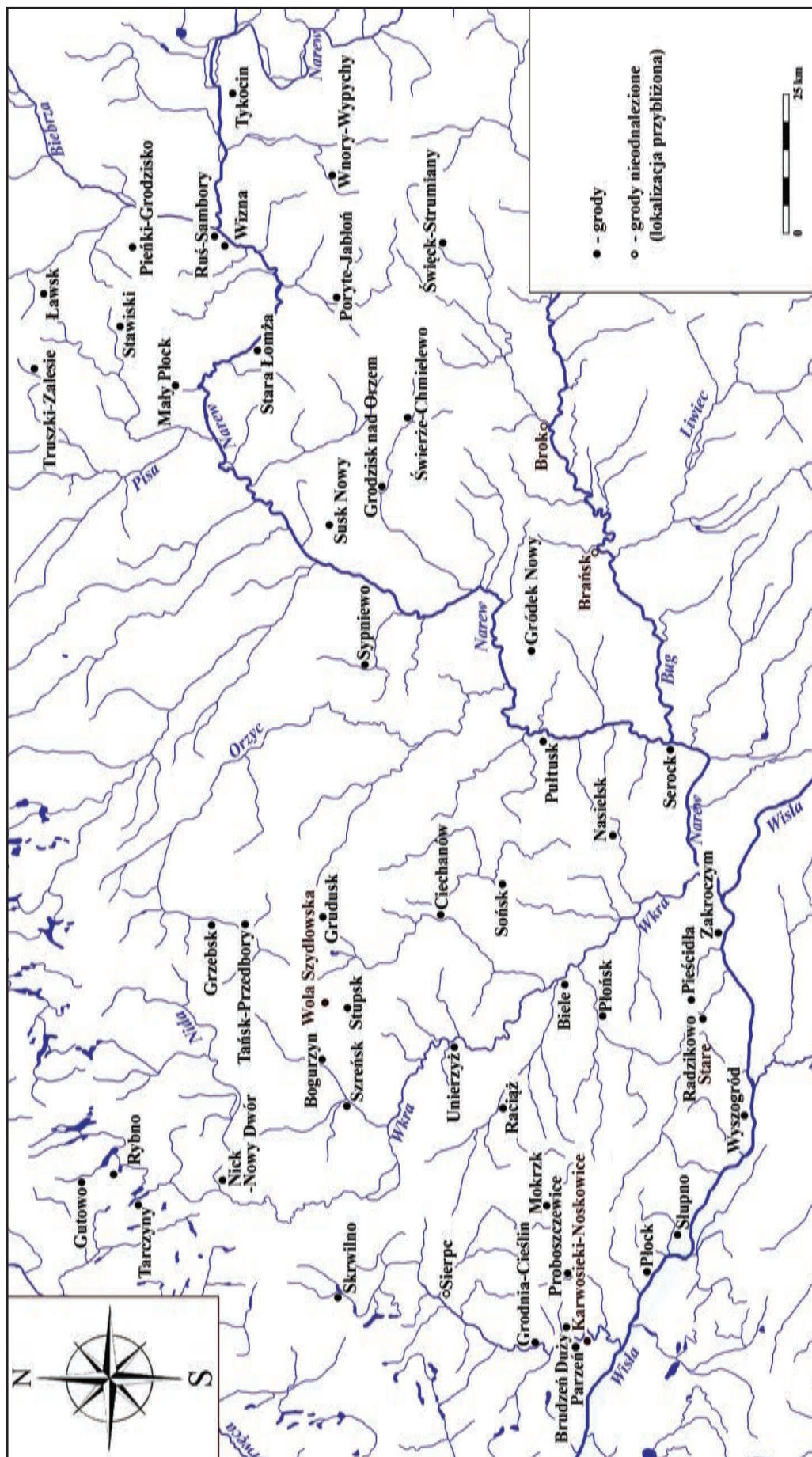
PROBLEMATYKA I PODSTAWA DATOWANIA

Większość grodów Mazowsza badana była w latach 70. i 80. XX wieku, a chronologię ich oparto o analizę fragmentów naczyń glinianych, licznie występujących na stanowiskach. W ostatnich latach coraz częściej zwracano uwagę na wcześniejsze niż dotychczas datowanie naczyń całkowicie obtaczanych występujących w tym okresie. Dawniej sądzono, że pojawiają się one na Mazowszu

¹ MHP V: 419–443; KK, nr 301.

² KK nr 22.

³ MHP V: 419–443; KK, nr 22 i 301; Kowalczyk-Heyman 2014: 512–519. W ostatnim czasie Osielsk był identyfikowany z grodziskiem w Kuczborku-Osady, por. Kowalczyk-Heyman 2018: 199–200.

Ryc. 1. Mapa z grodziskami z IX–XII wieku na północnym Mazowszu (oprac. J. Ościłowski)
Fig. 1. Map with strongholds from IX–XII century on North Masovia (design J. Ościłowski)

i obszarach sąsiednich w 2. połowie X wieku. Obecnie, szczególnie dzięki zespołom naczyń ze stanowisk datowanych metodą dendrochronologiczną, ich występowanie określa się już od przełomu IX i X wieku. W ulepszonych nieco formach trwają do początku XIV wieku⁴. I tak dzięki chronologii opartej na analizie szerokości przyrostów rocznych drzew zmieniono moment wzniesienia kilku grodów: Mokrzek (XI wiek, dendrodata: 904 rok), Nasielsk (XII–XIII wiek, dendrodata: od 2. połowy IX wieku), Płońsk (XI wiek, dendrodata: 979 rok), Słupno (XI wiek, dendrodata: lata 908–909), Sypniewo (VII/VIII–XIII wiek, dendrodata ze studni: lata 881–915 i z wału: lata 897–907), Świętek-Strumiany (XII–XIII wiek, dendrodata ze studni: 903, 914 i 970 rok), Truszki-Zalesie (XI–XII wiek, dendrodata: około 926 rok), Wola Szydłowska (IX–XII wiek, dendrodata: lata 882–901 i 911 rok). Z kolei potwierdzono datowanie dla Nicka-Nowego Dworu (XII–XIV wiek, dendrodata: 1251, 1252 i 1254 rok), Raciąża (X–XII wiek, dendrodata: 909 rok)⁵ i Skrwilna (IX/X–X, 2 połowa XI i 1. połowa XII wieku, dendrodata: lata 1120–1125)⁶. Niewykluczone więc, że w przyszłości dalsze badania pozwolą zweryfikować daty funkcjonowania kolejnych umocnień. Obecnie jednak mamy część grodów zweryfikowanych z nowymi datami i część ze starymi datowanymi metodami tradycyjnymi. Ze względu na te różnice, należy zatem ostrożnie podchodzić do chronologii stanowisk, opartych o datowanie metodami typologicznymi.

POŁOŻENIE I OBRONNOŚĆ GRODÓW

Grody na północnym Mazowszu zakładano w zdecydowanej większości na terenach nizinnych – w sumie 34 tego typu obiekty. Znacznie mniej, bo tylko 16, posadowiono na naturalnych wyniosłościach terenu. Te drugie lokowano na kulminacjach wzniesień i garbów terenowych oraz na wysokich krawędziach dolin rzecznych (Wisły, Narwi, Wkry i Skrwy). Grody dolinne zakładano na wyspach rzecznych i jeziornych, kępach bagiennych, niskich krawędziach dolin oraz terenach suchych, zupełnie pozbawionych walorów obronnych. Każda wyróżniona grupa miała inne warunki naturalne, co przekładało się na ich cechy obronne i wymagało rozbudowy określonych form umocnień, takich jak wały, fosy, przedbramia i wieże.

Ze względu na duży stopień zniszczenia powierzchni grodzisk, ich kształt musi być czasami rekonstruowany. Dotyczy to przede wszystkim grodzisk w Raciążu, Starym

Radzikowie, Susku Nowym, Szreńsku, Zakroczymiu oraz częściowo w Brudzeniu Dużym, Ciechanowie, Karwosiekach-Noskowicach, Parzeniu, Płocku, Płońsku, Świerżach-Chmielewie i Wyszogrodzie. Grody nadbużańskie w Broku i Brańsku prawdopodobnie zsunęły się do Bugu, który przez wieki często obrywał prawy, wysoki brzeg.

Zdecydowaną większość omawianych obiektów stanowią grody jednoczłonowe, otoczone pojedynczą linią wału dookólnego. Ich forma bywa czasem różna, przykładowo stanowiska w Rusi-Samborach, Wiźnie i Tykocinie miały kształt „workowaty”, zwężający się w kierunku przejścia bramnego. Kształt pozostałych najczęściej dostosowany był do rozległości terenu: cypla, kępy czy wyspy, choć znane są przypadki powiększania powierzchni terenu pod budowę grodu (Raciąż, Szreńsk, Susk Nowy).

Położony na wysokim cyplu wchodzącym w dolinę Skrwy gród w Grodni-Cieślinie broniony był tylko wałem zaporowym od strony wysoczyzny. Podobnie zbudowany był gród dolinny w Święcku-Strumianach (w I fazie użytkowania). Do wyjątków należą też obiekty dwuczłonowe. Dodatkowy wał otaczający podgrodzie posiadały grody w Brudzeniu Dużym, Gródku Nowym i Sypniewie. Należy przypuszczać, że podobne formy były przy grodach w Stupsku, Susku Nowym i Tykocinie. Dużych rozmiarów wał otaczający osadę przygrodzową znajdował się również przy grodzie w Proboszczewicach, jednak jego końce nie dochodziły do wału grodu, a jedynie do doliny rzeki Wierzbicy. Jedynym założeniem trzyczłonowym jest obiekt w Starej Łomży posiadający dwa podgrodzia usytuowane rzędowo, tak że drugie rozleglejsze, nie łączy się z grodem.

Stanowiskami o formie stożkowej, bez czytelnie wyeksponowanych wałów, są obiekty w Tańsku-Przedborach, Grudusku i Rusi-Samborach. Pozostałe warownie to obiekty o formie pierścieniowej, gdzie majdan jest lub był wyraźnie niższy od dookólnego nasypu. Jedynym grodem otoczonym podwójną, dookólną linią wałów był gród w Pieścidłach. Dodatkowy wał zaporowy (odcinkowy), posadowiony bezpośrednio przy grodzie posiadały obiekty w Gutowie, Parzeniu i Święcku-Strumianach (w II fazie użytkowania). Najprawdopodobniej dodatkowy wał zaporowy miał również gród w Małym Płocku. Natomiast w Starej Łomży gród od drugiego podgrodzia oddzielał system pięciu dodatkowych wałów.

Wielkość większości grodzisk, mierzona po zewnętrznym obwodzie dookólnego wału, bez dodatkowych zewnętrznych elementów obronnych, mieści się w przedziale od 50 do 100 m. Największe grody wzniesiono w Płocku (135 × 170 m – wymiary zachowane), Płońsku (średnica 130 m – wymiary rekonstruowane), Wyszogrodzie (średnica około 125 m – wymiary rekonstruowane) (ryc. 2), Truszkach-Zalesiu (średnica 120 m), Kuczborku-Osadzie (wymiar 117 × 123 m) i Proboszczewicach (wymiar 110 × 130 m). Najmniejsze były obiekty w Serocku (wymiar 35 × 40 m), Parzeniu (średnica 34 m) i Tańsku-Przedborach (średnica 45 m). Powierzchni kilku grodów nie da się zrekonstruować ze względu na

⁴ Dulinicz 1997: 138–139; Dulinicz 2000a: 200, 206, przyp. 4, 5; Dulinicz 2005: 195; Biermann i Dulinicz 2001: 105; Biermann 2005: 255; Dulinicz *et al.* 2006: 257–258; Trzeciński 2009: 193–209.

⁵ Dulinicz 1997: 139; Dulinicz 2000b: 153; Dulinicz i Ważny 2004: 15–23; Biermann 2005: 255; Jaskanis 1973: 262–263; Jaskanis 2008: 99; Bogucki, Malarczyk i Marczak 2005: 175; Buko 2011: 258; Smoliński i Ważny 2011: 219–226; Ościłowski 2011a: 33–34; Błoński 2015: 239–240; Błoński 2018: 71, 85.

⁶ Weinkauff 2020: 128.

zniszczenie terenu, jak na przykład w Zakroczymiu, gdzie większa część osunęła się do Wisły, a zachowany fragment ma wymiary jedynie 28 × 30 m.

Największy problem jest z oszacowaniem pierwotnej formy wałów – wiele z nich zostało zniwelowanych, czasem widoczne są tylko w postaci nieznacznego wyniesienia lub dookólnego nasypu, nieco tylko wyższego od majdanu. Wały zachowane do dziś, szczególnie te przykryte na kulminacji płaszczem gliniano-kamienным, niewątpliwie były wyższe, jednak rozkład i destrukcja konstrukcji drewnianych spowodowały ich osiadanie. Najwyższe obecnie wały zachowały się na grodziskach w Tykocinie (17 m) i Proboszczewicach (16 m). Najczęściej jednak obiekty mają wały zachowane do wysokości 2–4 m. Najniższe są obecnie nasypy w Gródku Nowym i Karwosiakach-Noskowicach (do 1,5 m) oraz w Parzeniu (do 1,2 m) i Pieścidłach (do 0,9 m).

Fosy odnotowano przy większości grodów. Część z nich posiadała formę dookólną, a część odcinkową. Te pierwsze wykopywano wokół grodów nizinnych i dlatego najczęściej były wypełnione wodą. Fosy odcinkowe oddzialały gród od reszty terenu, w miejscach gdzie dostęp do nich był ułatwiony. Formy tego typu były suche i związane głównie z obiektami posadowionymi na wyższych krawędziach dolin i wzgórzach. Zdarzają się jednak obiekty posadowione na niskiej krawędzi doliny, gdzie wał otaczała fosa odcinkowa połączona z bagnem (Tańsk-Przedbory). Niektóre grody miały podwójną linię fosy dookólnej, jak np. w Parzeniu, a inne fosę dookólną i odcinkową (Święć-Strumiany). Ta druga była dodatkowo zabezpieczona szalunkiem. Nierozpoznane pozostają fosy w Ciechanowie i Płońsku.

Przejście na gród czytelne jest obecnie w postaci

przerwy lub siodłowego obniżenia w wale. W Tykocinie, w miejscu takiego obniżenia, wały wychodziły dodatkowo na zewnątrz, tworząc rodzaj wąskiego przedbramia. W Mokrzku natomiast wały zachodziły na siebie.

Na pozostałe grody najprawdopodobniej wchodziło poprzez drewniany pomost dochodzący do korony wału. W Tańsku-Przedborach fosę przecina rampa ziemna, po której wchodziło na wał. Na ślady moszczonej drewnem drogi natrafiono w Raciążu i Skrwilnie. Na ten drugi obiekt, położony na wyspie jeziornej, prowadził też bród kamienny.

Pozostałości drewnianych wież obronnych odkryto jedynie na specjalnie wyniesionych majdanach grodów w Małym Płocku i Starej Łomży.

GRODY WYSOCZYZNOWE

Grody wysoczyznowe budowano na wzniesieniach (2 obiekty) oraz na wyższych krawędziach dolin rzecznych (14 obiektów).

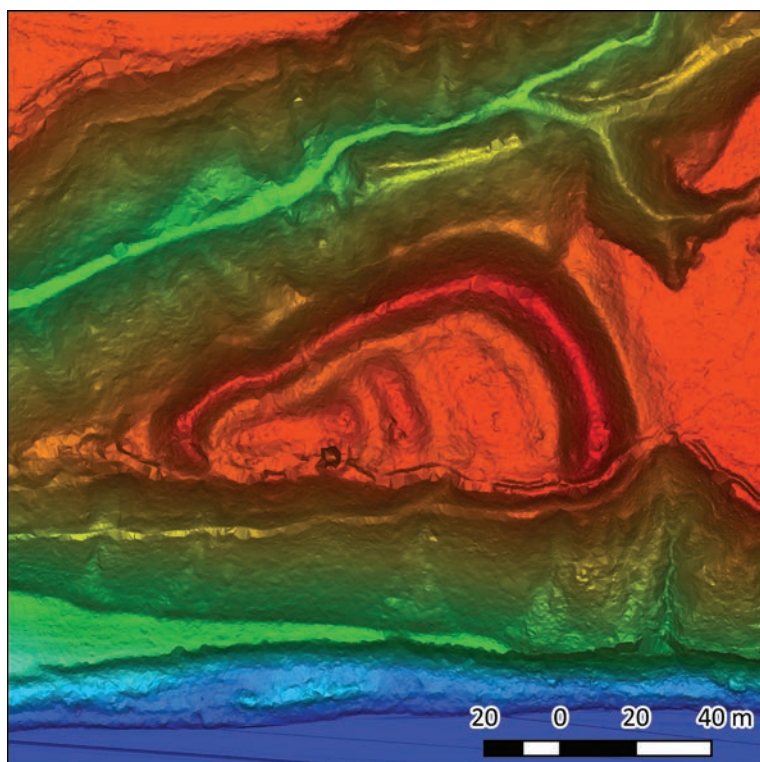
Grody na wzniesieniach

Na wzniesieniach założono grody w Gutowie (1. połowa XII–przełom XII/XIII wieku), w dorzeczu dawnej górnej Wkry⁷ (ryc. 3) i w Karwosiakach-Noskowicach (XII wiek) nad dopływem Skrwy⁸.

Grody tej grupy były kształtu owalnego i posiadały pojedynczą linię wału dookólnego. Dostęp do nich możliwy był tylko z jednej strony. Gród w Karwosiakach-Noskowicach dostosowany został kształtem do powierzch-

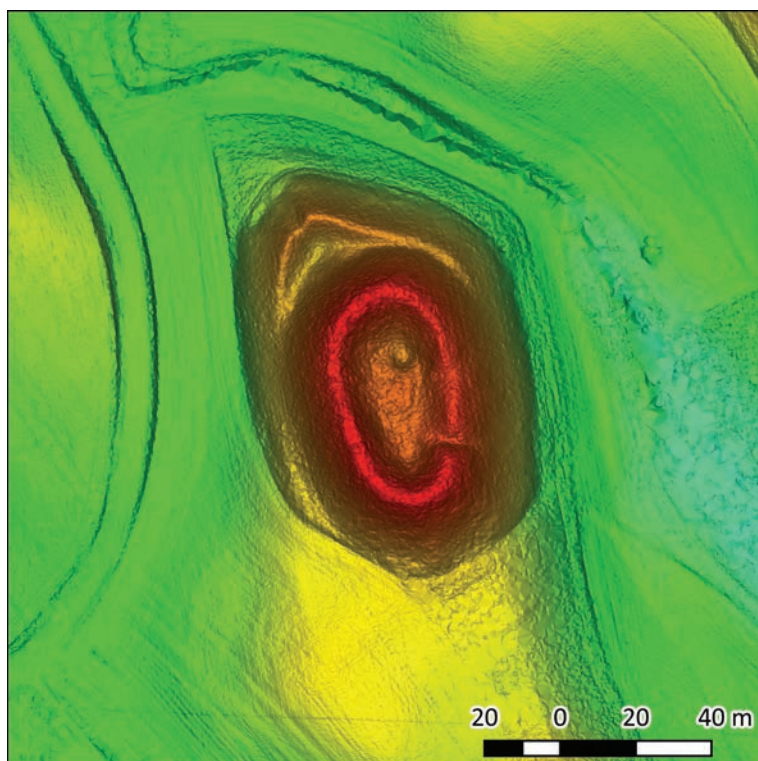
⁷ Grądzki 2006: 158; o dawnym przebiegu górnej Wkry (obecnie Welu) zobacz J. Ościłowski 2011b: 11.

⁸ Szymański 1976c: 68.

Ryc. 2. Grodzisko w Wyszogrodzie-Drwałach na Numerycznym Modelu Terenu (oprac. J. Ościłowski i R. Solecki)

Fig. 2. Stronghold in Wyszogrod-Drwały on Digital Elevation Model (design J. Ościłowski i R. Solecki)

Ryc. 3. Grodzisko w Gutowie na Numerycznym Modelu Terenu (oprac. J. Ościłowski i R. Solecki)
Fig. 3. Stronghold in Gutowo on Digital Elevation Model (design J. Ościłowski i R. Solecki)

ni wyniesienia, przez co jego wielkość nie jest duża. W Gutowie gród zajmował tylko część wzniesienia, przy czym od strony dościa znajdował się dodatkowy wał zaporowy oddzielony suchą fosą od grodu. Dodatkowo wokół grodu było szereg mokradł i jezior, przez co dostęp w pobliże samego obiektu był znacznie utrudniony. Ze względu na wysokość wzniesień i znaczny kąt nachylenia ich stoków, wały tych grodów nie musiały być zbyt wysokie. Wał obiektu w Karwosiekach-Noskowicach ma obecnie do 1,5 m, a w Gutowie do 6 m wysokości. W tym ostatnim odnotowano konstrukcję wewnętrzną wału, zbudowaną ze skrzyń. W Karwosiekach-Noskowicach wał wzniesiono z piasku, jego zewnętrzny stok zabezpieczono płaszczem glinianym, a od strony majdanu płaszczem kamiennym. Na koronie wału znajdowała się lekka konstrukcja drewniana.

W przypadku lokowania grodów na wzniesieniach nie kopano również dookolnej fosy. Wystarczała jedynie forma odcinkowa od strony dościa. W Gutowie doście do przejścia bramnego prowadziło rampą nasypową wzdłuż podnóża wału po jego zachodniej, północnej i wschodniej stronie. To stwarzało znaczne utrudnienie dla atakujących. W Karwosiekach-Noskowicach dostęp znajdował się tylko od nasady cypla.

Zaletą grodów posadowionych na wzniesieniach była doskonała widoczność na całą okolicę. Na majdanach, jak również na wałach grodów tej grupy, nie natrafiono dotychczas na wieże obronne⁹. Grodem lepiej umocnionym wydaje się być obiekt w Gutowie poprzez natural-

ne walory terenu, jak okoliczne mokradła i jeziora oraz umocnienia ziemne: wał zaporowy od strony dościa, wał dookolny, zachowany dziś do wysokości 6 m i wejście do grodu prowadzące po rampie wznoszącej wokół wału.

Cechami wspólnymi obiektów posadowionych na wzniesieniach są:

- kształt i wielkość, które dostosowano do formy morfologicznej terenu;
- brak dookolnych fos wokół grodu;
- doskonała widoczność na okolicę.

Grody na wyższych krawędziach dolin

Inną grupę 14 grodów wysoczyznowych stanowią obiekty obronne posadowione na krawędziach wysoczyzn bądź wyższych tarasów, zawsze na wybitnych cyplach, lub pomiędzy dwoma wąwozami. Oprócz dobrych warunków obronnych, takie położenie zapewniało dobrą widoczność na dolinę rzeki. Nad Wisłą tak posadowione zostały: Zakroczym (XI – XIII wiek)¹⁰, Wyszogród-Drwały (najpewniej XI wiek)¹¹ (ryc. 2) i Płock (około X–XIV wiek)¹², nad Narwią: Serock (XI–XIII wiek)¹³, Stara Łomża (XI–XIII wiek)¹⁴ (ryc. 4), Ruś-Sambory (XII–XIV wiek) przy ujściu Biebrzy¹⁵ oraz Wizna (XII–XIV wiek) 4 km poniżej¹⁶. Na krawędzi wysoczyzny wzniesiono również Gródek Nowy (XI–XII wiek), jednak, jak można sądzić, założono

⁹ Na grodzisku w Gutowie majdan w środkowej części jest nieco przewyższony, co może, aczkolwiek nie musi, wskazywać na istnienie w przeszłości wieży.

¹⁰ Pyrgała 1976h: 169.

¹¹ Szymański 1976i: 167.

¹² Pyrgała 1976d: 97.

¹³ Zawadzka-Antosik 1968: 362.

¹⁴ Twarowska 1985a: 23.

¹⁵ Kamiński i Kamińska 1956: 362.

¹⁶ Janiszowski 1970: 155.

go w znacznej odległości od koryta Narwi, nad jej mniejszym dopływem schodzącym do doliny¹⁷. Kolejne grody założone były na wysokim brzegu Skrwy: w Grodni-Cieślinie (XII–XIII wiek) na lewym brzegu rzeki¹⁸ oraz w Brudzeniu Dużym (X–XI wiek)¹⁹ i pobliskim Parzeniu (XII wiek)²⁰ na prawym brzegu. Ostatnie z tej listy grody znajdowały się w: Bielach (XII–XIV wiek) na prawym brzegu Wkry²¹, w Ciechanowie (XI–XIII wiek) na lewym brzegu Łydyny²² i w Tarczynach (przełom X/XI–XIII wiek) na wschodnim brzegu jeziora Grądy (na dawnej Wkrze)²³.

Wśród tej grupy grodów występuje obiekt w Grodni-Cieślinie chroniony tylko wałem zaporowym od strony wysoczyzny, w miejscu krótkiej nasady cypla. Pozostałe grody posadowione na krawędziach terenowych miały pojedynczą linię wału dookólnego. Z obiektów położonych nad Wisłą i Narwią wały w większości nie zachowały się w formie nasypów ze względu na późniejszą zabudowę oraz niwelację. Warto też odnotować, że z wyjątkiem Starej Łomży i Wyszogrodu-Drwał pozostałe grody wchodziły w skład organizmów miejskich i miejsca te były wielokrotnie przekształcane oraz poddawane procesom urbanizacyjnym. Przykładowo w Płocku na grodzie wzniesiono murowany zamek. Także Wizna była przebudowywana w późnym średniowieczu.

Spśród 14 grodów wysoczyznowych posadowionych na wysokiej krawędzi najwyżej ponad dnem doliny rzecznej znajdują się umocnienia nadwiślańskie: w Płocku – 40 m, Wyszogrodzie – 30 m, Zakroczymiu – 24 m oraz nadnarwiańskie: w Wiźnie i Serocku – 10 m, Rusi-Samborach – 8,5 m. Na krawędzi wysokości 4–6 m powstał gród w Grodni-Cieślinie nad Skrwą. Wyjątkiem jest tu gród w Starej Łomży wzniesiony nie na krawędzi, a na wyższym tarasie wysoczyzny sięgającym 10 m wysokości. Z analizy rozmieszczenia grodów nadwiślańskich wynika, że wysokość ich posadowienia nad poziom rzeki wzrasta wraz z krawędzią, proporcjonalnie do położenia tych stanowisk w dół rzeki. Podobnie jest nad Narwią, gdzie krawędź wysoczyzny także podnosi się wraz ze spadkiem wody w rzece.

Wybierając miejsce pod gród, wyszukiwano takie, które dysponowało naturalnymi cechami obronnymi, jak na przykład wąwozy ograniczające dostęp. Jeden wąwóz znajdował się przy grodach w Płocku, Zakroczymiu i Wyszogrodzie-Drwałach, a dwa w Serocku. Dostęp do grodów możliwy był tylko od strony nasady cypla. To miejsce najbardziej narażone na atak nieprzyjaciela było najlepiej umocnione. W tej części sypano wyższy wał

(Ruś-Sambory, Wyszogród-Drwały i Wizna²⁴) oraz kopano fosę, oddzielając zupełnie gród od reszty płaskowyżu. Ze względu na położenie była to zawsze fosa odcinkowa. Najszybszy dostęp od strony wysoczyzny był do grodu w Bielach, co mogło obniżać jego wartość obronną.

Zdecydowaną większość stanowią grody jednoczynowe, otoczone pojedynczym wałem dookólnym. Jedynie trzy warownie były bardziej rozbudowane. Obiekt w Starej Łomży miał pięć mniejszych wałów zaporowych, sześć oddzielających je fos odcinkowych (I i II faza) i dwa podgrodzia usytuowane szeregowo (II faza). W Brudzeniu Dużym i Gródku Nowym wzniesiono na przedwału jedno podgrodzie oddzielone od reszty terenu wałem zaporowym. Wydzielone podgrodzie występowało prawdopodobnie również w Wiźnie, gdzie między grodem a wysoczyzną znajduje się drugie wyraźne wydzielone i wypiętrzone *plateau*²⁵. Grody nadnarwiańskie w Rusi-Samborach i Wiźnie miały zbliżony kształt – były owalne, zwężone od strony nasady cypla. Niewykluczone, że budowę jednego wzorowano na drugim, tym bardziej, że położone są tylko 4 km od siebie, a na ich budowę wybrano miejsca o podobnych cechach morfologicznych terenu²⁶. Tego typu wnioski można też odnieść do grodów nad Skrwą Prawą w Brudzeniu Dużym i pobliskim Parzeniu. Wszystkie warownie to obiekty cyplowate, dostosowane kształtem i wielkością do możliwości terenu. Z tego powodu nieduży obiekt w Serocku, w trzeciej fazie użytkowania, poszerzono, nadbudowując stoki. Czasem też za fosą wznoszono dodatkowy wał odcinkowy i jeszcze jedną fosę (Parzeń).

Wejścia na gród w postaci przejścia bramnego, po którym zachowało się obniżenie lub przerwa w wale, widoczne są w Grodni-Cieślinie, Brudzeniu Dużym (ryc. 5) i Tarczynach, zawsze od strony wysoczyzny. W Starej Łomży, posadowionej na górnym tarasie, wejście na II podgrodzie (II faza) znajdowało się w zagłębieniu wału, we wschodniej części od strony krawędzi wysoczyzny²⁷. W pozostałych przypadkach należy spodziewać się drewnianego pomostu prowadzącego nad wałem.

Ze względu na zły stan zachowania wałów ich pierwotne wysokości, jak i konstrukcja zewnętrzna są niemożliwe dziś w większości do odtworzenia. Wiadomo, że kulminacja wału na grodzie w Starej Łomży wzmocniona była drewnianym, plecionkowym przedpiersiem, a od zewnętrznej strony wału umieszczone były drewniane słupy oblepione gliną i obłożone gładzią. Natomiast

¹⁷ Mniej prawdopodobne, aby wówczas płynęła tamtędy Narew, por. Szymczyk i Butrymowicz 1994.

¹⁸ Szymański 1976b: 50.

¹⁹ Szymański 1976a: 27.

²⁰ Szymański 1976e: 94.

²¹ Pyrgała 1976a: 17.

²² Górka 1976a: 31.

²³ Moszczyński 2003: 106; Dulnicz i Moszczyński 2007: 71.

²⁴ W przypadku Wizny zachowany do dziś wyższy wał od strony dojścia może być następstwem uprawy roli w części środkowej obiektu, a także wspomnianych przekształceń obiektu w późniejszym okresie funkcjonowania (XIV–XVI wieku) oraz czasach nowożytnych.

²⁵ Teren ten obecnie zajmuje cmentarz.

²⁶ Zastanawia duża odległość pomiędzy krawędzią wysoczyzny od zachodu a grodami w Wiźnie i Rusi-Samborach, niewykluczone, że powiększona została powierzchnia ostarńców, na których wzniesiono umocnienia.

²⁷ Twarowska 1985a: 24. Obecnie w miejscu tym nie widać obniżenia terenu.

w nasypie piątym (jednym z kilku oddzielających gród od podgrodzia I) umieszczono częstokół z grubych pali, a w jego stok wbito pale, nachylone w kierunku podgrodzia. W Serocku (II faza) wał był najprawdopodobniej przykryty płaszczem gliniasto-kamiennym. Na przekładkową konstrukcję wewnętrzną natrafiono w Płocku, Serocku (w I i w III fazie), Wiźnie i Starej Łomży (na grodzie). Izbice wznosiły wał w Płocku. Z kolei w Parzeniu wał wewnętrzny usypany był z piasku bez użycia konstrukcji drewnianej, a w Starej Łomży wał podgrodzia I (stan. 1 B) był z gliny. Na konstrukcję wieży obronnej posadowionej na majdanie natrafiono jedynie w Starej Łomży. Ze względu na wysoki, równy wałom majdan, możliwe jest również jej istnienie na grodzie w Rusi-Samborach. Niestety na grodach krawędziowych, jak i wyniesionych, ze względu na znaczną wysokość posadowienia w podłożu gorzej utrzymuje się wilgoć, co sprawia, że drewniane elementy zachowują się znacznie gorzej.

Należy też podkreślić, że o lokalizacji grodów krawędziowych nie decydował najwyższy punkt w okolicy, jak mogło mieć to miejsce w przypadku grodów posadowionych na wzniesieniach, tylko trudny dostęp do cypla i dobra widoczność na dolinę rzeki. W przypadku grodów założonych nad większymi rzekami pod uwagę brano też dogodne miejsce do kontroli szlaków – wodnego i równoległego lądowego, często poprowadzonego krawędzią wysoczyzny.

W świetle dotychczas określonej chronologii stanowisk zdecydowana większość grodów posadowionych na wysokich krawędziach terenu powstała w XI wieku. W zdecydowanej mierze są to założenia jednoczłonowe. Za starsze uważa się grody w Tarczynach, Ciechanowie i Płocku. Dwuczłonowy obiekt w Brudzeniu Dużym datowany jest od X wieku, wiek późniejszy jest gród w Gródku Nowym, a podgrodzia w Starej Łomży datowane są na 2. połowę XII wieku.

GRODY DOLINNE

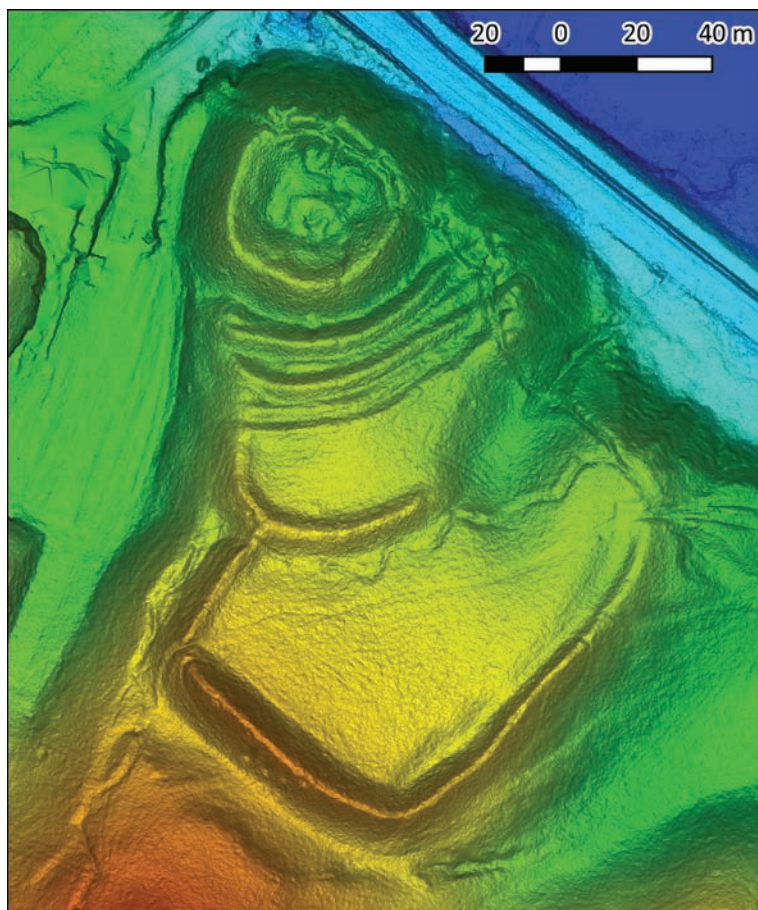
Grody dolinne wznoszono w terenie suchym (na niskich krawędziach niewielkich dolin rzecznych), mokrym (bagiennym lub wodnym) bądź na granicy obu takich stref.

Grody na wyspach

Na przybrzeżnych wyspach jeziornych i rzecznych wzniesiono dwa grody – w Skrwilnie (XI–XII wiek) na Jeziorze Skrwileńskim²⁸ (ryc. 6) i w Unierzyżu (XII wiek), w średnim biegu Wkry²⁹. Na wyspie lub półwyspie wzniesiono jeszcze jeden gród w Rybnie (XII–XIII wiek) na jeziorze, w górnym biegu dawnej Wkry. Dziś teren jest mocno przekształcony przez człowieka, a jedynym umocnieniem położonym obecnie jeszcze na wyspie jest gród w Unierzyżu, który, jak dawniej, opływany jest przez

²⁸ Kajzer i Horonziak 1995: 196–197.

²⁹ Pyrgała 1976g: 145.

Ryc. 4. Grodzisko w Starej Łomży na Numerycznym Modelu Terenu (oprac. J. Ościłowski i R. Solecki)
Fig. 4. Stronghold in Stara Łomża on Digital Elevation Model (design J. Ościłowski i R. Solecki)

główny nurt Wkry i jej odnogę³⁰. Pozostałe stanowiska, na skutek obniżenia się poziomu wód, otaczane są jedynie przez tereny podmokłe lub bagienne. Same wyspy są zapewne naturalne, mniej prawdopodobne jest ich pochodzenie antropogeniczne, gdyż wyższa woda utrudnia usypanie od podstaw kępy. Z tego samego powodu poszerzanie kęp rzecznych było mocno utrudnione. Ich powierzchnie mogły być natomiast podnoszone. Widoczne jest to w Skrwilnie, gdzie majdan moszczono faszywą. W Rybnie majdan był wyniesiony ponad otaczający obszar o około 4 m, co sugeruje jego nadsypanie, szczególnie że naturalny półwysp lub domniemana grobla do niego prowadzące są znacząco niższe.

Kształt oraz wielkość grodów były dostosowane do powierzchni kęp, co sprawiło, że najczęściej są to obiekty owalne i zazwyczaj niezbyt duże. Ich wały nie musiały być aż tak wysokie jak innych obiektów nizinnych ze względu na odległość dzielącą je od brzegu, co było naturalną cechą obronną. Pomimo to wały te są, lub były, dość wysokie. W Rybnie ich wysokość szacuje się na około 7 m, w Skrwilnie autorka rekonstruuje je na około 6–7 m, a w Unierzyżu do 3 m wysokości. Dookolne nasypy w Unierzyżu i Skrwilnie wzniesiono w konstrukcji przekładkowej. Na grodach wyspowych nie zaobserwowano dodatkowych wałów, ponieważ nasyp dookoły otaczał całą kępę. W Skrwilnie na przedwału (I faza – osada i II faza – gród) wzniesiono palisadę w formie częstokołu. Grody te nie posiadały również dookólnych fos, co jest zupełnie zrozumiałe, biorąc pod uwagę ich położenie.

³⁰ Na Mapie Kwatermistrzostwa (1822–43), główny nurt opływa wyspę od zachodu (z prawej strony).

Dostęp do grodu w Rybnie, jak wspomniałem powyżej, prowadził po półwyspie lub grobli³¹. W Skrwilnie uchwycono kamienny bród biegnący od strony osady przyrodowej³². Z tej samej strony obiekt ten ma najwyższy wał. Nie wiadomo, jak dostawano się na gród w Unierzyżu. Być może łodzią lub po moście, ewentualnie brodząc w wodzie, jeśli nie była ona nadto głęboka.

Na żadnym z grodów tej grupy nie zaobserwowano wież obronnych, tak na wałach, jak również na majdanach.

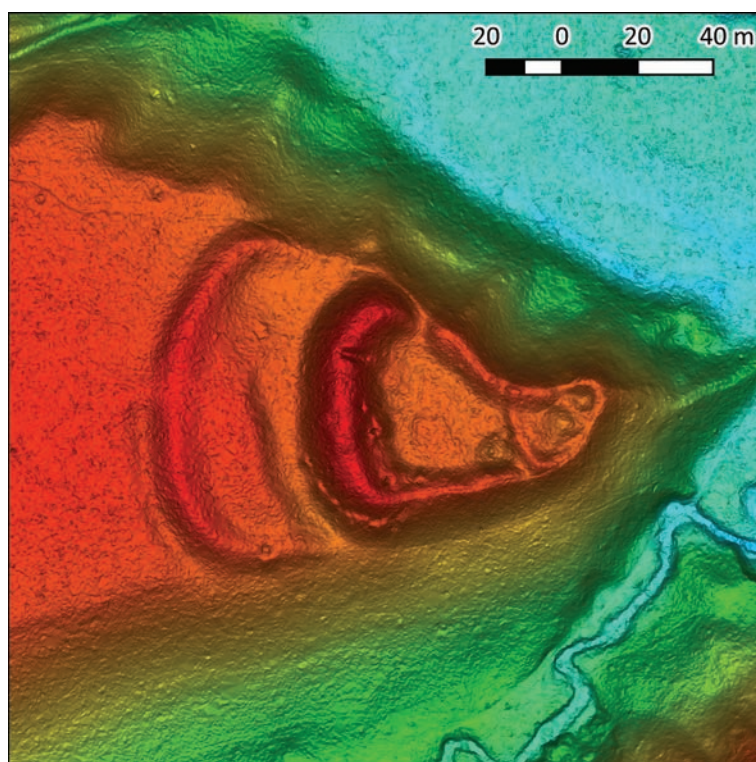
Grody te miały doskonałe warunki obronne. O ich założeniu nie decydowała wysokość miejsca względem okolicy, ponieważ na nizinach teren jest z reguły dość płaski, a nieliczne wzniesienia nie różnią się wiele od wysokości powierzchni poszczególnych wysp. Znacznie mogła mieć bliskość lądu. Dobrym miejscem w okolicach Skrwilna jest również druga wyspa, większa, leżąca przy przeciwległym brzegu, jednak bardziej oddalona od lądu, co zapewne zadecydowało o posadowieniu grodu bliżej brzegu³³.

³¹ W Rybnie półwysp lub grobla liczyły około 300 m długości (od nasady do grodu) przy szerokości około 40 m.

³² Bród został odkryty podczas prac archeologicznych. Osadę podgrodową zlokalizowano na brzegu jeziora na piaszczystym gruncie, obecnie mocno zalesionym; Chudziakowa 1967: 38.

³³ Na większej wyspie również znajduje się odcinek wału, który umacnia część brzegu. W literaturze nie ma informacji o badaniach w tym miejscu. Zdaniem miejscowej ludności prace na obiekcie prowadziła Jadwiga Chudziakowa, lecz z braku efektów przeniosła badania na grodzisko.

Ryc. 5. Grodzisko w Brudzeniu Dużym na Numerycznym Modelu Terenu (oprac. J. Ościłowski i R. Solecki)
Fig. 5. Stronghold in Brudzeń Duży on Digital Elevation Model (design J. Ościłowski i R. Solecki)

Grody na rozległych kępach bagiennych

Grody posadowione na bagnach można podzielić na obiekty zajmujące całą kępę lub tylko jej nieznaczną część. Na większych kępach bagiennych, gdzie gród zajmował tylko niewielki jej fragment, lokowano: Sypniewo (X–połowa XI wieku) nad Rużem, Bogurzyn (2. połowa X–XII wiek) nad Mławką przy ujściu Seracza i Poryte-Jabłoń (2. połowa XI–XII wiek) nad Jabłonią (ryc. 7). Każdy z tych grodów był obiektem jednoczłonowym, pierścieniowatym, przy czym Sypniewo posiadało otoczone wałem odcinkowym podgrodzie. Grody te nie przekraczały 100 m średnicy: w Porytem-Jabłoni średnica wynosiła 85–90 m³⁴, a w Bogurzynie około 75 m. W Sypniewie gród miał wymiary 62–70 m, ale licząc z obronnym podgrodzem jego wielkość dochodziła do 70–105 m.

Najwyższy wał do dziś ma obiekt w Porytem-Jabłoni liczący około 6–6,5 m ponad podmokłe dno doliny rzecznej, w Bogurzynie mierzy do 4,5 m, a w Sypniewie 5 m. Nasyp okalający podgrodzie tego ostatniego liczy 2–3 m wysokości.

Na rdzeniu z gliny calcowej wzniesiono wał w Porytem-Jabłoni³⁵. W części południowej usypany został z gliny, ziemi, drewna i kamieni (bez regularnego układu konstrukcyjnego). Natomiast w północnej części zastosowano konstrukcję skrzyniową, która od strony fosy została wzmocniona konstrukcją złożoną z dębowych kłód³⁶. Płaszcz zewnętrzny grodu w Poryte-Jabłoni wykonano z gliny i kamieni³⁷.

Wał grodu w Sypniewie wzniesiono na glinianym podłożu i warstwie węgla drzewnego, co skutecznie izolowało go od wilgotnego podłoża. Przy budowie nasypu zastosowano konstrukcję przekładkową (II i III faza użytkowania). Od zewnątrz umieszczono drewniane elementy służące stabilizacji nasypu wałowego, a całość pokryto warstwą gliny³⁸. W I fazie gród otaczała palisada, składająca się z kilku równoległych do siebie biegnących linii ukośnie wbitych pali podtrzymywanych u podstawy poziomo ułożonymi belkami. W III fazie szczyt wału zwieńczono drewnianą ścianą zaporową oblepioną gliną od strony zewnętrznej.

W Sypniewie wzdłuż wału grodu rozciągał się rów dookoły szerokości do 20 m i głębokości co najmniej 1 m³⁹. Podobny otaczał od zewnątrz wał podgrodzia. Jak można podejrzewać, dojście na gród, który umiejscowiony był na bagnach, prowadziło po drewnianym pomoście. Niestety pozostałości konstrukcji tego typu są słabo widoczne w krajobrazie.

Przeście bramne na gród w Porytem-Jabłoni znajdowało się najprawdopodobniej w południowej części⁴⁰. W Sypniewie wejście usytuowano od strony południowej, tj. od strony obronnego podgrodzia. Dojście do niego prowadziło po usypanej grobli kamiennej. W obu przypadkach nie widać dodatkowych umocnień w jego bezpośrednim sąsiedztwie.

³⁴ Rauhut 1966: 411.

³⁵ Szymański 1975: 2.

³⁶ Bienia 2006: 10.

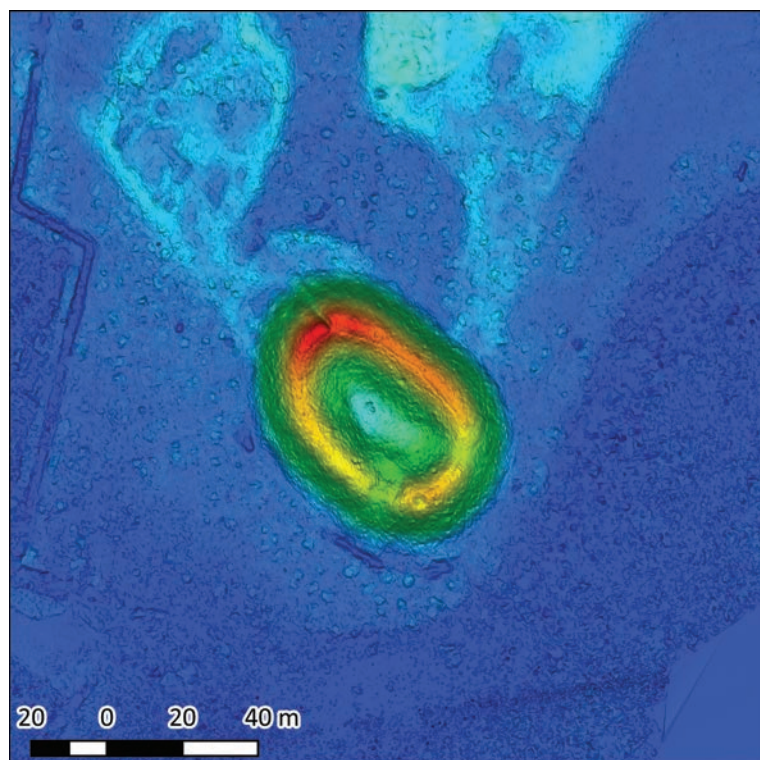
³⁷ Kosiorek 1995: 4; Kosiorek 1997: 1; Szymański 1975: 2; Bie-

nia 2006: 8–11.

³⁸ Dulinicz 2000b: 156; Biermann 2005: 249.

³⁹ Biermann 2005: 250, plan (ryc. 1). Jej obecna głębokość to około 1 m.

⁴⁰ Bienia 2006: 11.

Ryc. 6. Grodzisko w Skrwilnie na Numerycznym Modelu Terenu (oprac. J. Ościłowski i R. Solecki)
Fig. 6. Stronghold in Skrwilno on Digital Elevation Model (design J. Ościłowski i R. Solecki)

Grodzisko w Bogurzynie nie doczekało się opracowania, przez co nie można obecnie stwierdzić, jak było zbudowane, gdzie znajdowało się wejście ani czy było wyposażone w dodatkowe elementy obronne, jak na przykład wieża.

Grody zajmujące tylko fragment rozległej kępy traciły nieco na obronności, ponieważ po zdobyciu części nieotoczonej wałem można było kontynuować atak na gród z suchego miejsca. Obiekty założone na większych kępach bagiennych cechuje dowolny kształt i wielkość oraz fosa odcinkowa od strony pozostałej części kępy.

Grody na mniejszych kępach bagiennych

Grody położone na mniejszych kępach bagiennych stanowią najliczniejszą grupę 17 grodów. W lewym dorzeczu Narwi są to obiekty w Susku Nowym (X–XII/początek XIII wieku) nad Czczotką (Suszą), w Grodzisku koło Czerwina (przełom XI/XII–XII wieku)⁴¹ (ryc. 8) i w Świerżach-Chmielewie (X–przełom XI/XII wieku), w górnym biegu Orza⁴². W prawym dorzeczu Narwi są to umocnienia w Ławsku (X–XII wiek) nad Ławą, dopływem Wisły⁴³ i w Truszkach-Zalesiu (X–przełom XI/XII wieku) nad Bystrymstokiem, dopływem Wincenty⁴⁴. Po zachodniej stronie obszaru równin kurpiowsko-mazurskich takie położenie mają warownie w Grzebsku (2. połowa X–XII wiek) nad Orzycem⁴⁵, w Stupsku (połowa XI–2. połowa

XII wieku) nad Dunajem, w dorzeczu Łydyni⁴⁶ i w pobliskiej Woli Szydłowskiej (przełom IX/X wieku) nad dopływem Dunaju⁴⁷. W lewym dorzeczu Wkry położone są obiekty obronne w Nicku-Nowym Dworze (około X/XI–XIII wiek) nad Nidą⁴⁸, w Szreńsku (przełom X/XI–przełom XII/XIII wieku) nad Mławką, przy ujściu Przylepnicy⁴⁹, w Kuczborku-Osadzie (2. połowa XII–początek XIII wieku) nad Przylepnicą, w Raciążu (2. połowa IX–XII wiek) nad Raciążnicą⁵⁰ i w Płońsku (XI–XV wiek) nad Płonką. Przy mniejszych, prawych dopływach Wisły znajdują się kolejne obiekty obronne w Pieścidłach (XII wiek) nad Kamienicą⁵¹, w Starym Radzikowie nad Przybojewką (XII–XIII wiek)⁵² oraz w Słupnie (X–połowa XII wieku) nad starorzeczem Słupianki⁵³. W dorzeczu Skrwy, nad Sierpionicą Prawą położony jest jeszcze Mokrz (początek X–XI wiek)⁵⁴.

Na większości stanowisk obronnych z tej grupy nie prowadzono badań w celu określenia, czy gród wzniesiono tylko na kępie i dostosowano do niej kształt umocnień, czy też zdarzały się przypadki poszerzania obszaru kępy. W przypadku stwierdzenia starszego osadnictwa w miejscu grodziska wiadomo, że obiekt zbudowano na naturalnej kępie. Przykładem grodu, który założono

⁴¹ Górka 1968: 182.

⁴² Kalaga 1980: 251.

⁴³ Obecnie teren wokół grodziska jest znacznie przekształcony.

⁴⁴ Marczak 1986: 98.

⁴⁵ Pyrgała 1976b: 63.

⁴⁶ Pyrgała 1976f: 130.

⁴⁷ Górka 1976d: 159.

⁴⁸ Dulinicz i Iwaszczuk 2008: 155–161.

⁴⁹ Piotrowski 1986: 7.

⁵⁰ Pyrgała 1976e: 108.

⁵¹ Pyrgała 1976c: 96.

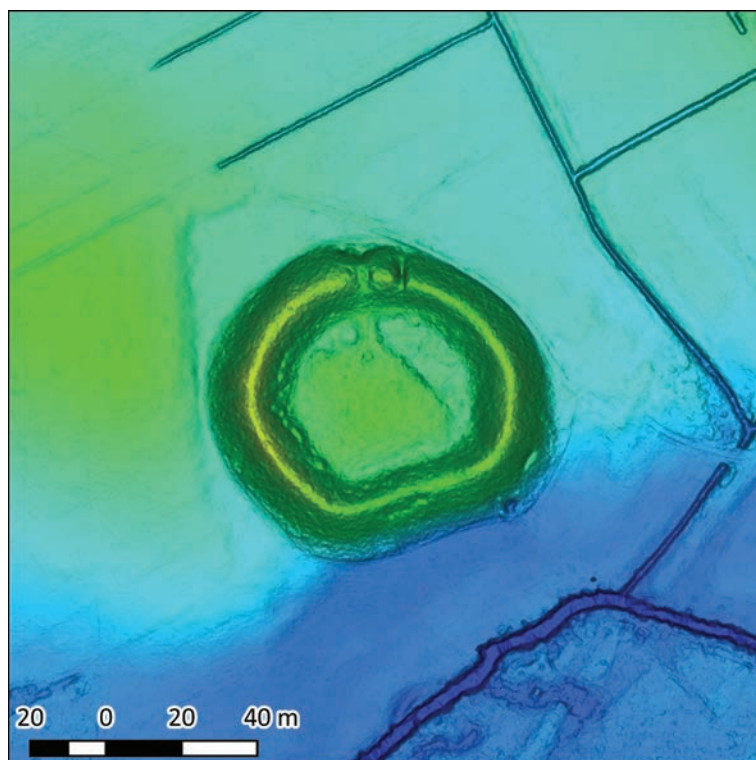
⁵² Szymański 1976g: 115.

⁵³ Szymański 1976h: 122.

⁵⁴ Szymański 1976d: 81.

Ryc. 7. Grodzisko w Porytem-Jabłoni na Numerycznym Modelu Terenu (oprac. J. Ościłowski i R. Solecki)

Fig. 7. Stronghold in Poryte-Jabłoń on Digital Elevation Model (design J. Ościłowski i R. Solecki)

częściowo także poza kępą, jest obiekt w Susku Nowym, gdzie natrafiono na ślady wału wzniesionego w części podmokłej, tuż za kępą. Na pewno prace tego typu wykonano też w Szreńsku, a ze względu na ukształtowanie domniemanego podgrodzia, możliwe są również w Stupsku (ryc. 9). Część grodów mogła być wzniesiona na zupełnie sztucznej kępie. Przykładem grodu zbudowanego w części, lub nawet w całości, w bagnistej dolinie jest obiekt w Raciążu, którego podstawę umocniono słupami i kołkami wiązanymi faszyną. Grody mogły też zajmować znaczną, choć nie całą kępę. W Truskach-Zalesiu wykorzystano większą część na budowę grodu, a jej niewielki fragment od strony północno-zachodniej zajmowała osada przylegająca do zewnętrznej krawędzi wału.

Wśród zachowanych warowni tej grupy nie ma obiektu z pojedynczym wałem odcinkowym. Prawdopodobnie gród w Pieścidłach otoczony był podwójną linią wałów i fos dookolnych (ryc. 10). Wszystkie pozostałe posiadają lub posiadały pojedynczy dookólny pierścień, a większość również fosę. Dodatkowy wał otaczający podgrodzie możliwy jest także w Stupsku (ryc. 9) oraz Susku Nowym. Do listy tej być może należy dodać nierozpoznany bliżej gród w Kuczborku-Osadzie. Nie znany do końca jest wygląd grodów w Szreńsku, gdzie w późnym średniowieczu wzniesiono zamek, i w Raciążu, gdzie do dziś zachował się tylko niewielki, silnie zniwelowany fragment⁵⁵. Kształt pierścieniowaty, ale nieco zbliżony do trójkąta, ma gród w Nicku-Nowym Dworze, o wymiarach 80–90 m⁵⁶. Obiekty w Mokrzku i Słupnie są czworokąt-

ne z zaokrąglonymi rogami. Oba mają podobne wymiary (odpowiednio 70–92 m⁵⁷ i 75–90 m⁵⁸) i budowę przypominającą nieco większy, ale pobliski, obiekt w Proboszczewicach.

Największe w tej grupie jest grodzisko w Truskach-Zalesiu (średnica 120 m), kolejne są w Kuczborku-Osadzie (średnice 117–123 m), Grodzisku koło Czerwina (średnica około 100 m), Szreńsku (średnica około 90 m)⁵⁹, Stupsku (średnica 80 m)⁶⁰, Świerżach-Chmielewie i Starym Radzikowie (średnice po około 70 m). Około 60–70 m średnicy miały grody w Ławsku, Grzepsku i Woli Szydłowskiej. Do mniejszych należał obiekt w Susku Nowym (średnica 50 m), a najmniejszym w tej grupie był gród w Pieścidłach (średnica 34 m) (ryc. 10). Pod względem chronologicznym nie ma większych różnic co do wielkości – już w IX–X wieku zdarzają się grody tak o małej, jak również o dużej powierzchni.

Najwyższe wały widoczne były, lub są zachowane do dziś, w Raciążu do 7 m⁶¹, w Mokrzku do 5,5 m i Grzepsku do 5 m wysokości. Umocnienia sięgające do około 4 m ponad okolicę mają lub miały obiekty w Truskach-Zalesiu, Nicku-Nowym Dworze, Słupnie i Susku Nowym⁶². Do 3,5 m mają nasypy w Woli Szydłowskiej i Grodzisku nad Orzem. Pozostałe, w Stupsku, Starym

⁵⁷ Szymański 1976d: 81.

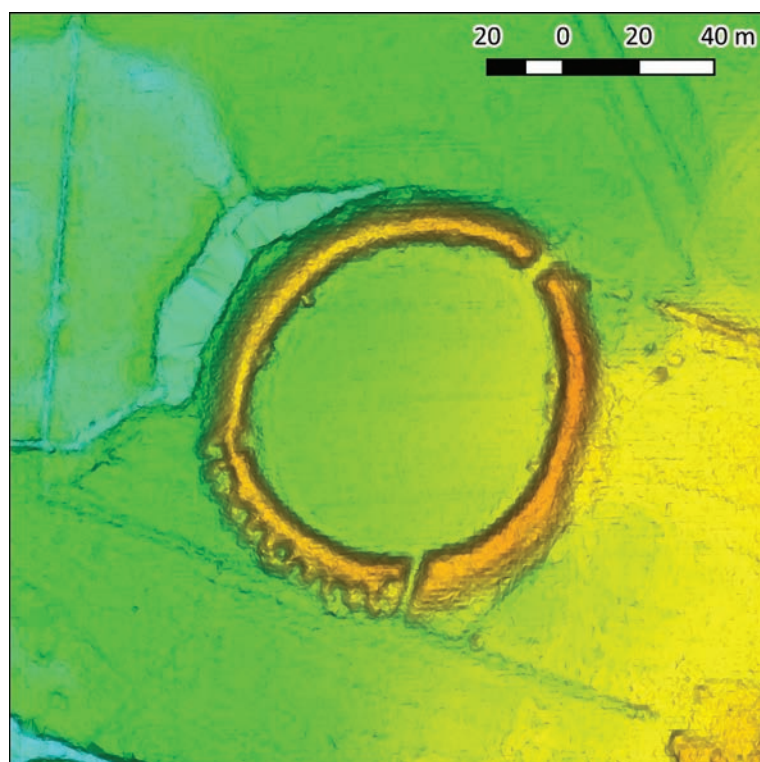
⁵⁸ Szymański 1976h: 122.

⁵⁹ Piotrowski 2002: 50.

⁶⁰ Pyrgała 1976f: 130.

⁶¹ Pyrgała 1976e: 108.

⁶² Informacje mieszkańców wskazują, że wały sięgały wysokości stodoły.

Ryc. 8. Grodzisko w Grodzisku na Numerycznym Modelu Terenu (oprac. J. Ościłowski i R. Solecki)
Fig. 8. Stronghold in Grodzisk on Digital Elevation Model (design J. Ościłowski i R. Solecki)

Radzikowie i Ławsku, nie przekraczały 3 m⁶³. Niewielkie wały w Pieścidłach wznoszą się obecnie na wysokość do 0,9 m. Ze względu na zniszczenia nieznana jest wysokość wału w Szreńsku. Porównując wielkość grodów do wysokości wałów, największy był prawdopodobnie obiekt w Raciążu (rekonstruowana średnica 130 m i wysokość wałów do 7 m).

Wśród grodów posadowionych na bagnach w kilku przypadkach stan zachowania obiektów pozwalał na zidentyfikowanie konstrukcji wewnętrznej, jak również zewnętrznej wału. Na konstrukcję przekładkową (rusztową) natrafiono wewnątrz wałów w Grodzisku nad Orzem i Raciążu. W tym ostatnim była to konstrukcja łączona wiązaniami hakowymi. Na podobną konstrukcję, ale skrzyniową z hakami w dolnej części, natrafiono w Płońsku. Prawdopodobnie skrzynie stanowiły też podstawę wału w Susku Nowym. Płaszcz kamienny pokrywał wały grodów w Stupsku, Woli Szydłowskiej i być może w Świerżach-Chmielewie oraz Starym Radzikowie. W Szreńsku wokół grodu była palisada w postaci zastrzonych pali drewnianych usytuowanych w kierunku zewnętrznym. O konstrukcjach zewnętrznych na innych obiektach (w Nicku-Nowym Dworze, Słupnie, Grodzisku pod Czerwinem, Grzebsku i Pieścidłach) brakuje informacji.

Pomimo że obiekty tej grupy posadowione były na bagnach, to często mają one dookołą fosę, co może oznaczać, że teren nie był aż tak niedostępny lub fosa była efektem budowy wału. Niestety ich głębokość najczęściej nie była badana. Szeroka fosa okalała gród w Truszkach-Zalesiu – do 10 m⁶⁴ – i w Świerżach-Chmielewie – do 8 m. W Pieścidłach fosa miała około 4 m szerokości. Fosa otaczała też grody w Stupsku, Starym Radzikowie⁶⁵, Grzebsku, Woli Szydłowskiej i Słupnie. W Susku Nowym od strony wschodniej gród był chroniony fosą lub naturalnym starorzeczem szerokości 7 m.

Wejście na gród jest lub było czytelne tylko w trzech przypadkach – w Truszkach-Zalesiu, Słupnie i Mokrzku. W Truszkach-Zalesiu usytuowane jest od południowego zachodu, natomiast osada przegrodowa znajdowała się tuż przy grodzie, ale po jego północno-zachodniej stronie. W Mokrzku brama znajduje się w narożniku południowo-wschodnim, gdzie końce wału nie łączą się, lecz zachodzą na siebie. Dojście na gród w Raciążu najprawdopodobniej znajdowało się od północnego zachodu. Przy domniemanym wjeździe odsłonięto moszczoną belkami i deskami drogę. Wejścia do grodów w Szreńsku, Starym Radzikowie, Ławsku, Stupsku, Pieścidłach, Woli Szydłowskiej oraz w Nicku-Nowym Dworze nie są znane.

Wojciechowski

Grody na niższych krawędziach i w podmokłej części dolin

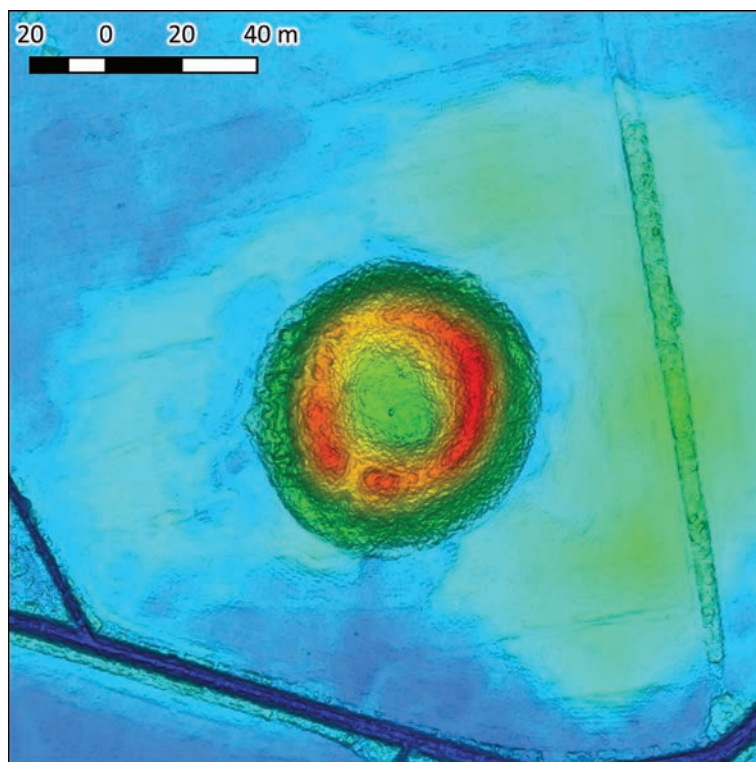
Grody nizinne posadowione w części na niskiej krawędzi i częściowo w podmokłej dolinie należy zaliczyć do oddzielnej grupy. Prawdopodobnie wznoszono je na granicy stref, ponieważ w pobliżu nie było kęp dogodnych do budowy umocnień. Są to obiekty w Święcku-Strumianach nad Brokiem (połowa X–połowa XIII wieku), Tańsku-Przedborach nad Orzycem (2. połowa X–połowa XI wieku), Wnorach-Wypychach nad Rokitnicą

⁶⁴ Marczak 1986: 98.

⁶⁵ Badania Dulnicza i Henninga w 1994 r. objęły również fosę.

⁶³ Ościłowski 2013: 101.

Ryc. 9. Grodzisko w Stupsku na Numerycznym Modelu Terenu (oprac. J. Ościłowski i R. Solecki)
Fig. 9. Stronghold in Stupsk on Digital Elevation Model (design J. Ościłowski i R. Solecki)

(XII wiek) i Małym Płocku nad Czetną (połowa XII–końiec XIII wieku). Wśród grodów tej grupy wyróżnia się wczesny gród w Święcku-Strumianach (I faza datowana na połowę X–1. połowę XI wieku), który powstał jako gród zaporowy o niezamkniętym obwodzie wału od zachodu (ryc. 11). Od reszty terenu oddzielał go niewielki wąwóz schodzący do rzeki Brok, płynącej od północy⁶⁶. Jego pseudo wał stworzono poprzez obkopanie naturalnego garbu i niwelacją terenu na majdanie. Majdan miał średnicę 20–35 m i opadał w stronę doliny rzecznej. W 2. połowie XI wieku gród został wzniesiony od nowa ponad relikty starszych umocnień. Jego powierzchnię rozbudowano w kierunku wysoczyzny. Oprócz dookólnego wału otaczała go także fosa oraz dodatkowy wał zaporowy i kolejna fosa odcinkowa od strony wysoczyzny. Gród ten funkcjonował do początku, lub 1. połowy XII wieku⁶⁷.

Wszystkie pozostałe grody to obiekty jednoczłonowe o zamkniętym obwodzie wału z pojedynczą linią wału dookólnego. Ich kształt był pierścieniowaty lub owalny. Wyjątkiem był gród w Tańsku-Przedborach, który ze względu na wał z płytkim majdanem przypominał stożek. W Małym Płocku majdan także był posadowiony na niewielkim kopcu otoczonym fosą wewnętrzną, jednak dookólny wał był znacznie wyższy i górował ponad nim. Wał otoczony był fosą zewnętrzną oraz najprawdopodobniej

dodatkowym wałem odcinkowym i kolejną fosą odcinkową.

Od strony podmokłej najlepiej zabezpieczone były grody w Tańsku-Przedborach (szerokie bagno doliny Orzyca) i we Wnorach-Wypychach, zajmujący skraj rozległego fałdu terenowego, otoczony z trzech stron podmokłymi obniżeniami. Grody te miały najczęściej dobrze rozbudowany system obrony od strony lądowej. W Tańsku-Przedborach była to fosa odcinkowa połączona z bagnami doliny Orzyca.

Największe w tej grupie są Wnory-Wypychy o średnicy 90–130 m. Gród w Małym Płocku ma 100 m średnicy. Poniżej 100 m średnicy liczy obiekt w Święcku-Strumianach (II faza, 80–90 m). Mniejszym był wspomniany wczesny gród w Tańsku-Przedborach (średnica około 45 m), a najmniejszym pierwszy gród święcki (I faza) o niezamkniętym obwodzie wału (28–35 m). Tu trzeba jednak zaznaczyć, że dodatkowe zewnętrzne elementy obronne powiększały całość umocnień w Święcku-Strumianach (II faza) do około 90–110 m, a ewentualne w Małym Płocku do 110–130 m.

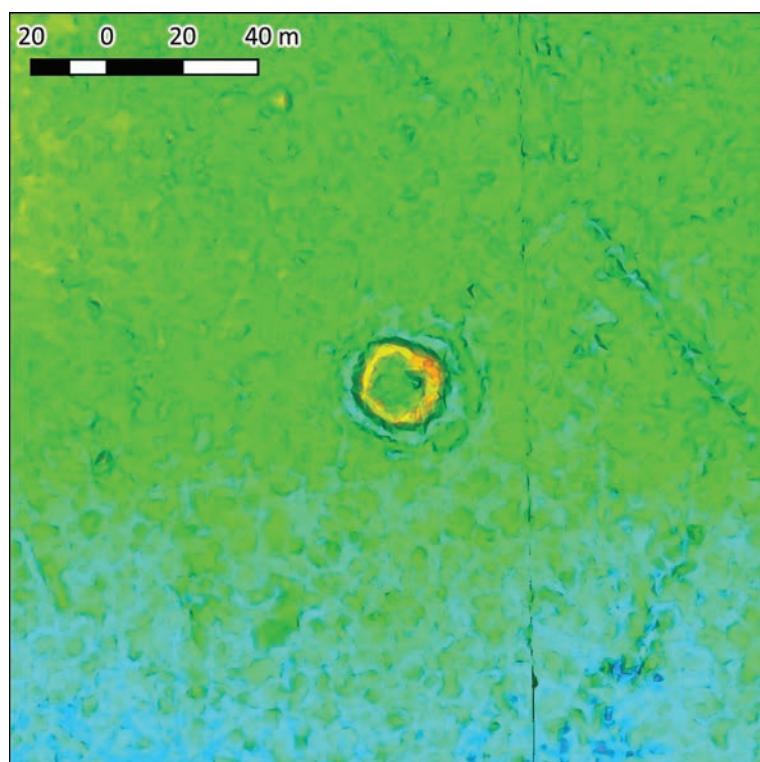
Najwyższe wały odnotowano we Wnorach-Wypychach (do 14 m) i Małym Płocku (10–12 m). W Święcku-Strumianach nasyp dookólny (II i III faza) ma wysokość 4 m ponad powierzchnię fosi i 3–4 m ponad powierzchnię majdanu. Do 3–4 m wysokości miały też wały w Tańsku-Przedborach.

Wały grodów w Tańsku-Przedborach⁶⁸ oraz Święcku-Strumianach (II i III faza) zbudowane były w konstrukcji przekładkowej, przy czym ten drugi miał

⁶⁶ Jaskanis 2008: 45, 48–58, 67–73, 99–100. Datowanie oparto o analizę fragmentów naczyń glinianych oraz na określeniach dendrochronologicznych opracowanych dla elementów drewnianej studni (lata 60. X w., w tym wtórnie użyte fragmenty z datą 914 n.e.).

⁶⁷ Jaskanis 2008: 46–48, 73–90, 100–101.

⁶⁸ Okulicz 1968: 362; Dulinicz 2003: 174.

Ryc. 10. Grodzisko w Pieścidłach na Numerycznym Modelu Terenu (oprac. J. Ościłowski i R. Solecki)
Fig. 10. Stronghold in Pieścidła on Digital Elevation Model (design J. Ościłowski i R. Solecki)

również drugą linię utworzoną z dwóch rzędów skrzyń wypełnionych gliną od strony przedwału. W tej samej konstrukcji (wzmocnionej czostkami) wzniesiono także wał najstarszego grodu święckiego (I faza)⁶⁹. Wał w Tańsku-Przedborach przykryty był zwartym brukiem kamiennym, a we Wnorach-Wypychach płaszczem glinianym wspartym od zewnątrz na ławie kamiennej.

Grody w Święcku-Strumianach (II faza) i prawdopodobnie w Małym Płocku (ryc. 12) od strony niebronionej naturą miały dodatkowe wały zaporowe. Ten pierwszy nie posiadał konstrukcji drewnianej, a przy jego budowie wykorzystano piach i glinę uzyskane przy kopaniu fosy⁷⁰. Jego nasyp osiągał szerokość 10–13 m i był wzmocniony w górnej części brukiem kamiennym i zapewne płotem lub palisadą. Jego wysokość mierzona od podstawy wynosi obecnie od 2,3 do 2,5 m⁷¹. Domniemany wał odcinkowy w Małym Płocku okalał gród od strony osady, jego podstawa widoczna jest jedynie na zdjęciach lotniczych (ryc. 13).

Fosy dookolne są do dziś widoczne wokół sześciu grodzisk. W Tańsku-Przedborach dookolne płytkie obniżenie sięga 1 m głębokości i około 5 m szerokości. Była to fosa mokra połączona od zachodu z rzeką Orzyc. W Małym Płocku fosa dookólna widoczna jest jedynie, jako szerokie obniżenie. W Święcku-Strumianach (faza II i III) fosa I tworzyła suchy rów o szerokości do 5 m i głębokości około 4 m⁷². Dodatkowe fosy odcinkowe odnotowano na trzech grodach. W Święcku-Strumianach (I faza) gród

od strony nasady cypla otaczała fosa (III) szerokości 5 m i o zachowanej głębokości 1,1–1,4 m. W II fazie od strony wysoczyzny wał zaporowy otaczała fosa (II), szersza (8 m) i płytsza (3 m) od fosy wewnętrznej. Była ona w okresie funkcjonowania grodu wypełniona wodą, a stoki jej zabezpieczone drewnianym szalunkiem. W Małym Płocku domniemana fosa zaporowa (widoczna na zdjęciach lotniczych) miała około 4–5 m szerokości⁷³.

Dojście do obiektu w Tańsku-Przedborach znajdowało się od wschodu i prowadziło przez fosę po rampie wznoszącej (3 m szerokości i 0,5–1 m wysokości). Z tej strony znajdowała się również osada przygrodowa. W Małym Płocku wejście znajdowało się zapewne od wschodu, albowiem tam w nasypie wału znajduje się lekkie obniżenie. Wał dookólny połączony był z wyniesionym majdanem rodzajem grobli.

W Małym Płocku wyniesiony na 4 m majdan zbudowany w formie stożka stanowił podstawę wieży mieszkalno-obronnej. Jej podstawa o wymiarach 3,5 × 5 m wykonana była z drewna⁷⁴.

Grody na niższych krawędziach dolin rzecznych

Wśród grodów nizinnych, siedem obiektów założono na niskich krawędziach niewielkich rzek. Były to Grudusk (XI–XII wiek) w dorzeczu górnej Łydy, Nasielsk (2. połowa IX–XIV wiek) nad Nasielną, Pieńki-Grodzisko (połowa XI–XIII wiek) nad Gręską, dopływem Wissy, Proboszczewice (XI–XIII wiek) (ryc. 14) nad Wierzbicą, Sońsk (ko-

⁶⁹ Jaskanis 2008: 50–51.

⁷⁰ Jaskanis 2008: 80–82, 100.

⁷¹ Jaskanis 2008: 100.

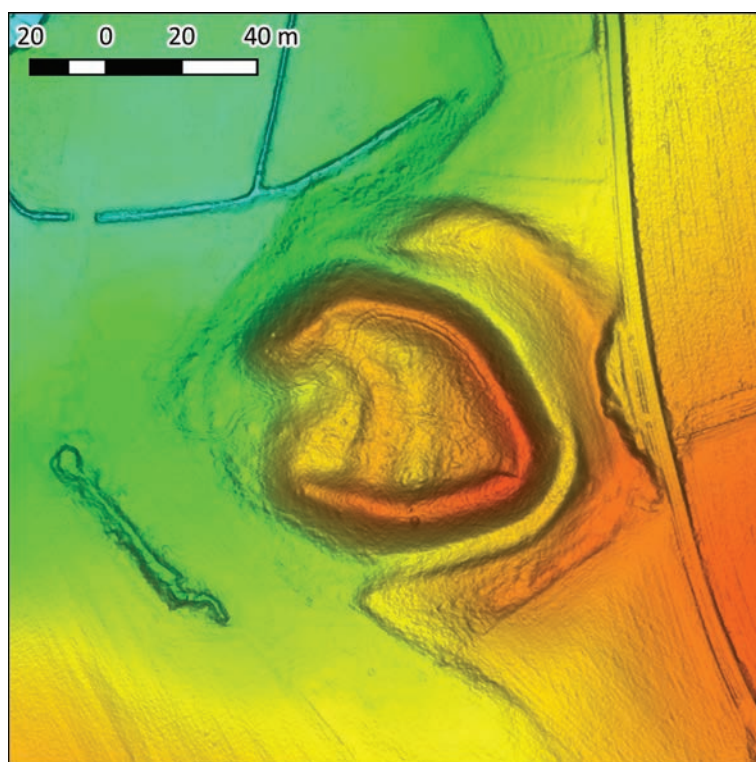
⁷² Jaskanis 2008: 100.

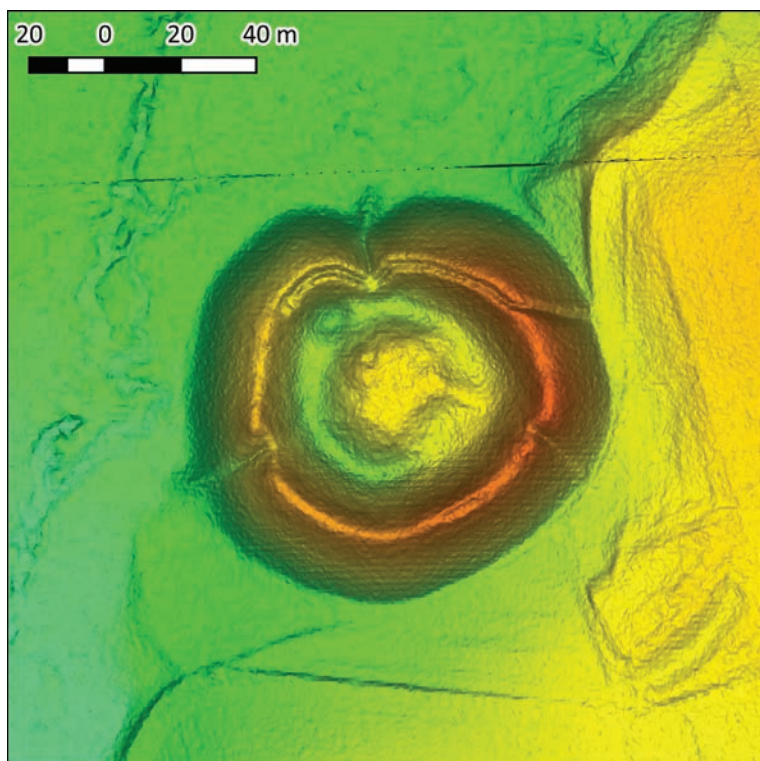
⁷³ Ościłowski 2021: 48, ryc. 5 (fot. D. Krasnodębski).

⁷⁴ Ze względu na znalezienie w jej wnętrzu kamiennego paleniska można uznać, że pełniła ona funkcje nie tylko obronne, ale również mieszkalne, patrz. Twarowska 1986: 82–83.

Ryc. 11. Grodzisko w Święcku-Strumianach na Numerycznym Modelu Terenu (oprac. J. Ościłowski i R. Solecki)

Fig. 11. Stronghold in Święck-Strumiany on Digital Elevation Model (design J. Ościłowski i R. Solecki)

Ryc. 12. Grodzisko w Małym Płocku na Numerycznym Modelu Terenu (oprac. J. Ościłowski i R. Solecki)
Fig. 12. Stronghold in Mały Płock on Digital Elevation Model (design J. Ościłowski i R. Solecki)

Ryc. 13. Grodzisko w Małym Płocku na zdjęciu lotniczym (fot. D. Krasnodębski)
Fig. 13. Stronghold in Mały Płock on aerial photograph (photo D. Krasnodębski)

niec XI–XII wiek) nad Soną, Stawiski (X–XIII wiek) nad Dzierzbą, dopływem Skrody i Tykocin (XII–XIII wiek) nad Motławą, dopływem Narwi. Teren, w którym lokowano grody, nie posiadał dogodnych, naturalnych warunków obronnych w postaci bagien czy większych dolin rzecznych.

Grody tej grupy, z wyjątkiem Tykocina, są założeniami jednoczłonowymi o pojedynczej linii wału dookoła. Ze względu na nieobronne warunki terenu, kształt tych grodów nie był dostosowany do lokalnej morfo-

logii. W większości są to grody pierścieniowate – Nasielsk, Stawiski i Sońsk. Dość regularny kształt – czworokątny z zaokrąglonymi rogami – posiadają obiekty w Proboszczewicach i Pieńkach-Grodzisku. Gród w Tykocinie miał kształt gruszkowaty zwężający się ku wejściu. Grudusk przypomina dziś rozległy płaskowyż. Podobnie jak kształt, również wielkość grodów ze względu na nieobronne warunki terenu nie musiała być uzależniona od rozległości podłoża. Warto jednak zaznaczyć, że w pobliżu grodu w Proboszczewicach znajdowała się

rozległa osada przyrodowa otoczona niższym wałem i fosą, których końce dochodziły do rzeki, opasując w ten sposób również i gród⁷⁵. Gród w Tykocinie chroniony był dodatkowym wałem i fosą, które swym zasięgiem otaczały również osadę podgrodową usytuowaną na południowy zachód od niego⁷⁶.

Największy jest obiekt w Proboszczewicach o średnicach w zakresie 110–130 m, kolejne są w Pieńkach-Grodzisku (100–115 m) i Tykocinie (90–110 m). Nieco mniejsze to Grudusk (70–85 m), Sońsk (75–80 m)⁷⁷ i Nasielsk (80–85 m)⁷⁸. Najmniejsze są Stawiski (45–50 m). Najwyższe wały są do dziś w Proboszczewicach (16 m ponad dno fosy i 8 m ponad otaczającą okolicę) i Tykocinie (17,5 m ponad dno fosy i 15 m ponad okolicę). W Grudusku płaskowyż osiąga 10 m. Wysokość pozostałych nie jest już tak imponująca. Wał w Sońsku ma do 4,3 m wysokości, Pieńkach-Grodzisku do 4 m, a w Nasielsku i Stawiskach do 2 m.

⁷⁵ Od północnego wschodu, w odległości 80–100 m od fosy, znajdował się na polu ornym sierpowaty wał uchwytny słabo na odcinku ponad 200 m, nieprzekraczający szerokości kilku metrów i wysokości kilkadziesiąt centymetrów, patrz. Szymański 1976f: 106. Obecnie, na zdjęciach lotniczych, fosa jest widoczna w postaci zaciemnienia, a wał jasnej smugi.

⁷⁶ Przebieg wału i fosy nie jest czytelny na całej długości, lecz tylko odcinkowo. Umocnienia otaczały osadę przygrodową, tworząc rozległe podgrodzie. Ich ślady zachowane w terenie w postaci jasnych i ciemnych smug, widoczne są z lotu ptaka, por. zdjęcie lotnicze wykonane przez Krasnodębskiego (2007: 253 i 255, ryc. 12).

⁷⁷ Górka 1976c: 127.

⁷⁸ Górka 1976b: 84; Błoński i Szwarzewski 2008: 272.

Stan zachowania wewnętrznej konstrukcji drewnianej wału nie pozwalał na określenie jej typu w Stawiskach⁷⁹, Pieńkach-Grodzisku, Sońsku⁸⁰, Proboszczewicach⁸¹ i Grudusku. W Tykocinie (ryc. 15) wał wykonano w konstrukcji rusztowej (przekładkowej), którą zabezpieczały od strony fosy pionowo wbite drewniane słupy⁸². W Nasielsku wał także wzniesiono w konstrukcji przekładkowej (I faza), a w kolejnych okresach nadbudowywano izbicami. Grody tej grupy pokrywały płaszczyzny kamienne w Nasielsku, Sońsku, Proboszczewicach⁸³, Pieńkach-Grodzisku (od zewnątrz) i Tykocinie. W tym ostatnim wzniesiono go na grubej warstwie gliny, a stopę lica wału stanowiły głązy narzutowe.

Fosy dookolne zapewne istniały przy każdym grodzie posadowionym w warunkach nieobronnych. Są one obecnie widoczne przy obiektach w Grudusku, Nasielsku, Proboszczewicach i Tykocinie. Nie zaobserwowano ich natomiast w Sońsku⁸⁴, Pieńkach-Grodzisku i Stawiskach, przy czym podczas badań nie zakładano wykopów w miejscach fos. Z głębokością i szerokością fos najczęściej związana jest wielkość wałów. Potwierdza się to w przypadku Proboszczewic, gdzie fosa osiąga 8 m głębokości przy szerokości dochodzącej do 30 m. W Tykocinie miała 9 m szerokości i 2,5 m głębokości⁸⁵. W Nasielsku jako fosę wykorzystywano najpierw odnogę

⁷⁹ Brodzicki 2001: 30.

⁸⁰ Gajewski *et al.* 1970: 156.

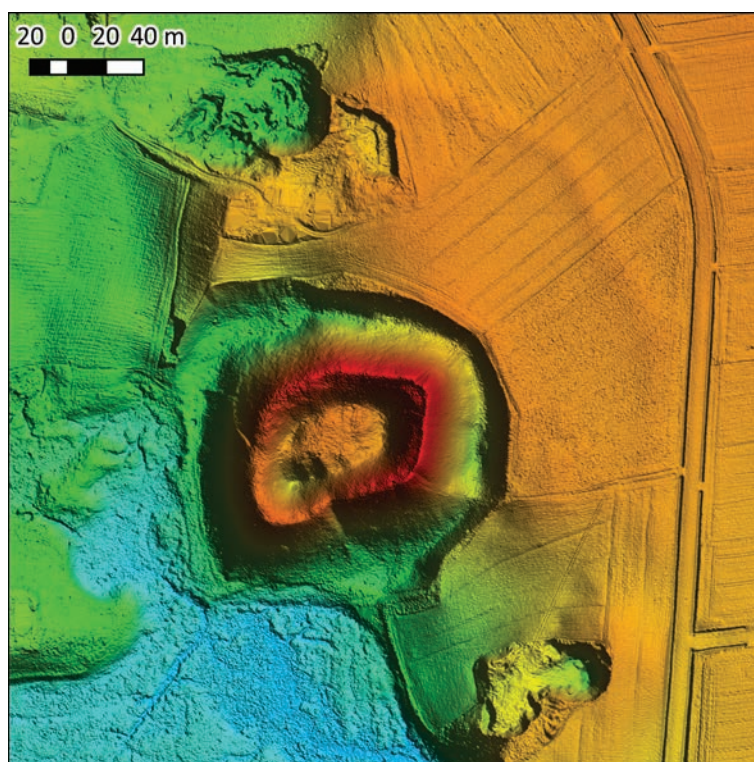
⁸¹ Szymański 1976f: 107.

⁸² Stankiewicz 1983: 230–231.

⁸³ Szymański 1976f: 107.

⁸⁴ Gajewski *et al.* 1970: 156.

⁸⁵ Perlikowska-Puszkarska 1982: 206–207.

Ryc. 14. Grodzisko w Proboszczewicach na Numerycznym Modelu Terenu (oprac. J. Ościłowski i R. Solecki)

Fig. 14. Stronghold in Proboszczewice on Digital Elevation Model (design J. Ościłowski i R. Solecki)

Nasiennej szerokości około 3 m, potem jej koryto poszerzono i uregulowano (IV faza).

Przejścia na majdan w Nasielsku, Sońsku, Stawiskach i Proboszczewicach⁸⁶ nie są znane. Jednak ze względu na brak wokół tych grodów naturalnych warunków obronnych powinny być umieszczane od strony osady. Tak właśnie usytuowane było przejście przez wał w Pieńkach-Grodzisku⁸⁷. Inaczej jest natomiast w Tykocinie, gdzie wejście jest dobrze czytelne – od strony północnej, znajdowało się ono od strony przeciwnej niż zlokalizowana osada. Tu dodatkowo wał (7–9 m wysokości) wychodził na zewnątrz, tworząc wąskie przedbramie ziemne. Miało to znaczenie podczas szturm bramy, gdzie atakujący musieliby tłoczyć się na wąskiej przestrzeni. W południowej części wału znajduje się obniżenie mające 3 m głębokości, licząc od kulminacji nasypu. Zdaniem Aleksandra Kamińskiego znajdowała się tutaj druga brama łącząca gród z osadą przygodową (podgrodzim), co wydaje się możliwe⁸⁸, biorąc pod uwagę, że całe założenie (gród i osada) było prawdopodobnie opasane kolejnym wałem i fosą (ślady umocnień widoczne są na zdjęciach lotniczych)⁸⁹.

⁸⁶ Gawarecki 1830: 29-36; Gajewski *et al.* 1970: 155–156.

⁸⁷ Warto podkreślić, że druga przerwa w wale znajduje się po przeciwnej stronie i zdaniem mieszkańców jest wynikiem przekopu umożliwiającego dostęp do grodziska.

⁸⁸ Jednak drugie wejście na gród nieco obniżałoby wartość obronną obiektu.

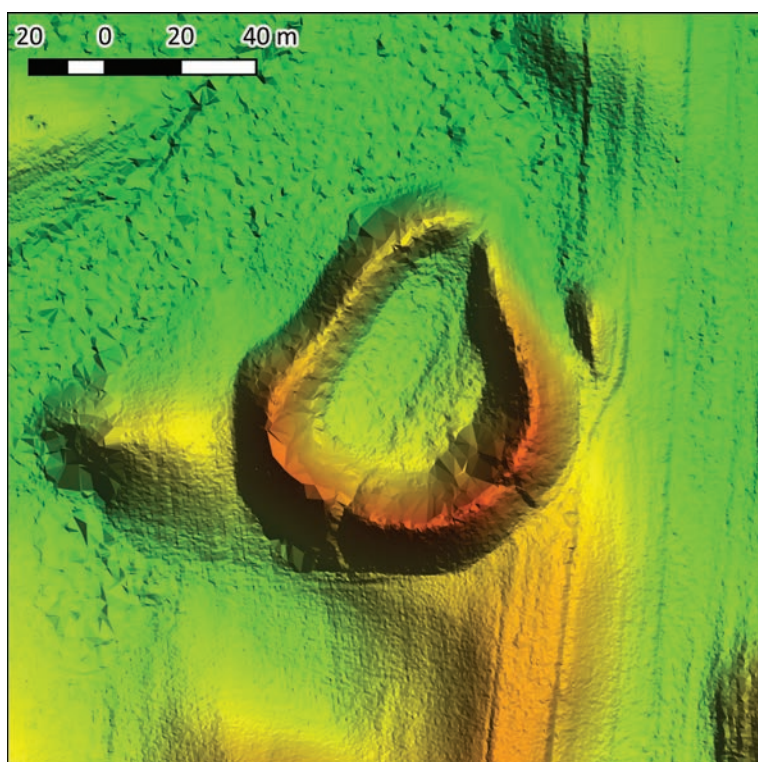
⁸⁹ Na co wskazują ślady w postaci jasnych i ciemnych smug zachowane w terenie i widoczne z lotu ptaka, por. zdjęcie lotnicze wykonane przez Z. Kobylińskiego (1999: 110, fot. 23; Kobyliński 2005: 110, ryc. 79) lub D. Krasnodębskiego (2007: 253 i 255, ryc. 12).

Grody posadowione na niskich krawędziach terenu cechuje brak naturalnych warunków obronnych, dowolne wymiary i wielkość; fosy dookolne i odcinkowe; obwałowane podgrodzia lub osady przygodowe. Ze względu na słabe warunki obronne stworzone przez naturę, grody tej grupy powinny mieć dość wysokie wały, co szczególnie widać w Proboszczewicach i Tykocinie.

FORMA GRODÓW A CZAS POWSTANIA

Zdaniem badaczy jeszcze w X wieku upada gród w Woli Szydłowskiej, który nie został już ponownie odbudowany⁹⁰. Nie biorąc go pod uwagę, do końca XI wieku wzniesiono w sumie 34 grody, w tym 25 nizinnych i 9 wysoczyznowych. W tym czasie na wyższych krawędziach dolin powstało 9 grodów nad Wisłą (Zakroczym, Wyszogród-Drwały i Płock), Narwią i jej pradoliną (Stara Łomża, Serock i Gródek Nowy), Wkrą (Tarczyn), Skrwą (Brudzeń Duży) oraz Łydynią (Ciechanów). Obiekty nizinne powstały w tym czasie na wyspie jeziornej (Skrwilno na Skrwie), mniejszych kępach bagiennych (Grodzisk nad Orzem, Grzebsk nad Orzycem, Ławsk nad Ławą, Mokrzek nad Sierpnicą Prawą, Nick-Nowy Dwór nad Nidą, Płońsk nad Płonką, Raciąż nad Raciążnicą, Słupno nad Słupianką, Stupsk nad Dunajem, Susk Nowym nad Czeczotką, Szreńsk przy ujściu Przybojewki do Mławki, Świerże-Chmielewo nad górnym Orzem i Truszki-Zalesie nad Bystrymstokiem), większych kępach wśród bagien (Bogurzyn nad Seraczem, Poryte-Jabłoń nad Jabłonią i Sypniewo nad Rużem), na niskich krawędziach terenu (Grudusk w dorzeczu Łydyni, Nasielsk nad Nasielną,

⁹⁰ Dulinicz 1999: 101; Dulinicz i Ważny 2004: 22.

Ryc. 15. Grodzisko w Tykocinie na Numerycznym Modelu Terenu (oprac. J. Ościłowski i R. Solecki)
Fig. 15. Stronghold in Tykocin on Digital Elevation Model (design J. Ościłowski i R. Solecki)

Pieńki-Grodzisko nad Gręską, Proboszczewice nad Wierzbicą, Sońsk nad Soną i Stawiski nad Dzierzbą) oraz na pograniczu strefy mokrej i suchej (Tańsk-Przedbory nad Orzycem i Święck-Strumiany nad Brokiem). W tym okresie na północnym Mazowszu nie budowano jeszcze grodów na wzniesieniach.

Z grodzisk o zachowanej formie morfologicznej lub takiej, która pozwala na przeprowadzenie rekonstrukcji, można oszacować, że największe ośrodki powstały w Proboszczewicach i Święcku-Strumianach (II faza, 2. połowa XI–początek, lub 1. połowa XII wieku), mierzące powyżej 100 m. Pozostałe najczęściej mieściły się w przedziale 50–100 m. Najmniejszym był pierwszy gród w Święcku-Strumianach (I faza) o wymiarach 28–35 m i niezamkniętym obwodzie wału. Pozostałe miały przynajmniej jeden wał dookoła. Dwa grody dysponowały wałami zaporowymi: w Święcku-Strumianach (II faza)⁹¹ i Starej Łomży (I faza, XI–początek XII wieku), gdzie było aż pięć nasypów⁹².

W zdecydowanej większości budowano wówczas grody jednoczłonowe. Podgrodzia otoczono wałem na pewno przy grodach w Gródku Nowym i Brudzeniu Dużym, choć możliwe są również w Sypniewie i zapewne Stupsku oraz Susku Nowym. Niższy wał otaczał też osadę przygodową wokół grodu w Proboszczewicach. Wały najstarszych grodów osiągały co najmniej 16 m w Proboszczewicach i 10 m w Grudusku. Do XI wieku na północnym Mazowszu budowano wały częściej w konstrukcji przekładkowej (Grodzisko nad Orzem, Nasielsk, Nick-Nowy Dwór, Raciąż, Serock, Skrwilno, Sypniewo, Stara Łomża, Tańsk-Przedbory i Święck-Strumiany), a rzadziej w skrzyniowej (Nasielsk, Płońsk, Poryte-Jabłoń, być może Susk Nowy i Święck-Strumiany). Charakterystyczne dla państwa piastowskiego wiązanie hakowe zastosowano w konstrukcjach drewnianych Płońsk, Raciąża i Skrwilna. W pierwszym były wmontowane w skrzynie wznoszone w latach 70. X wieku⁹³, a w dwóch pozostałych służyły podstawie konstrukcji przekładkowej⁹⁴.

Niemal wszystkie grody posiadały fosę (dookólną, lub odcinkową), suchą bądź wypełnioną wodą albo otaczały je naturalne tereny podmokłe. W Święcku-Strumianach (II faza) fosa odcinkowa była oszalowana. Wejścia na gród były umacniane konstrukcjami drewnianymi (2–3 m szerokości) w Raciążu i Skrwilnie oraz moszczone kamieniami w Sypniewie. Dojście na wyspę jeziorną w Skrwilnie prowadziło brodem kamiennym, a w Tańsku-Przedborach wzniesiono rampę.

W XI wieku sieć grodowa była już dobrze rozwinięta na Mazowszu, a w szczególności w dorzeczu Wisły i Na-

rwi. Najwięcej warowni wzniesiono na pograniczu bałtyjskim. Niestety niewiele można powiedzieć o obiektach nadbużańskich – grody w Broku i Brańsku (Brańszczyku), poświadczone w inwentarzu dóbr biskupich w 1203 roku, nie zostały zlokalizowane do dziś, przez co ich chronologia jest niepewna. Można jedynie zaznaczyć, że mogą one wraz z Pułtuskim pochodzić nawet z XI wieku, ponieważ zanim trafiły w skład uposażenia biskupiego musiały być grodami książęcymi. Obszar ich występowania nie pokrywa się z kolei z grodami z dokumentu mogileńskiego⁹⁵.

Gęsta, jedenastowieczna sieć grodów Mazowsza koreluje z danymi historycznymi i danymi numizmatycznymi. Na XI wiek przypada prosperita zasiedlenia Mazowsza. Jak zanotował Gall Anonim, w czasach, gdy na Mazowszu władzę sprawował Miećław, ziemia była do tego stopnia gęsto zaludniona, „iż pola roły się od oraczy, pastwiska od bydła, a miejscowości od mieszkańców”⁹⁶. Zdaniem numizmatyków największa w skali wszystkich ziem polskich liczba odkrytych, wczesnośredniowiecznych skarbów monet i ozdób świadczy, że w XI wieku doszło do znacznego rozwoju gospodarczego Mazowsza⁹⁷.

W XII wieku przebudowane zostają grody w Serocku, Starej Łomży, Szreńsku i Święcku-Strumianach. Ten ostatni po kolejnym upadku zostaje odbudowany (III faza, 1. połowa XII–połowa XIII wieku) jedynie jako gród z dookołnym wałem i fosą. Przestano w celach obronnych używać wału odcinkowego i fosy zaporowej⁹⁸. W Serocku (III faza) poszerzono niewielki gród, wznosząc nowy wał na stokach wzniesienia.

W XII wieku powstało kolejnych 15 obiektów, wśród których było 8 grodów nizinnych i 7 wysoczyznowych. Wśród wyżej położonych można wymienić 6 grodów na wysokiej krawędzi doliny (Parzeń i Grodnia-Cieślin nad Skrwą Prawą oraz Karwosiaki-Noskowice w jej dorzeczu, Biele nad Wkrą, Ruś-Sambory i Wizna nad Narwią) oraz 1 na wzniesieniu (Gutowo w dorzeczu dawnej górnej Wkry). Na niskim terenie powstały grody – na mniejszych kępach bagiennych (Kuczbork-Osada nad Przyłepnicą, Pieścidla nad Kamienicą i Stare Radzikowo nad Przybojewką), na wyspach rzeki Wkry (Unierzyż i Rybno), niskiej krawędzi terenu (Tykocin nad Motławą), a na granicy obszaru suchego i podmokłego (Mały Płock nad Czetną i Wnory-Wypychy nad Rokitnicą).

W tym okresie, jak i w poprzednim wieku, budowano głównie grody jednoczłonowe. Jedynie w Starej Łomży i Tykocinie wzniesiono w tym czasie podgrodzia. W tym pierwszym w 2. połowie XII wieku dobudowano do grodu pierścieniowego z pięcioma wałami zaporowymi od strony wysoczyzny dwa podgrodzia usytuowane szeregowo. W Tykocinie wał podgrodzia (niezachowany do dziś) otaczał prawdopodobnie również gród.

⁹¹ Jaskanis 2008: 46–48, 73–90, 100–101.

⁹² Twarowska, 1985a: 24–27; Twarowska 1985b: 1–3. Zbiory i dokumentacja znajdują się na Wydziale Archeologii UW oraz w Muzeum Północnego Mazowsza w Łomży.

⁹³ Smoliński i Ważny 2011: 219–226; Buko 2011: 258.

⁹⁴ Chudziakowa 1967: 38–44; Chudziakowa 1969: 87–103; Kajzer i Horonziak 1995: 196–197; Chudziak 1996: 20, poz. 34; Dulinicz i Ważny 2004: 15–19; Buczek-Płachtowa 1971: 137.

⁹⁵ Ościłowski 2011a: 17 (oraz przypis 88), 19 (oraz przypis 107).

⁹⁶ Gall Anonim 2003: 45 (ks. I, ks. 20).

⁹⁷ Suchodolski 1976: 537–546; Mitkova-Szubert 2002: 71–76.

⁹⁸ Jaskanis 2008, 100–101.

Większość nowo powstałych i przebudowanych grodów, z wyjątkiem wspomnianych wyżej, otaczała pojedyncza linia wału dookólnego. Drugi wał otaczał najprawdopodobniej gród w Pieścidłach, choć mógł to być wał pozorny, powstały w wyniku podniesienia stoku zewnętrznego fosy. Wał zaporowy wzniesiono od strony wysoczyzny prawdopodobnie w Małym Płocku. Natomiast w Święcku-Struminach (III faza, 1. połowa XII–połowa XIII wieku) walory obronne grodu zostają zmniejszone (do powierzchni 80–90 m), gdyż w fazie tej głównym umocnieniem są tylko dookolne wał i fosa⁹⁹. Jedynym grodem bronionym w tym czasie tylko wałem zaporowym od strony nasady cypla był gród w Grodni-Cieślinie.

W XII wieku budowane są przeważnie grody większe od tych starszych: Unierzyż (co najmniej 100–130 m średnicy), Wnory-Wypychy (średnice 90–130 m), Mały Płock (średnica 100 m, a z dodatkowymi fosami i wałami nawet około 100–120 m), Tykocin (średnice 90–100 m), Wizna (średnice 75–110 m), Karwosieki-Noskowice (średnica rekonstruowana 80 m) i Biele (średnica 70–80 m), Grodnia-Cieślin (wymiary 30–115 m), Ruś-Sambory (średnice 45–75 m), Stara Łomża (średnica grodu 55 m, a wraz z dwoma podgrodziami powierzchnia osiąga prawie 2 ha). Nieznane są pełne wymiary grodu w Parzeniu, zachowanego tylko częściowo (średnice 53–65 m). Średniej wielkości był gród w Rybnie (45–54 m), a mniejszy w Pieścidłach (średnica 34 m).

Również wały nowych grodów są dość wysokie: w Tykocinie do 15 m, Wnorach-Wypychach do 14 m, Gutowie około 10–12 m, Małym Płocku do 10 m, Grodni-Cieślinie do 8 m i Rybnie do 7 m. Stosowano głównie konstrukcję przekładkową (Tykocin, Unierzyż i Wiźna), choć zdarzają się nasypy z samego piachu (Parzeń) lub gliny (Stara Łomża, podgrodzie I). Nie zmieniły się konstrukcje

zewnętrzne wałów w postaci płaszcza gliny lub/i kamieni (Tykocin i Grodnia-Cieślin). Poza grodami zlokalizowanymi na wyspach pozostałe posiadały fosy dookolne lub odcinkowe – Pieścidła do 4 m szerokości, Święck-Strumiany do 8 m, Tykocin do 9 m. Dwie fosy zaporowe miał gród w Parzeniu (do 6,3 m i 3 m), a dookólną i prawdopodobnie zaporową obiekt w Małym Płocku.

W XII wieku zaczęto też fortyfikować dojścia do grodów. W Grodni-Cieślinie i Gutowie do bramy prowadziła dookólna rampa wznosząca, biegnąca wzdłuż wału. W Tykocinie przejście na gród prowadziło przez wysunięte, wąskie przedbramie. Nową formą budowlaną był też wyniesiony, stożkowaty majdan usytuowany wewnątrz grodu (Mały Płock i Stara Łomża). Na nim posadowiona była najczęściej wieża mieszkalno-obronna o konstrukcji kamienno-drewnianej. Całość takiego założenia otaczała fosa wewnętrzna.

W XIII wieku kończy się prosperita Mazowsza. W 1217 roku ginie z polecenia Konrada Mazowieckiego wojewoda Krystyn z Gozdowa, który był „tarczą Mazowsza” i tworzył straż na pograniczu pruskim¹⁰⁰. Po jego śmierci dochodzi do wielu najazdów prusko-jaćwieskich, które przyczyniają się do upadku osadnictwa w tej części Polski¹⁰¹. W tym czasie na północnym Mazowszu powstają jedynie niewielkie grody stożkowe w Radzyminie, Orszymowie i Wilkanowie, różniące się znacznie formą budowlaną od opisanych wyżej obiektów pierścieniowatych¹⁰². Są to prywatne siedziby rycerskie użytkowane przez mazowieckie rycerstwo i możnowładztwo.

⁹⁹ Jaskanis 2008: 100–101.

¹⁰⁰ Według Rocznika kapituły krakowskiej, w 1217 roku „kwiat rycerstwa mazowieckiego padł pod zgnilizną zazdrośników, a mur całego Mazowsza rozpadł się wraz z ziemią mazowiecką, dotąd opływającą mlekiem i miodem”, cyt. za: Gieysztor 2006: 151.

¹⁰¹ Teterycz-Puzio 2012: 87–88; Russocki i Pacuski 2006: 406.

¹⁰² Szymański 1968: 55–72; Pyrgała 1976i: 118–119.

Źródła opublikowane drukiem:

- **MPH.** *Castellaniae ecclesiae Plocensis. Telonea episcopi Plocensis. Villae capi tuli Plocensis*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica. Pomniki Dziejowe Polski*. Tom 5, oprac. W. Kętrzyński: 419–443. Lwów, 1888: Akademia Umiejętności w Krakowie.
- **Gall Anonim.** 2003. *Gall Anonim, Kronika polska*, przekł. R. Grodecki, wstęp i oprac. M. Plezia. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- **KK.** 1919. *Codex diplomaticus et commemoratorium Masoviae generalis. Zbiór ogólny przywilejów i spominków mazowieckich*. Tom 1, oprac. J.K. Kochanowski. Warszawa: Drukiem Wł. Łazarskiego.
- **Mapa Kwatermistrzostwa.** 1978. *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego (1822–1843)*. Warszawa: Biblioteka Narodowa.

Wykaz cytowanej literatury:

- Bienia, M.
2006. *Poryte-Jabłoń, stan. 1, gm. Zambrów, woj. podlaskie, AZP 40-78, stan. 1, grodzisko wczesnośredniowieczne. Dokumentacja naukowa z ratowniczych, sondażowych badań archeologicznych przeprowadzonych w dniach 6–10 października 2005 roku.* (maszynopis). Wola Polichnowska.
- Biermann, F.
2005. Wczesnośredniowieczny kompleks osadniczy w Sypniewie, pow. Maków Mazowiecki, [w:] M. Dulnicz (red.), *Problemy przeszłości Mazowsza i Podlasia*: 249–262. *Archeologia Mazowska i Podlasia. Studia i Materiały* 3. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Biermann, F. i M. i Dulnicz
2001. Studia z Bochenia a problem chronologii starszych faz wczesnego średniowiecza na Mazowszu zachodnim. *Archeologia Polski* 46(1–2): 85–114.
- Błoński, M.
2015. Dendrochronologia o początkach grodu w Nasielsku, [w:] M. Żurek i M. Krasna-Korycińska (red.), *Grody średniowiecznego Mazowsza. Księga poświęcona pamięci Marka Dulnicza*: 237–242. *Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie* 4. Warszawa–Zielona Góra: Fundacja Archeologiczna.
2018. *Nasielsk we wczesnym średniowieczu*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Błoński, M. i P. Szwarzewski
2008. Zapis działalności człowieka w osadach wypełniających dno doliny Nasielskiej w Nasielsku. *Landform Analysis* 9: 272–275.
- Bogucki, M., D. Malarczyk i E. Marczak
2005. Skarb dirhamów z X wieku z grodziska w Truszkach Zalesiu, pow. Kolno, woj. podlaskie. *Wiadomości Numizmatyczne* XLIX/2(180): 173–190.
- Brodzicki, C.
2001. *Kolno na Mazowszu*. Łomża: Oficyna Wydawnicza Stopka.
- Brykczyński, A.
1880. Sprawozdanie z poszukiwań archeologicznych w roku 1878. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej* 4, 3–17.
- Buczek-Płachtowa, B.
1971. Badania archeologiczne na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Raciążu, pow. Sierpc w 1968 r. *Wiadomości Archeologiczne* XXXVI/1: 136–137.
- Buko, A.
2011. *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia – hipotezy – interpretacje*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Chudziak, W.
1996. *Zasiedlenie strefy chełmińsko-dobrzyńskiej we wczesnym średniowieczu (VII–XI w.)*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Chudziakowa, J.
1967. Wczesnośredniowieczny gród w Skrwilnie, [w:] Z. Jędrzyński (red.), *Szkice Rypińskie. Materiały z sesji popularnonaukowej zorganizowanej z okazji 900-lecia Rypina w dniu 27 listopada 1965 r.*: 38–44. Bydgoszcz: Kujawsko-Pomorskie Towarzystwo Kulturalne.
1969. Tymczasowe wyniki badań na grodzisku wczesnośredniowiecznym (stanowisko 1) w Skrwilnie, pow. rypiński. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Archeologia* 2: 87–103.
- Dulnicz, M.
1997. The first dendrochronological dating of the strongholds in Northern Mazovia, [w:] P. Urbańczyk (red.), *Origins of Central Europe*: 137–141. Warszawa, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
1999. Archeologia o Mazowszu w okresie powstawania Państwa Polskiego. *Archeologia Polski* 44(1–2): 93–116.
- 2000a. Mazowsze w X w., [w:] H. Samsonowicz (red.), *Ziemie polskie w X w. i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*: 199–220. Kraków: Universitas.
- 2000b. Badania grodzisk mazowieckich, [w:] A. Buko i Z. Świechowski (red.), *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie zjazdu gnieźnieńskiego*: 145–158. Warszawa: Generalny Konserwator Zabytków, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Stowarzyszenie Patria Polonorum.
2003. Czy istniała „Marchia Grzebska”, [w:] K. Grążewski (red.), *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie. Materiały z konferencji naukowej Górzno, 1–2 czerwca 2002 r.*: 167–187. Włocławek–Brodnica: Włocławskie Towarzystwo Naukowe, Muzeum w Brodnicy.
2005. Mazowsze w IX–XIII w., [w:] M. Dulnicz (red.), *Problemy przeszłości Mazowsza i Podlasia*: 187–206. *Archeologia Mazowska i Podlasia. Studia i Materiały* 3. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Dulnicz, M. i U. Iwaszczuk
2008. Interdyscyplinarne badania wybranych wczesnośredniowiecznych stanowisk z Mazowsza, [w:] W. Chudziak (red.), *Człowiek i środowisko przyrodnicze we wczesnym średniowieczu w świetle badań interdyscyplinarnych*: 151–172. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

- Dulinicz, M. i W. Moszczyński
2007. Grody pogranicza nad górną Wkrą – system czy chaos?, [w:] K. Grążawski (red.), *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie. Tom 2*: 61–87. Włocławek–Brodnica.
- Dulinicz, M. i T. Ważny
2004. Dendrochronologia o datowaniu mazowieckich grodzisk. *Rocznik Mazowiecki* 16: 9–27.
- Dulinicz, M., Z. Dłubakowski, D. Krasnodębski, J. Ościłowski i R. Piotrowski
2006. Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem Mazowsza, [w:] W. Chudziak i S. Możdziej (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później*: 245–271. Toruń.
- Gajewski, L., I. Górską, L. Paderewska, J. Pyrgała i W. Szymański
1970. Badania sondażowe grodzisk Mazowsza i Podlasia w latach 1966–1968. *Sprawozdania Archeologiczne* 22, 155–172.
- Gawarecki, H.W.
1830. Okopy starożytne pod wsią Proboszczewicami w pobliżu Płocka. *Pamiętnik Historyczny Płocki* 2: 29–36.
- Gieysztor, A.
2006. Trzy stulecia najdawniejszego Mazowsza, [w:] H. Samsonowicz (red.), *Dzieje Mazowsza. Tom 1*: 109–160. Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztor [przedruk z: *Dzieje Mazowsza do 1526 roku*: 85–131, A. Gieysztor i H. Samsonowicz (red.), Warszawa 1994].
- Górska, I.
1968. Sprawozdanie z badań sondażowych w Grodzisku, pow. Ostrołęka i Różanie, pow. Maków Mazowiecki w 1965 r. *Sprawozdania Archeologiczne* 19: 182–183.
1976a. Ciechanów, [w:] I. Górską, L. Paderewska, J. Pyrgała i W. Szymański (red.), *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*: 31–34. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
1976b. Nasielsk, [w:] I. Górską, L. Paderewska, J. Pyrgała i W. Szymański (red.), *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*: 83–86. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
1976c. Sońsk, [w:] I. Górską, L. Paderewska, J. Pyrgała i W. Szymański (red.), *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*: 127–129. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
1976d. Wola Szydłowska, [w:] I. Górską, L. Paderewska, J. Pyrgała i W. Szymański (red.), *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*: 159–161. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Grążawski, K.
2006. Z najnowszych badań pogranicza słowiańsko-pruskiego w rejonie lubawsko-łubawskim. *Pruithenia* 2: 119–143.
- Janiszowski, K.
1970. Prace wykopaliskowe w Wiźnie, pow. Łomża. *Biuletyn Informacyjny PKZ* 19: 155–160.
- Jaskanis, D.
1973. Świątek – gród kasztelański. *Z Otchłani Wieków* 4: 262–263.
2008. *Świątek. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy na północno-wschodnim Mazowszu*. Warszawa: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Oddział w Warszawie, Muzeum Podlaskie w Białymstoku.
- Kajzer, L. i A. Horonziak
1995. *Budownictwo obronne Ziemi Dobrzyńskiej. Wstęp do badań*. Budownictwo obronno-rezydencjonalne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej 4. Włocławek: Państwowa Służba Ochrony Zabytków we Włocławku.
- Kalaga, J.
1980. Wczesnośredniowieczne grodzisko w miejscowości Chmielowo, woj. ostrołęckie. *Wiadomości Archeologiczne* 45(2): 251–253.
- Kamiński A. i J. Kamińska
1956. Grodzisko w miejscowości Sambory, powiat Łomża. *Wiadomości Archeologiczne* 23(4), 362–364.
- Kobyliński, Z.
1999. Krajobraz archeologiczny – problemy ochrony i prezentacji, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Krajobraz archeologiczny. Ochrona zabytków archeologicznych jako forma krajobrazu kulturowego*: 5–10, 100–110 (fotografie). Warszawa: Fundacja Res Publica Multiethnica.
2005. *Archeologia lotnicza w Polsce: osiem dekad wzlotów i upadków*. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne.
- Koła, A.
1991. *Grody ziemi chełmińskiej w późnym średniowieczu*. Toruń: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego w Toruniu.
- Kosiorek, A.
1995. Obiekty obronne w łowiczu. *Masovia Mater* 4: 6.
1997. *Bocheń – najstarszy ośrodek grodowy na południowo-zachodnim Mazowszu*. (maszynopis w Muzeum w Łowiczu).
- Kowalczyk-Heyman, E.
1997. Z badań nad pograniczem mazowiecko-pruskim i krzyżackim. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 45(3–4): 384–395.
2014. Gród w Dzierzgowie. Przyczynek do dziejów grodów pogranicza mazowiecko-pruskiego, [w:] B. Jankowiak-Konik (red.), *Ecclesia Regnum*

- Fontes. Studia z dziejów średniowiecza. Prace ofiarowane Marii Koczarskiej*: 512–519. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych.
2018. Gród Osielski – rozwiązanie ostatniej zagadki części dziewięcinnej tzw. fałszyfiku mogileńskiego. *Wiadomości Archeologiczne* LXIX: 197–204.
DOI: 10.36154/wa.69.2018.12
- Krasnodębski, D.
2007. Archeologiczna prospekcja lotnicza Podlasia w latach 1996–2006. *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego* 13: 243–262.
- Marczak, E.
1986. Tajemnice ziemi łomżyńskiej. *Ziemia łomżyńska* 2: 97–106.
- Mitkova-Szubert, K.
2002. Obieg pieniądza kruszcowego na Mazowszu na tle skarbów wczesnośredniowiecznych, [w:] K. Filipow (red.), *Pieniądz i banki (tezauryzacja, obieg pieniężny, bankowość) – wspólnota dziejów – Białoruś-Litwa-Łotwa-Polska-Słowacja-Ukraina. Materiały z V konferencji Numizmatycznej, Supraśl, 5–7 IX 2002*: 71–76. Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, Zarząd Główny.
- Moszczyński, W.A.
2003. Rubież słowiańsko-bałtyjska nad Wkrą w VIII–XI wieku na podstawie ceramiki ze stanowisk w Nowym Dworze, Tarczinach i Trzcinie, [w:] K. Grążawski (red.), *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie. Materiały z konferencji naukowej Górzno, 1–2 czerwca 2002 r.*: 83–112. Włocławek–Brodnica: Włocławskie Towarzystwo Naukowe, Muzeum w Brodnicy.
- Okulicz, Ł.
1968. Sprawozdanie z badań sondażowych na grodziskach w Krajewie Wielkim i Tańsku-Przedborach, pow. Przasnysz, w 1965 roku. *Sprawozdania Archeologiczne* 19: 361–362.
- Ościłowski, J.
2011a. Uwarunkowania geograficzne lokalizacji grodów na północnym Mazowszu (X–pocz. XIII w.). Problematyka badań interdyscyplinarnych. *Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku* 19: 7–40.
2011b. Wel i Wkra, czyli o pracach hydrotechnicznych na pograniczu mazowiecko-krzyżackim w XIV w. *Nasze Korzenie* 1: 11–13.
2013. Wysoczyzna Kolneńska we wczesnym średniowieczu. Nowe dane do dziejów osadnictwa. *Studia Łomżyńskie* 24: 99–109.
2021. Grodziska mazowieckie między Pisą, Biebrzą i Narwią (X–XIII w.). *Echa Przeszłości* 22(1): 29–74.
- Perlikowska-Puszkarska, U.
1982. Tykocin. *Informator Archeologiczny* 1981: 206–207.
- Piotrowski, M.J.
1986. *Sześć – miasto zapomniane (Zarys dziejów)*. Warszawa: Mazowiecki Ośrodek Badań Naukowych im. Stanisława Herbsta.
2002. Zamek w Sześciu – zaprzepaszczone dziedzictwo. *Z Otcłani Wieków* 57 (3–4): 49–54.
- Pyrgała, J.
1976a. Biele, [w:] I. Górka, L. Paderewska, J. Pyrgała i W. Szymański (red.), *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*: 17–19. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
1976b. Grzebsk, [w:] I. Górka, L. Paderewska, J. Pyrgała i W. Szymański (red.), *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*: 63. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
1976c. Pieścida, [w:] I. Górka, L. Paderewska, J. Pyrgała i W. Szymański (red.), *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*: 96–97. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
1976d. Płock, [w:] I. Górka, L. Paderewska, J. Pyrgała i W. Szymański (red.), *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*: 97–98. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
1976e. Raciąż, [w:] I. Górka, L. Paderewska, J. Pyrgała i W. Szymański (red.), *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*: 108–111. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
1976f. Stupsk, [w:] I. Górka, L. Paderewska, J. Pyrgała i W. Szymański (red.), *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*: 130–133. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
1976g. Unierzyż, [w:] I. Górka, L. Paderewska, J. Pyrgała i W. Szymański (red.), *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*: 145–147. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
1976h. Zakrocym, [w:] I. Górka, L. Paderewska, J. Pyrgała i W. Szymański (red.), *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*: 169–170. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
1976i. Radzymin, [w:] I. Górka, L. Paderewska, J. Pyrgała i W. Szymański (red.), *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*: 118–119. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

- Rauhut, L.
1966. Grodzisko „Okop” we wsi Poryte-Jabłoń, pow. Zambrów. *Wiadomości Archeologiczne* 31: 410–415.
- Russocki, S. i K. Pacuski
2006. Ustrój polityczny i prawo, [w:] H. Samsonowicz (red.), *Dzieje Mazowsza. Tom 1*: 395–445. Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora.
- Smoliński, A. i T. Ważny
2011. Analiza dendrochronologiczna próbek drewna z wczesnośredniowiecznego grodziska w Płońsku, woj. mazowieckie. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archeologica* 28: 219–226.
- Stankiewicz, U.
1983. Tykocin. *Informator Archeologiczny* 1982: 230–231.
- Suchodolski, S.
1976. Prosperity Mazowsza w XI wieku w świetle źródeł numizmatycznych, [w:] S. Kuczyński (red.), *Cultus et cognito. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*: 537–546. Warszawa: Państwowe Wydawnictwa Naukowe.
- Szymański, W.
1968. Przyczynek do badań nad problematyką grodzisk stożkowatych (Orszymowo i Wilkanowo w pow. plockim). *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* XVI/1: 55–72.
1975. *Sprawozdanie z badań sondażowych grodziska w Cieciorkach, gm. Zambrów w 1975 r.* (maszynopis w archiwum WUOZ Białystok).
1976a. Brudzeń Duży, [w:] I. Górską, L. Paderewską, J. Pyrgałą i W. Szymańskiego (red.), *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*: 27–28. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
1976b. Grodnia, [w:] I. Górską, L. Paderewską, J. Pyrgałą i W. Szymańskiego (red.), *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*: 50–52. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
1976c. Karwosiaki-Noskowice, [w:] I. Górską, L. Paderewską, J. Pyrgałą i W. Szymańskiego (red.), *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*: 68–69. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
1976d. Mokrzk, [w:] I. Górską, L. Paderewską, J. Pyrgałą i W. Szymańskiego (red.), *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*: 81–83. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
1976e. Parzeń, [w:] I. Górską, L. Paderewską, J. Pyrgałą i W. Szymańskiego (red.), *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*: 94–96. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- 1976f. Proboszczewice, [w:] I. Górską, L. Paderewską, J. Pyrgałą i W. Szymańskiego (red.), *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*: 106–107. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- 1976g. Radzikowo, [w:] I. Górską, L. Paderewską, J. Pyrgałą i W. Szymańskiego (red.), *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*: 115–117. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- 1976h. Słupno, [w:] I. Górską, L. Paderewską, J. Pyrgałą i W. Szymańskiego (red.), *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*: 122–124. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- 1976i. Wyszogród, stan. 2 (dawniej Drwały), [w:] I. Górską, L. Paderewską, J. Pyrgałą i W. Szymańskiego (red.), *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*: 167–169. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Szymczyk, J. i N. Butrymowicz
1994. *Objaśnienia do Szczegółowej Mapy Geologicznej Polski 1:50 000. Arkusz Rzęsiek (412)*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Teterycz-Puzio, A.
2012. *Na rozstajnych drogach: Mazowsze i Małopolska w latach 1138–1313*. Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku.
- Trzeciaki, M.
2009. Stare i nowe w garncarstwie wczesnośredniowiecznego Płocka, [w:] S. Moździoch (red.), *Stare i nowe w średniowieczu. Pomiędzy tradycją a innowacją*: 187–235. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Twarowska, E.
1985a. Łomża ma ponad 1000 lat. *Ziemia Łomżyńska* 1: 23–37.
1985b. *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku wczesnośredniowiecznym „Górze Królowej Bony” (stan. 1) w Starej Łomży, gm. Łomża za rok 1985*. (maszynopis na Wydziale Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego).
1986. Mały Płock – legendy i archeologia. *Ziemia Łomżyńska* 2: 82–83.
- Weinkauff, M.
2020. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Skrwilnie (stanowisko 1) w świetle badań przeprowadzonych w 2015 r. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia* XXXVI: 119–134.
- Zawadzka-Antosik, B.
1968. Badania na grodzisku wczesnośredniowiecznym w miejscowości Serock, pow. Nowy Dwór Mazowiecki. *Wiadomości Archeologiczne* 33: 362–367.

Defensive elements of strongholds from the 9th – 12th centuries in Northern Masovia

Summary

The article presents in general terms the latest research results on 50 strongholds, which were functioning from the 9th to the 12th century in the area of Northern Masovia. These strongholds are marking a border zone with the area occupied by the Baltic tribes. Their task was to limit the inflow of the Baltic population to the south, to the territories inhabited by Slavic people.

This presentation of strongholds is a pretext to discuss the defense system features and to trace how they have evolved over the centuries. Here, the location of strongholds within the local topography is analysed, as well as location of settlements in relation

to the strongholds, but also the technology of building embankments, moats and gate structures.

The discussion of the forms and structures of strongholds is complemented by the presentation of the micromorphology of selected fortified sites on the Digital Elevation Model. This presentation allows to show even small differences in height, which helps to reconstruct the original shape of the strongholds and their landscape context.

Translated by Rafał Solecki

Wyniki badań weryfikacyjnych grodziska Wrony, st. 2 (AZP 18-73/68), gm. Giżycko, realizowanych w latach 2019-2021

Grodzisko we Wronach (niem. *Grosswarnau*), st. 2 (AZP 18-73/68) fizjograficznie znajduje się w krainie Wielkich Jezior Mazurskich. Położone jest na południowym brzegu jeziora Kisajno, na zachód od Giżycka, w pobliżu drogi Giżycko–Kętrzyn. Teren, na którym się znajduje grodzisko, tworzy wał morenowy, oddzielający poszczególne akweny wielkich jezior mazurskich, zwany Piękną Górą. Współcześnie pomiędzy wspomnianymi zbiornikami znajdują się przekopy – kanały, łączące je w szlak żeglowny Wielkich Jezior Mazurskich, mający pierwotnie (w XIX wieku) znaczenie gospodarcze, a obecnie turystyczno-rekreacyjne. Należy jednak wziąć pod uwagę, że jeszcze w średniowieczu poziom wody w poszczególnych akwenach był znacznie wyższy, co mogło powodować, że obniżenia terenu między jeziorami były zalane wodą i tworzyły przejścia między akwenami w formie przesmyków lub cieków wodnych. Dlatego obecną pozycję fizjograficzną grodziska Wrony, st. 2, należy postrzegać raczej w nieco innym otoczeniu krajobrazowym, co może mieć

istotne znaczenie dla oceny jego funkcji. Być może należy je widzieć jako strażnicę między przejściami wodnymi, a nie siedzibę rycerską, jak dotychczas sugerowano.

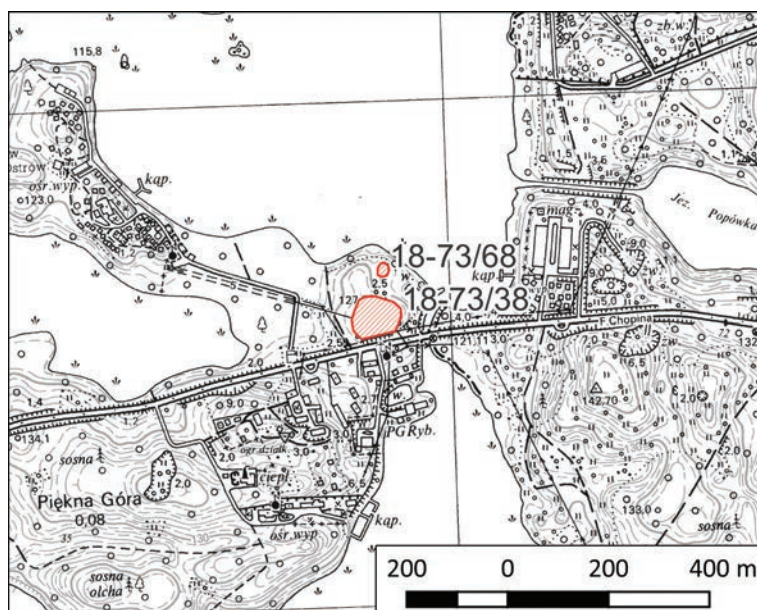
Sytuacja formalno-prawna obiektu jest dość skomplikowana, w związku z tym wymaga objaśnienia. W trakcie badań AZP prowadzonych w 1997 roku, na cyplu wchodzącym od południa w wody jeziora Kisajno, zarejestrowano dwa stanowiska archeologiczne, oba opisane nieprawidłowo jako Piękna Góra, gdyż w istocie należą do obrębu ewidencyjnego „Wrony”. Stanowisko Piękna Góra, st. 1 w AZP obszar 18-73/38 oznaczono jako grodzisko wczesnośredniowieczne, a stanowisko Piękna Góra, st. 2 w AZP obszar 18-73/68 oznaczono jako ślad osadnictwa średniowiecznego¹ (ryc. 1).

Stanowisko Piękna Góra, st. 1, było lustrowane w kwietniu 1997 roku przez Jerzego Łapo i Grzegorza Białuńskiego, którzy zasugerowali, że ten obiekt nie

¹ Karczeńska i Karczewski 1997; karta AZP 18-73/38 i 18-73/68.

Ryc. 1. Stanowiska archeologiczne we Wronach, gm. Giżycko (źródło: www.geoportal.gov.pl, oprac. R. Solecki)

Fig. 1. Archaeological sites in Wrony, Giżycko County (source: www.geoportal.gov.pl, designed by R. Solecki)

jest opisywany w literaturze niemieckiej², lecz jest nim niższe wyniesienie, znajdujące się bardziej na północny wschód, przy brzegu jeziora (wówczas nie znajdujące się w ewidencji konserwatora w Suwałkach). Jesienią 1997 roku obszar 18-73 został przebadany w ramach AZP przez Macieja i Małgorzatę Karczewskich, którzy stanowisko Piękna Góra, st. 1 (nr 38 na obszarze) zewidencjonowali jako zniszczoną pozostałość grodziska opisywaną w literaturze niemieckiej, natomiast miejsce wskazane przez J. Łąpa i G. Białuńskiego zewidencjonowali jako Piękna Góra, st. 2 (nr 68 na obszarze) z interpretacją, że jest to ślad osadnictwa średniowiecznego. W notatce dodanej do KESA jest wykaz publikacji naukowych, gdzie stanowisko to jest wzmiankowane³. W 1999 roku – po reformie administracyjnej – konserwator zabytków archeologicznych w Olsztynie w trakcie lustracji obiektów poprzedzającej wpis stanowiska do rejestru zabytków stwierdził, że na powierzchni obiektu nr 68 (AZP 18-73) znajdują się grudki polepy i nieliczne fragmenty ceramiki późnośredniowiecznej, a ponadto obiekt jest od strony północno-wschodniej silnie zniszczony, co było zgodne z opisem wykonanym w 1946 przez Jerzego Antoniewicza⁴ (ryc. 2). Na tej podstawie uznano, że do rejestru zabytków zostanie wpisany obiekt o nr 68 z obszaru AZP 18-73. W trakcie tych samych czynności administracyjnych stwierdzono, że obiekty znajdują się w obrębie geodezyjnym Wrony, stąd otrzymały nazwę z odwołaniem do tej właśnie miejscowości. W 1999 roku stanowisko zostało wpisane do rejestru zabytków województwa warmińsko-mazurskiego pod nr A-A 215 na podstawie decyzji WKZ z dnia 19 czerwca 1999 roku jako grodzisko, z zaznaczeniem, że jest częściowo uszkodzone.

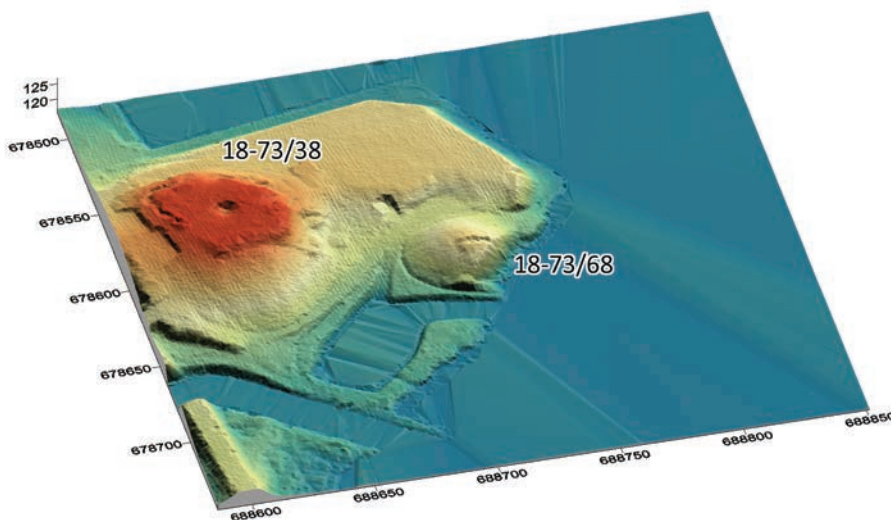
² Töppen 1870; Bujack 1880; Crome 1937, 1939.

³ Karczewska i Karczewski 1997; załącznik do karty AZP w Archiwum WKZ Olsztyn; w załączniku wykaz wymieniający m.in.: Bujack 1880; Crome 1937, 1939; Töppen 1870; Wulff 1868.

⁴ Notatka z wizytacji J. Antoniewicza zamieszczona w artykule L. Sawickiego (1948: 111).

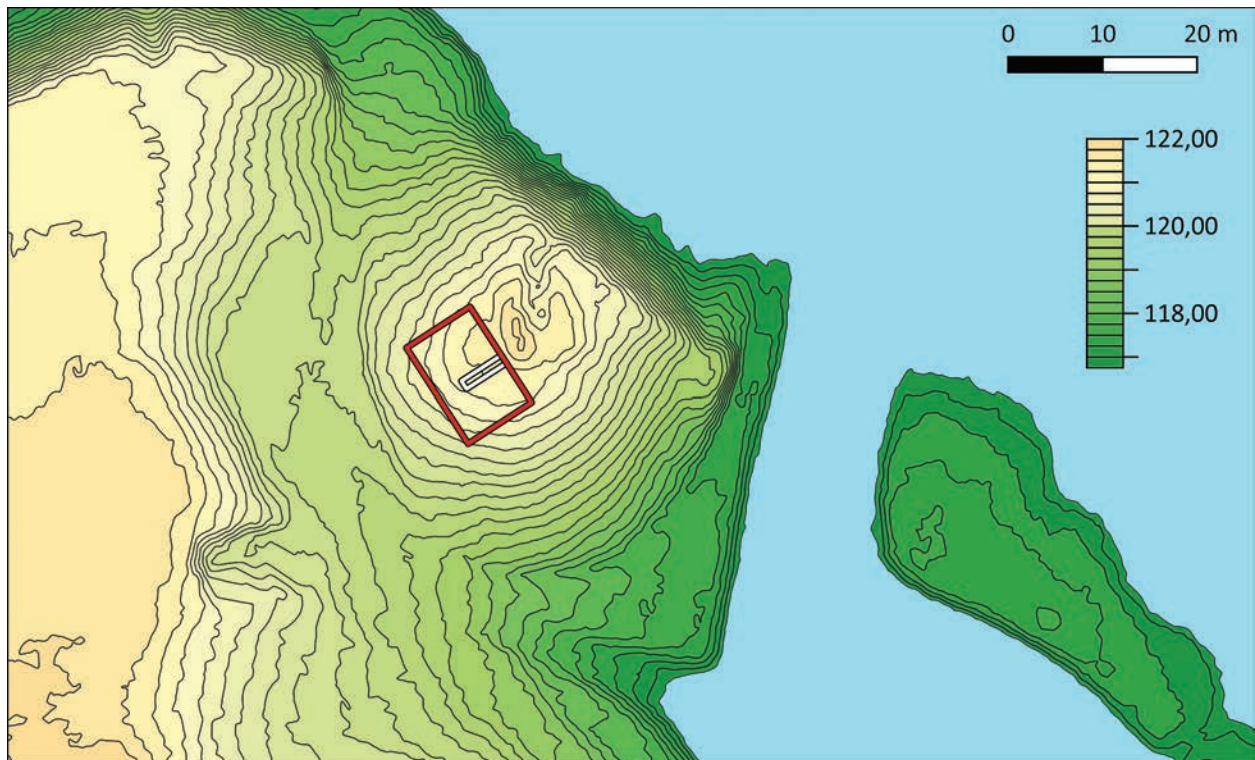
Już w trakcie oględzin poprzedzających wpis do rejestru pojawiły się wątpliwości, czy obiekt obejmować ochroną, skoro niemal połowa stożka od strony północno-wschodniej (czyli od strony jeziora) jest silnie rozkopana, a wyrwa w nasypie sięga miejscami niemal 2 m głębokości. Nasuwało to przypuszczenie znacznego zniszczenia nawarstwień kulturowych obiektu. Bardzo pozytywny stosunek ówczesnego prywatnego właściciela tego terenu do podjętych działań konserwatorskich uznano za dodatkowy argument i obiekt wpisano do rejestru zabytków archeologicznych. Właściciel deklarował wówczas chęć daleko idącej pomocy w przeprowadzeniu badań ratowniczych, wykonania prac zabezpieczających obiekt, a także zaangażowanie w działania informacyjne i edukacyjne mające na celu uczynienie z obiektu dodatkowej atrakcji turystycznej, gdyż znajduje się on na terenie ośrodka żeglarskiego. Być może należało wówczas, w 1999 roku, przeprowadzić jakieś badania weryfikacyjne miejsca określonego przez Karczewskich jako grodzisko Piękna Góra, st. 1, AZP 18-73/38 (obecnie Wrony st. 1), żeby stwierdzić, czy w miejscu tym rzeczywiście znajdują się ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego i czy jest to pozostałość drugiego grodziska, a jeżeli tak, także wpisać je do rejestru? Niestety po 20 latach od dokonania wpisu do rejestru sytuacja prawno-własnościowa uległa zmianie. Nowy właściciel – osoba prywatna – niechętnie, ale wyraził zgodę na wykonanie badań archeologicznych w 2019 i 2021 roku.

W 2019 roku w ramach badań własnych Instytutu Archeologii UKSW na grodzisku zostały wykonane badania geofizyczne, które potwierdziły istnienie tam reliktywów wcześniejszego osadnictwa. Badania wykonali dr hab. Fabian Welc oraz dr Jacek Wysocki. Teren stożka, jak już wspomniano, od północnego wschodu jest częściowo zniszczony i w tej części jest porośnięty drzewami, krzakami i chwastami. Południowo-zachodnia część jest użytkiem zielonym, czyli pokryta jest roślinami trawiastymi, koszonymi w ramach prac pielęgnacyjnych prowadzonych na terenie ośrodka. Obszar badaw-

Ryc. 2. Stanowiska archeologiczne we Wronach, gm. Giżycko, na Numerycznym Modelu Terenu (źródło: www.geoportal.gov.pl, oprac. R. Solecki)

Fig. 2. Archaeological sites in Wrony, Giżycko County, on Digital Elevation Model (source: www.geoportal.gov.pl, designed by R. Solecki)

Ryc. 3. Plan z położeniem sondażu archeologicznego (biały kontur) i poligonu badań nieinwazyjnych (kolor czerwony) (oprac. R. Solecki)

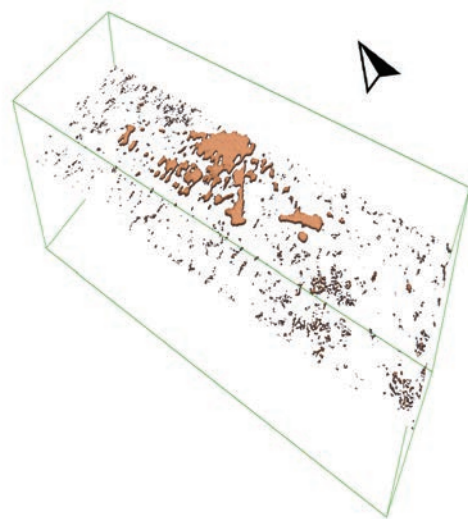
Fig. 3. Plan with location of archaeological trench (white contour) and polygon of non-invasive prospection (red contour) (designed by R. Solecki)

czy wyznaczono jako prostokąt o wymiarach 8×12 m. Dłuższym bokiem ułożony był on wzdłuż granicy zakrzaczeń, mniej więcej od wierzchołka stożka w kierunku południowo-wschodnim. W ten sposób poligon badawczy objął południową część kulminacji stożka (ryc. 3).

W wyniku badań wykonanych georadarem oraz magnetometrem stwierdzono występowanie anomalii wskazujących na istnienie w obrębie wyznaczonego terenu pozostałości o charakterze rozproszonym, obiektu murowanego (cegły lub polepa). Charakter anomalii nie wskazywał na istnienie muru, lecz raczej jego zdeintegrowanych pozostałości (ryc. 4). Poza tym zaobserwowano w zakrzaczonej, zniszczonej części północno-wschodniej stożka występowanie na powierzchni fragmentów cegieł oraz grudek polepy glinianej. W celu weryfikacji wyników badań geofizycznych konieczne było wykonanie przynajmniej badań sondażowych, które pozwoliłyby zidentyfikować przyczyny zarejestrowanych anomalii.

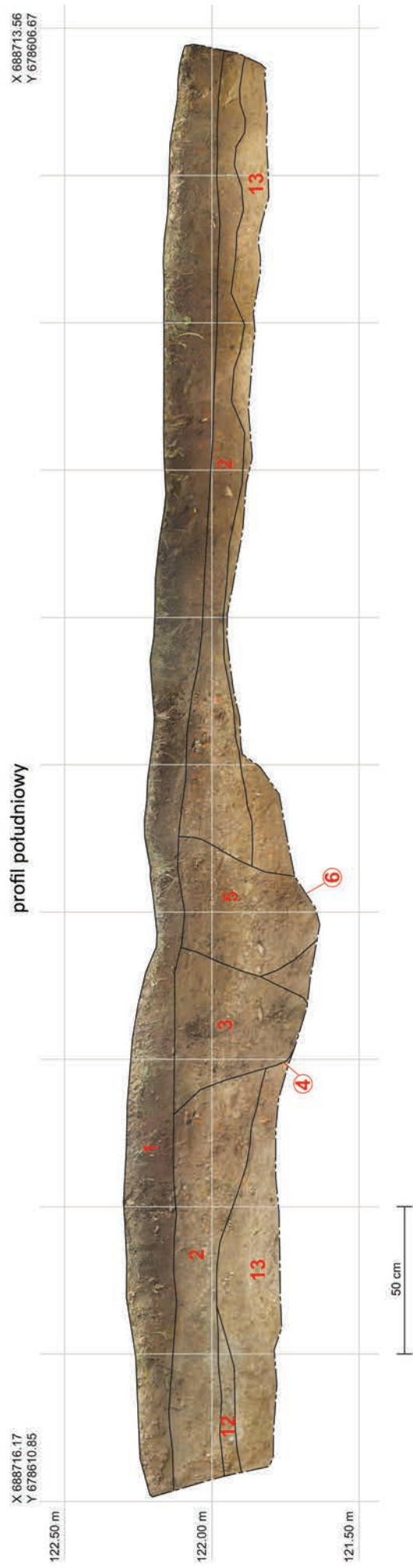
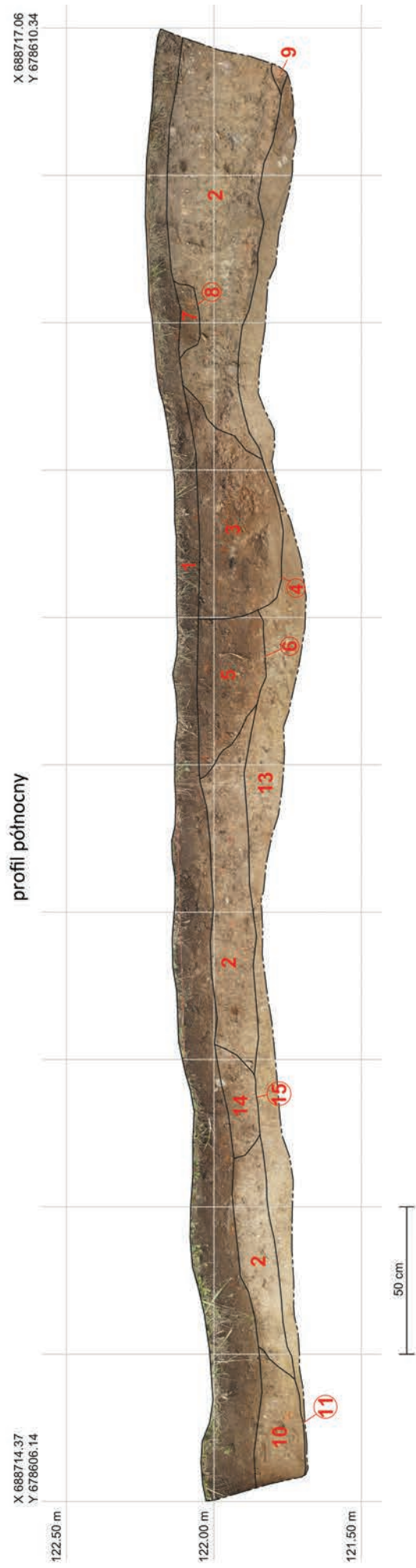
W 2021 roku w ramach badań własnych IA UKSW przeprowadzono sondażowe badania w celu potwierdzenia wyników badań geofizycznych i bardziej szczegółowego rozpoznania charakteru osadnictwa. Ze względu na nieprzychylny stosunek właściciela terenu do realizacji badań ich wielkość była ograniczona do niezbędnego minimum. Wynikiem było otworzenie wykopu o wymiarach 1×5 m w centralnej części poligonu rozpoznanego nieinwazyjnie w 2019 roku w celu rozpoznania znajdujących się tam anomalii (ryc. 3).

W obrębie wykopu, pod humusem (warstwa 1) grubości 10–15 cm odkryto warstwę zawierającą liczne drobne i mniej liczne, większych rozmiarów grudki częściowo wypalanej polepy glinianej i przepalanej gliny oraz węgielki drzewne (warstwa 2) (ryc. 5). Warstwa ta, o miąższości do 40 cm w części północno-wschodniej, gwałtownie zmniejszała miąższość w kierunku zachodnim i w odległości około 2–3 m od profilu południowo-

Ryc. 4. Plan anomalii wykonany w oparciu o wyniki prospekcji georadarowej (oprac. F. Welc)

Fig. 4. Plan of the anomalies detected during GPR prospection (designed by F. Welc)

Ryc. 5. Wrony, st. 2. Układ jednostek stratygraficznych w obrębie wykopu 1 (oprac. J. Wysocki i K. Rabięga)
Fig. 5. Wrony, site 2. Sequence of stratigraphic units in trench 1 (designed by J. Wysocki and K. Rabięga)

-zachodniego praktycznie zanikła. W warstwie tej odkryto, poza grudami polepy, kilka przedmiotów żelaznych. Niektóre dające się zidentyfikować są masywnymi gwoździami (ryc. 6:1–5), z pewnością pierwotnie użytymi w konstrukcji budowli, która uległa zniszczeniu. Pozostałe, ze względu na pozycję stratygraficzną, także należy uznać za zabytki związane ze zniszczoną budowlą. Pod tą warstwą miejscami zalegały cienkie warstwy zhumusowanej gliny koloru szarego (warstwa 9 i 12), w których stropie znajdowały się jeszcze grubsze fragmenty polepy oraz dwa fragmenty przedmiotów żelaznych przypominających blachę, oblepione korozją charakterystyczną dla gruzowisk popożarowych. W warstwach tych odkryto większość nielicznych fragmentów ceramiki (ceramika wypalona w atmosferze redukcyjnej, tzw. siwa, która w zachodniej części państwa zakonu krzyżackiego upowszechnia się od połowy XIII wieku⁵) i kości zwierzęcych, a w jej spągu szpilkę z kulistą główką, wykonaną ze stopu miedzi (prawdopodobnie typu C wg typologii przedstawionej w pracy Macieja Talagi, który to typ zaczyna się upowszechniać około XV–XVI wieku⁶) (ryc. 6:6). Poziom ten uznano za humus pierwotny i jednocześnie poziom użytkowy z okresu funkcjonowania obiektu. Warstwa ta była czytelna na długości około 2 m od ściany wschodniej i zanikała w kierunku spadku stoku stożka.

⁵ Lubowicka 2011: 128–129.

⁶ Talaga 2012: 5–11.

Poniżej humusu, na stropie poziomym z licznymi grudami polepy (warstwa 2), odnotowano także współczesne wkopy nasadzeniowe:

- obiekt 4 z wypełniskiem 3,
- obiekt 6 z wypełniskiem 5,
- obiekt 8 z wypełniskiem 7,
- obiekt 11 z wypełniskiem 10,
- obiekt 15 z wypełniskiem 14.

Stratygraficznie najniżej, na całej długości wykopu, zalega zbita glina barwy jasnobrązowej (płowej) pochodzenia wodnolodowcowego, która stanowi calec i jednocześnie buduje morfologię stożka (warstwa 13). Było to zatem naturalne nadbrzeżne wyniesienie, które zostało wykorzystane i zaadaptowane przez człowieka do celów osadniczych.

Wacław Radziwinowicz, cytując za Gustawem Leydingiem, przytacza informację, że 3 km na zachód od Giżycka, przy majątku Piękna Góra, na zachodnim brzegu kanału łączącego jeziora Kisajno i Tajty, znajdował się pagórek, który nosił nazwy miejscowe: Stary Zamek, *Burg am See* i *Shlossberg*⁷. Romuald Odoj wiązał to grodzisko z osadnictwem pruskim z czasów plemiennych, wskazując, że obszar ten był w części pogranicza trzech dużych plemion – Galindów, Bartów i Jaćwingów⁸. Sama wieś Wrony jest młodsza. Akt lokacyjny wsi wystawiono

⁷ Radziwinowicz 1983: 45.

⁸ Odoj 1983: 64.

Ryc. 6. Wrony, st. 2. Zabytki wydzielone (fot. J. Wysocki)

Fig. 6. Wrony, site 2. Small finds (photo by J. Wysocki)

dopiero w 1478 roku⁹. Na okres średniowiecza związany z osadnictwem krzyżackim datował grodzisko J. Łapo. Wskazał on wraz z G. Białuńskim, że grodzisko to należy łączyć z pierwszą siedzibą prokuratora krzyżackiego, która notowana jest w Giżycku od 1335 roku¹⁰. J. Łapo opisuje grodzisko jako założone na planie zbliżonym do prostokąta (prawdopodobnie bazując na szkicu wykonanym przez Johanna Michaela Guisego, ryc. 7:1), które najpewniej miało formę „drewnianej wieży mieszkalno-obronnej posadowionej na kopcu”. Miało ono funkcjonować do lat 60. XIV wieku, kiedy siedzibę prokuratora przeniesiono w nowe miejsce. Przyczyna opuszczenia wieży nie została wskazana i jej dalsze losy, aż do XIX wieku, nie są znane. W XIX wieku obszar grodziska miał zostać zniwelowany przez co kopiec stał się niższy o około 3–4,5 m. W trakcie tych prac znaleziono „żelazne ostrze włócznie z tuleją (...) oraz bełt”, a także fragmenty ceramiki siwej, w tym z odciskiem stempelka¹¹. Skaleń prac niwelacyjnych można zweryfikować, porównując szkic J.M. Guisego z lat 20. XIX wieku (ryc. 7:1) i rysunek grodziska wykonany w okresie międzywojennych na potrzeby ewidencji realizowanej przez dawne *Prussia Museum* w ramach katalogu *Burgwall-Kartei* (ryc. 7:2). Pamięć

o istnieniu w tym miejscu zamku zachowała się, gdyż został on jeszcze zaznaczony na mapie Johanna Suchodolca z 1724 roku, gdzie podpisano go *Alt Lötzen*. Nazwa ta miała być wskazówką, że jest to miejsce założenia pierwszego grodu, który prawdopodobnie na początku 2. połowy XIV wieku został opuszczony i przeniesiony w dogodniejsze miejsce, około 3 km na zachód, nad brzeg jeziora Niegocin, w miejsce, gdzie dziś znajduje się Giżycko (niem. *Lötzen*)¹².

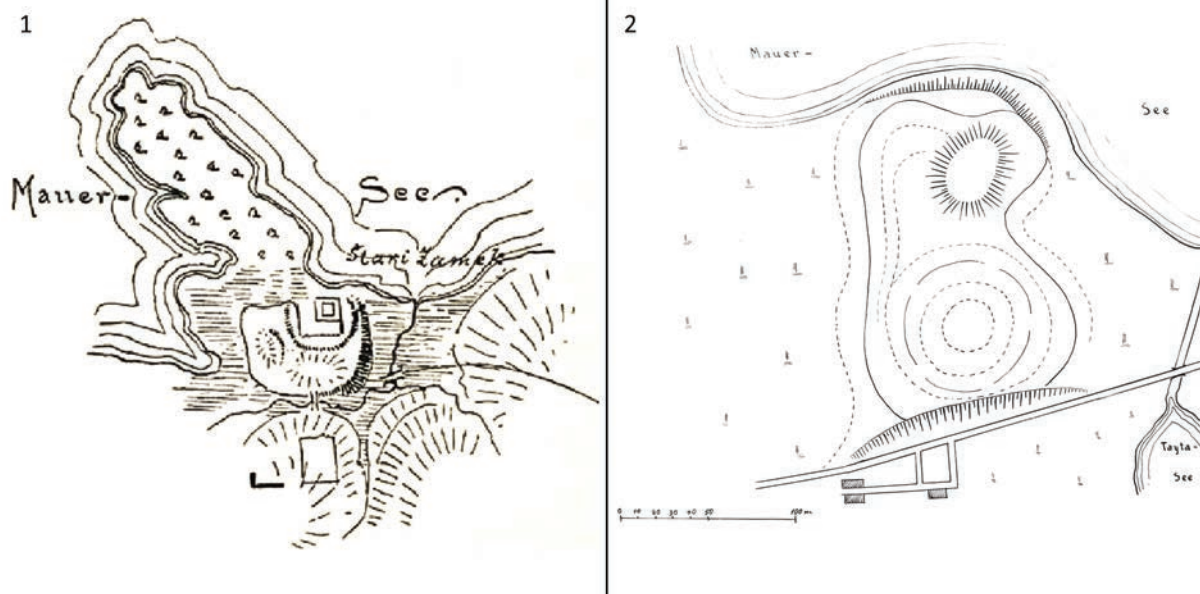
Wyniki przeprowadzonych badań wykopaliskowych potwierdziły istnienie w tym miejscu obiektu prawdopodobnie o konstrukcji szkieletowej, który uległ destrukcji zapewne na skutek pożaru. Brak zachowanej architektury przy relatywnie grubym pokładzie warstwy zniszczeniowej może potwierdzać, że obszar ten poddano wtórnie pracom ziemnym, które zaburzyły jego oryginalny układ. Odkryte w trakcie badań nieliczne przedmioty ruchome pozwalają datować obiekt na przełom średniowiecza i nowożytności. Pomimo poświadczonych zniszczeń i przy ograniczonej powierzchni wykopu badawczego udało się nadal pozyskać dość liczny zbiór zabytków wydzielonych. To i fakt, że w XIX wieku podczas prowadzonych prac ziemnych znaleziono tu także militaria, pozwala zakładać, że miejsce to nadal może dostarczyć ważnych źródeł dotyczących początków Giżycka.

⁹ Wakar 1983: 303–304.

¹⁰ Łapo 2012: 22–25; Knyżewski 2016: 120.

¹¹ Łapo 2012: 28, 33.

¹² Białuński 2012: 49–57.

Ryc. 7. Grodzisko we Wronach, st. 2, na: 1) rysunku J.M. Guisego z lat 20. XIX wieku (źródło: Łapo 2012: 27), 2) szkicu z karty stanowiska w archiwum *Burgwall-Kartei* (źródło: *Staatliche Museen zu Berlin, Museum für Vor- und Frühgeschichte*)

Fig. 7. Stronghold in Wrony, site 2, on: 1) drawing by J.M. Guise from 1820s (source: Łapo 2012: 27), 2) drawing from site sheet in *Burgwall-Kartei* archive (source: *Staatliche Museen zu Berlin, Museum für Vor- und Frühgeschichte*)

Wykaz cytowanej literatury:

- Białyński G.
2012. Trudny początek. Dzieje do 1612 roku, [w:] G. Białyński (red.), *Giżycko. Miasto i ludzie*: 41–102. Giżycko: Urząd Miejski w Giżycku, Towarzystwo Naukowe Pruthenia.
2013. Z dziejów krzyżackiego zamku w Wielkiej Puszcz. Przypadek Giżycka. *Studia z dziejów średniowiecza* 17: 15–38.
- Bujack, G.
1880. Wallberge und Langwehren im nördlichen Teil der Gaue Galindien und Sudauen und in anliegenden Grenzgebieten. *Sitzungsberichte der Alttertumsgesellschaft Prussia* 6: 129–141.
- Crome, H.
1937. Karte und Verzeichnis der vor- und frühgeschichtlichen Wehranlagen in Ostpreussen. *Altpreußen* 2: 97–125.
1939. Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens (3. Teil). *Prussia* 33: 263–289.
- Karczeńska M. i M. Karczewski
1997. Sprawozdanie z badań AZP obszaru 18-73; archiwum WKZ w Olsztynie.
- Knyżewski, M.
2016. Kształtowanie się siedzib niższych urzędników krzyżackich w Prusach Właściwych. *Acta Universitatis Lodzensis* 31: 113–133.
DOI: 10.18778/0208-6034.31.06
- Lubowicka, A.M.
2011. Ceramika z najnowszych badań zamku krzyżackiego w Toruniu. O naczyniach i wiktuałach z krzyżackiej kuchni. *Rocznik Toruński* 38: 127–155.
- Łapo, J.M.
2012. Pradzieje okolic Giżycka, [w:] G. Białyński (red.), *Giżycko. Miasto i ludzie*: 13–40. Giżycko: Urząd Miejski w Giżycku, Towarzystwo Naukowe Pruthenia.
- Radziwiłowicz, W.
1983. Nazwy fizjograficzne, [w:] A. Wakar (red.), *Giżycko. Z dziejów miasta i powiatu*: 39–47. Olsztyn: Wydawnictwo Pojezierze.
- Sawicki, L.
1948. Działalność Wydziału Konserwacji i Badań Zabytków w terenie w latach 1945–1947. *Sprawozdania P.M.A.* 1/1–4: 85–144.
- Talaga, M.
2012. „I po szpilkę warto się schylić”: znaleziska późnośredniowiecznych i wczesnonowożytnych szpilek z wykopalisk na zamku w Pucku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 60/1: 3–20.
- Töppen M.
1870. *Geschichte Masurens. Ein Beitrag zur preussischen Landes- und Kulturgeschichte*. Danzig: Verlag von Theodor Bertling.
- Wakar, A.
1983. Dzieje wsi, [w:] A. Wakar (red.), *Giżycko. Z dziejów miasta i powiatu*: 201–315. Olsztyn: Wydawnictwo Pojezierze.
- Wulff,
1868. Aufdeckung eines altpreussischen Begräbnisplatzes bei der Stadt Lötzen. *Altpreussischen Monatsschrift* 5: 548–555.

Jacek Wysocki

**Results of verification of stronghold in Wrony, site 2, Giżycko County (AZP 18-73/38)
conducted in 2019-2021**

Summary

Stronghold in Wrony, site 2, Giżycko County (AZP 18-73/68) is located in the land of the Great Masurian Lakes, west of Giżycko, on the southern shore of Lake Kisajno, near the Giżycko–Kętrzyn road. It was known to German historians and archaeologists of XIX and XX century, but never excavated. In 2019, as part of Institute of Archaeology of Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw's own research, geophysical, non-invasive prospection was carried out. It has brought proof that this place covers relics of earlier habitation. In 2021, archaeological excavations were carried out to confirm the results of geophysical

prospection and to identify the nature of discovered anomalies. The uncovered stratigraphic units had mostly character of demolition debris. The building, which was destroyed, had probably originally timber frame. It was burned at the turn of the Middle Ages and the early modern period and then in XIX century its remains were levelled. The stronghold can be connected with the castle of the Teutonic procurator, confirmed in written sources, which may have been built in this place in the first half of the 14th century.

Translated by Rafał Solecki

Zabytki i kości zwierzęce z badań archeologicznych fosy zamku krzyżackiego w Pastęku

W 2017 roku przeprowadzone zostały badania archeologiczne na obszarze trawnika przy zachodniej ścianie zamku krzyżackiego w Pastęku. W ich trakcie odsłonięty został masywny, kamiennie-ceglany mur, będący zapewne przedłużeniem muru, który od północy i wschodu otacza pastęcki zamek. Mur ten powstał najpewniej około połowy XVI wieku w trakcie odbudowy zamku po zniszczeniach, którym uległ w 1521 roku podczas wojny polsko-krzyżackiej w latach 1519–1521¹. Na zachód od tego muru odsłonięty został fragment dużych rozmiarów zasypiska fosy, która do XIX wieku odgradzała miasto od zamku. Na wschód od muru z kolei natrafiono na warstwy kulturowe, które można łączyć z odbudową zamku w XVI wieku i jego użytkowaniem do XX wieku. Wyniki tych badań, odnoszące się do stratygrafii i wykorzystania terenu wokół zamku, opublikowane zostały w czasopiśmie *Archaeologica Historica Polona*². W niniejszym artykule znajdzie się opracowanie zabytków i kości zwierzęcych pochodzących z tamtych badań.

Na analizowany zbiór zabytków składa się: 2775 fragmentów ceramiki, 139 fragmentów szkła, 200 fragmentów kaflów, 86 zabytków wydzielonych i 146 kości zwierzęcych. Materiały zostaną przedstawione w następującej kolejności: ceramika naczyniowa (porcelana/porcelit, kamionka, ceramika ceglana niepolewana/polewana/grubościenna, fajans typu pomorskiego, ceramika siwa, ceramika tradycyjna/pradziejowa, ceramika biała), szkło, kafle piecowe, zabytki wydzielone, kości zwierzęce. Na końcu każdego podrozdziału znajdują się zdjęcia ilustrujące reprezentatywne fragmenty danej grupy zabytków.

CERAMIKA NACZYNIOWA

W trakcie badań pozyskano 2775 fragmentów ceramiki naczyniowej, które udało się scharakteryzować pod kątem surowca, z którego je wykonano, technologii w ja-

kiej je wykonano oraz, tam gdzie to możliwe, pod kątem ich kształtu i charakteru zdobienia. Dla grupy naczyń wykonanych z porcelany/porcelitu możliwe było określenie miejsca ich wykonania, co zawdzięczamy zachowanym na powierzchni znakom naniesionym przez manufakturę.

Materiał ceramiczny został podzielony na siedem grup technologiczno-surowcowych. W kolejności są to: 1) porcelana/porcelit, 2) kamionka, 3) ceramika ceglana niepolewana/polewana/grubościenna, 4) fajans typu pomorskiego, 5) ceramika siwa, 6) ceramika tradycyjna/pradziejowa, 7) ceramika biała. W takiej kolejności zostanie przedstawiony materiał poniżej.

Porcelana/porcelit

Pierwszą grupę tworzy ceramika wypalona w temperaturze 1000–1400°C z gliny kaolinowej z dodatkiem substratu mineralnego (kwarcu, krzemienia, rzadziej skalenia). Wyroby takie, wytworzone w optymalnej dla tej grupy technologii z najlepszych surowców, zwykło się nazywać porcelaną³. Zakwalifikowano tu także ceramikę wyrabianą w tej technologii, ale z surowców o gorszej jakości, co jest widoczne zwłaszcza w przełomach naczyń, które są bardziej porowate, a nie silnie spieczone, jak w przypadku porcelany. Do grupy tej zakwalifikowano łącznie 858 fragmentów, co stanowi 30,9% całego zbioru ceramiki. Na podgrupę wysokogatunkowej porcelany składają się łącznie 134 fragmenty, tj. 15,6% grupy porcelany/porcelitu i 4,8% wszystkich fragmentów.

Naczynia tej grupy niemal wyłącznie należą do grupy funkcjonalnej – ceramiki stołowej. Ich formy to najczęściej talerze i talerzyki, salaterki, filiżanki, czajniczki, sosjerki, rzadziej miski i kubki. Grubość ścian naczyń porcelanowych jest niewielka i często nie przekracza 3 mm. Wyroby niższe gatunkowo mają ściany proporcjonalnie grubsze, ale rzadko przekraczają one 6 mm.

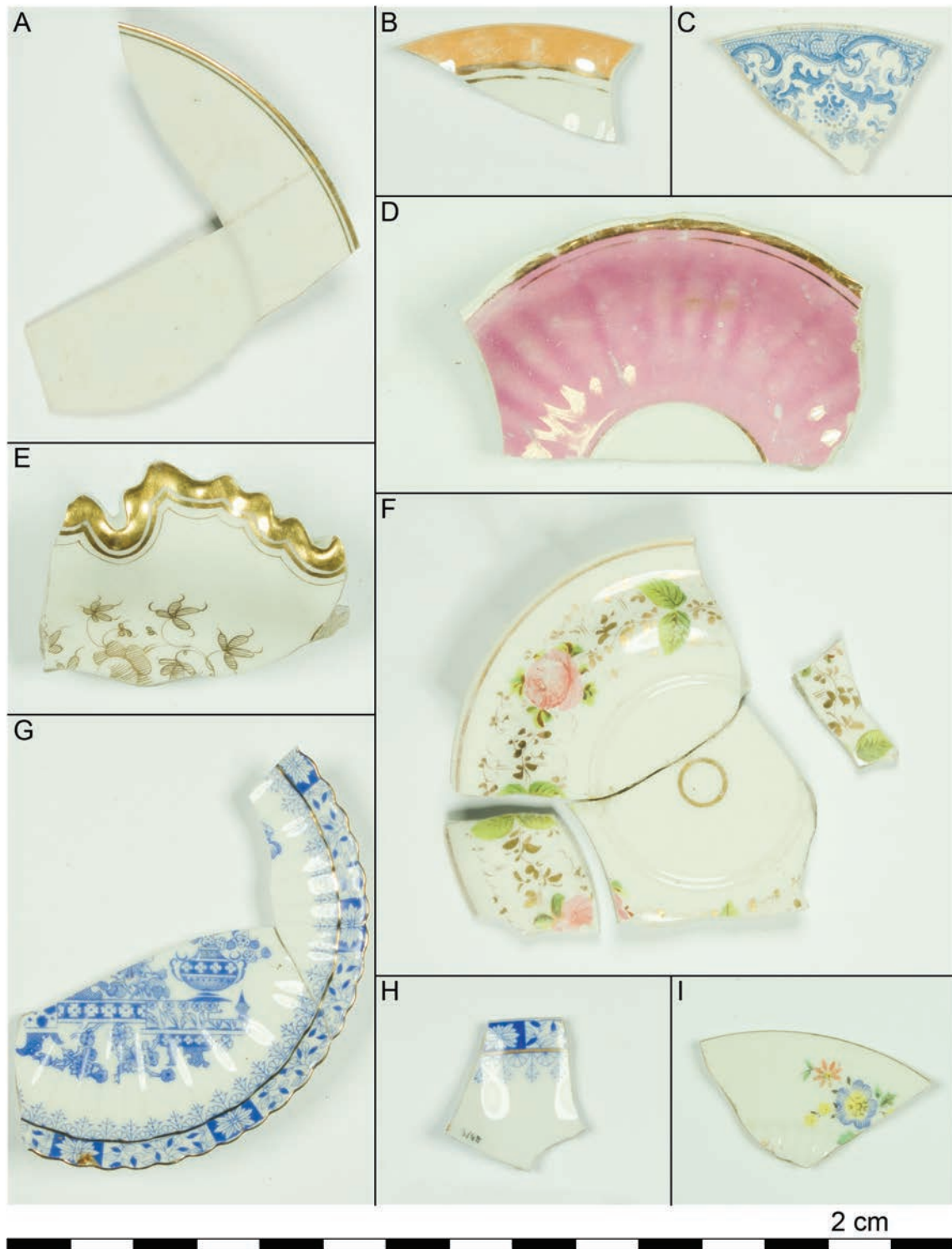
¹ Włodarski 1997a: 309.

² Wysocki, Solecki i Szkiłdź 2019.

³ Kowecka *et al.* 1975: 90–124.

Duża część zbioru porcelany pozbawiona była jakichkolwiek śladów zdobienia. Na tych, które były dekorowane, zdobienie miało najczęściej formę kolorowego malunku, rzadziej złocenia, często akcentującego krawędź naczyń. Rzadziej występowały malowane motywy ro-

ślinne, kształty geometryczne, napisy, przedstawienia postaci i pejzaże. Relatywnie często dodatkowym zdobieniem były kształty w postaci karbów, fal lub falbanek, które wyciskano na powierzchni naczyń (ryc. 1–3).

Ryc. 1. Wybór fragmentów porcelany (fot. R. Solecki)
Fig. 1. Selected porcelain fragments (photo by R. Solecki)

Ryc. 2. Wybór fragmentów porcelany (fot. R. Solecki)

Fig. 2. Selected porcelain fragments (photo by R. Solecki)

Ryc. 3. Wybór fragmentów porcelany (fot. R. Solecki)
Fig. 3. Selected porcelain fragments (photo by R. Solecki)

Wyroby porcelanowe nie były zapewne znane na tym obszarze przed połową XVII wieku, jednak bardziej prawdopodobne będzie datowanie pojawienia się takich wyrobów na przełom XVII i XVIII wieku⁴. Zabytki z Pastęka zaliczone do omawianej grupy są zapewne jeszcze młodsze i można je datować od około połowy XIX do początku XX wieku. Względnie dobrym wyznacznikiem chronologicznym są tu znaki manufaktur, które wyrabiały te naczynia (ryc. 4). Najczęściej, bo co najmniej 19 razy, występującym znakiem jest napis „KPM” z pionową kreską długości około 1 cm powyżej napisu (ryc. 4:1–12). Jest to oznaczenie, które stosowały dwie fabryki. Pierwsza to Königliche Porzellan Manufaktur z Berlina, która zbliżony znak w formie niebieskiego malunku pod glazurą stosowała w latach 1835–1844⁵. Druga fabryka to Krister

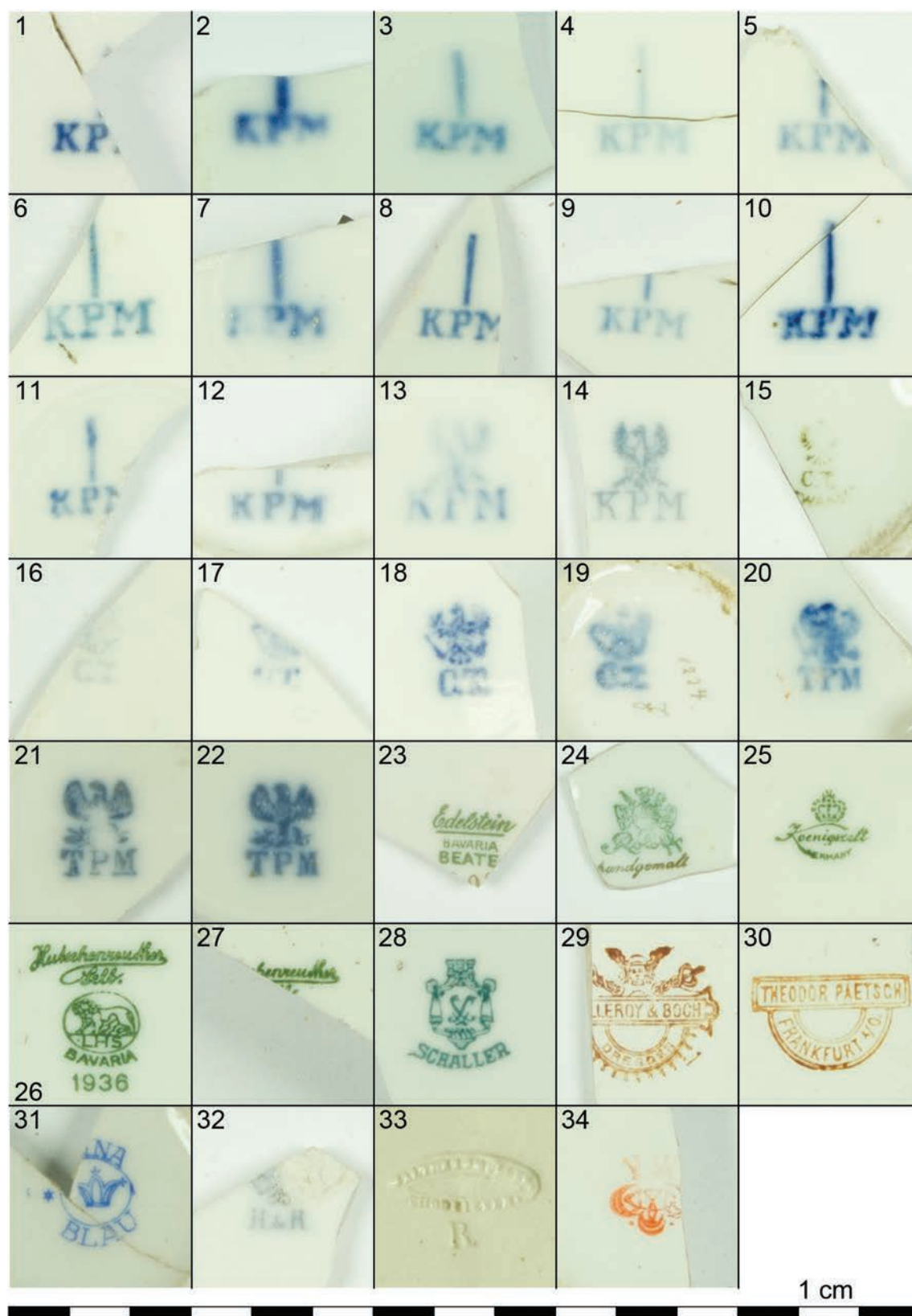
Porzellan Manufaktur z Wałbrzycha, która taki znak stosowała od około 1844 do początku XX wieku⁶. Za tym, że analizowany zbiór pochodzi z fabryki wałbrzyskiej przemawia fakt, że ponad napisem znajduje się prosta kreska, podczas gdy fabryka berlińska umieszczała tam kreskę z niewielkimi poprzeczkami mającą symbolizować berło królewskie. Sygnatury w analizowanym zbiorze są w większości rozmyte i nie można stwierdzić, czy takich poprzeczek nie ma, jak chociażby na znaku z ryc. 4:11. Należy jednak zauważyć, że brak jest berła także na znakach „KPM” z orłem (ryc. 4:13–14), a orzeł na sygnaturach fabryki berlińskiej trzyma berło w prawej łapie⁷. Rzadziej, bo co najmniej pięć razy, wystąpił znak z napisem „CT” i orłem powyżej (ryc. 4:15–19). Poniżej jednego z tych

⁴ Marcinkowski 2013: 249–251.

⁵ Chrościcki 1974: 255–257.

⁶ Chrościcki 1974: 65–68.

⁷ Chrościcki 1974: 255–258; Burton i Hobson 1919: 37; anon. 1906: 143.

Ryc. 4. Znaki na porcelanie (fot. R. Solecki)

Fig. 4. Signs on porcelain (photo by R. Solecki)

znaków wystąpił także napis „...TWASS...”. Oznaczenia „CT ALTWASSER” używała fabryka Carla Tielscha ze Starego Zdroju pod Wałbrzychem. Odnalezione znaki tej fabryki charakterystyczne są dla okresu od około lat 70. XIX do lat 30. XX wieku⁸. Nieco starszym oznaczeniem fabryki Carla Tielscha jest napis „TPM” z orłem powyżej (TPM od Tielsch Porzellan Manufaktur), który można datować na lata 1847–1850 (ryc. 4:20–22).

Do pojedynczych znaków zaliczono:

- napis w trzech wierszach „Edelstein; BAVARIA; BE-ATE”. Fragment porcelany z fabryki Juliusa Edelsteina powstałej w Küps w Bawarii w 1923 roku (ryc. 4:23),
- napis w dwóch wierszach „Rolloff; handgemalt”, ponad napisem berło. Fragment porcelany z zakładu Augusta Rolloffa w Münster w Nadrenii Północnej - Westfalii. Znak datowany jest na lata 20. XX wieku (ryc. 4:24),
- napis w dwóch wierszach „Koenigszelt; ...RMANY”, ponad napisem korona. Fragment porcelany z fabryki w Königszelt (dzisiejsza Jaworzyna Śląska). Znak datowany jest na lata 20. XX wieku (ryc. 4:25),
- napis w trzech wierszach „Hutschenreuther; Selb; BAVARIA”, pomiędzy drugim i trzecim wierszem poziomy owal z wpisanym lwem stojącym na napisie „LHS”. Dwa fragment porcelany z zakładu Lorenza Hutschenreuthera w Selb w Bawarii. Znak datowany jest na lata 1925–1939. Na jednym z fragmentów widnieje data „1936” (ryc. 4:26–27),
- napis „SCHALLER”, ponad rozsunięta kurtyna z inicjałami SC. Fragment porcelany z zakładu Oscara Schallera w Schwarzenbach an der Saale w Bawarii⁹. Znak datowany jest na lata 1908–1917 (ryc. 4:28),
- napis w dwóch wierszach „...LLROY & BOCH; DRESDEN” wpisany z stylizowaną literę „D” obróconą brzuszkiem do dołu, ponad napisem górna część ciała postaci w skrzydlatym hełmie (Merkury). Fragment porcelany z fabryki Villeroy & Boch w Dreźnie w Saksonii¹⁰. Znak datowany jest na lata 1874–1908 (ryc. 4:29),
- napis w dwóch wierszach „THEODOR PAETSCH; FRANKFURT A/O.” wpisany w stylizowaną literę „D” obróconą brzuszkiem do dołu. Fragment porcelitu z fabryki ceramiki Paetsch we Frankfurcie nad Odrą¹¹. Znak datowany jest na lata 1930–1945 (ryc. 4:30),
- napis w dwóch wierszach „...NA; BLAU”, pomiędzy wierszami korona. Fragment porcelany z fabryki Carla Hansa Tuppacka w Tiefenfurtcie (dzisiejsza Parowa na Dolnym Śląsku). Znak datowany jest na okres międzywojenny (ryc. 4:31),
- napis „H&R”, ponad prawdopodobnie orzeł z berłem w prawej łapie. Fragment porcelany z fabryki w Königszelt (dzisiejsza Jaworzyna Śląska). Znak datowany jest na lata 1872–1878 (ryc. 4:32),

- wyciskany znak owalu z poprzeczkami, ułożony horyzontalnie, poniżej niego inicjał „R”. Znak nierozpoznany (ryc. 4:33),
- znak malowany pomarańczową farbą: korona, a pod nią przecinające się owale. Znak prawdopodobnie manufaktury z Könitz datowany na XX wiek (ryc. 4:34)¹².

Kamionka

Do wytworzenia naczyń kamionkowych wykorzystuje się glinę z dodatkiem szamotu (czyli przepalanej i zmielonej gliny) lub piasku kwarcowego. Po uformowaniu naczynia jego ściany, jeszcze przed wypałem, pokrywa się solą kuchenną lub innymi minerałami, która w trakcie wypału tworzy szklistą powłokę. Wypał przeprowadza się w temperaturze około 1200–1300°C¹³. Dość często do kamionki zalicza się naczynia z glinek o niższej topliwości, wypalane w temperaturze około 1000°C, które nie mają tak spieczonej struktury jak właściwa kamionka. Ich powierzchnię pokrywano bogatą w tlenki żelaza angobą, która po wypaleniu dawała barwę brązową z dużym połyskiem. Do grupy tej zakwalifikowano 680 fragmentów naczyń, co stanowi około 24,5% całego zbioru ceramiki.

Ze względu na bardzo małą nasiąkliwość z kamionki najczęściej wytwarzano butelki i butle, ale w analizowanym zbiorze zdarzają się także miski i dzbanki (ryc. 5:A–E). Zanotowano także jeden fragment małego kubeczka, prawdopodobnie o formie kolbowatej, która interpretowana jest jako charakterystyczna dla naczyń aptecznych (ryc. 5:F)¹⁴. Zdecydowana większość odnalezionych naczyń pozbawiona była dekoracji i reprezentowała prostą, funkcjonalną, a nie reprezentacyjną formę. Tylko jedno naczynie – niewielki garnek – zdobione był dwukolorową glazurą w odcieniach brązu z niewielkimi żółtymi kropkami na granicy kolorów. Na jednym naczyniu – butelce – zachowało się odbicie stempla z napisem „...R KESSEL...”. Poniżej ucha tej butelki widnieje oznaczenie w dwóch wierszach „A; No122”. Zapewne jest to butelka po wodzie mineralnej „EMSER KESSEL WASSER”, dystrybuowanej przez uzdrowisko w Bad Ems w Nadrenii¹⁵. Butelkę na podstawie znaku można datować na około 4. ćwierć XIX wieku¹⁶.

Zabytki tego typu zaczynają się pojawiać około połowy XIV wieku na obszarze Nadrenii¹⁷, ale znane są także zabytki z tego okresu z Gdańska¹⁸. Egzemplarze pozyskane podczas badań fosy zamkowej w Pasłęku są dużo młodsze i można je datować na około XVIII–XX wiek.

⁸ Chrościcki 1974: 68–70.

⁹ anon. 1906: 204–206.

¹⁰ anon. 1906: 253–254.

¹¹ anon. 1906: 146.

¹² Chrościcki 1974: 296, symbol 2146.

¹³ Mackiewicz 2012: 142–145.

¹⁴ Glinkowska i Orawiec 2016: 211–212.

¹⁵ Kowalczyk 2017: 329.

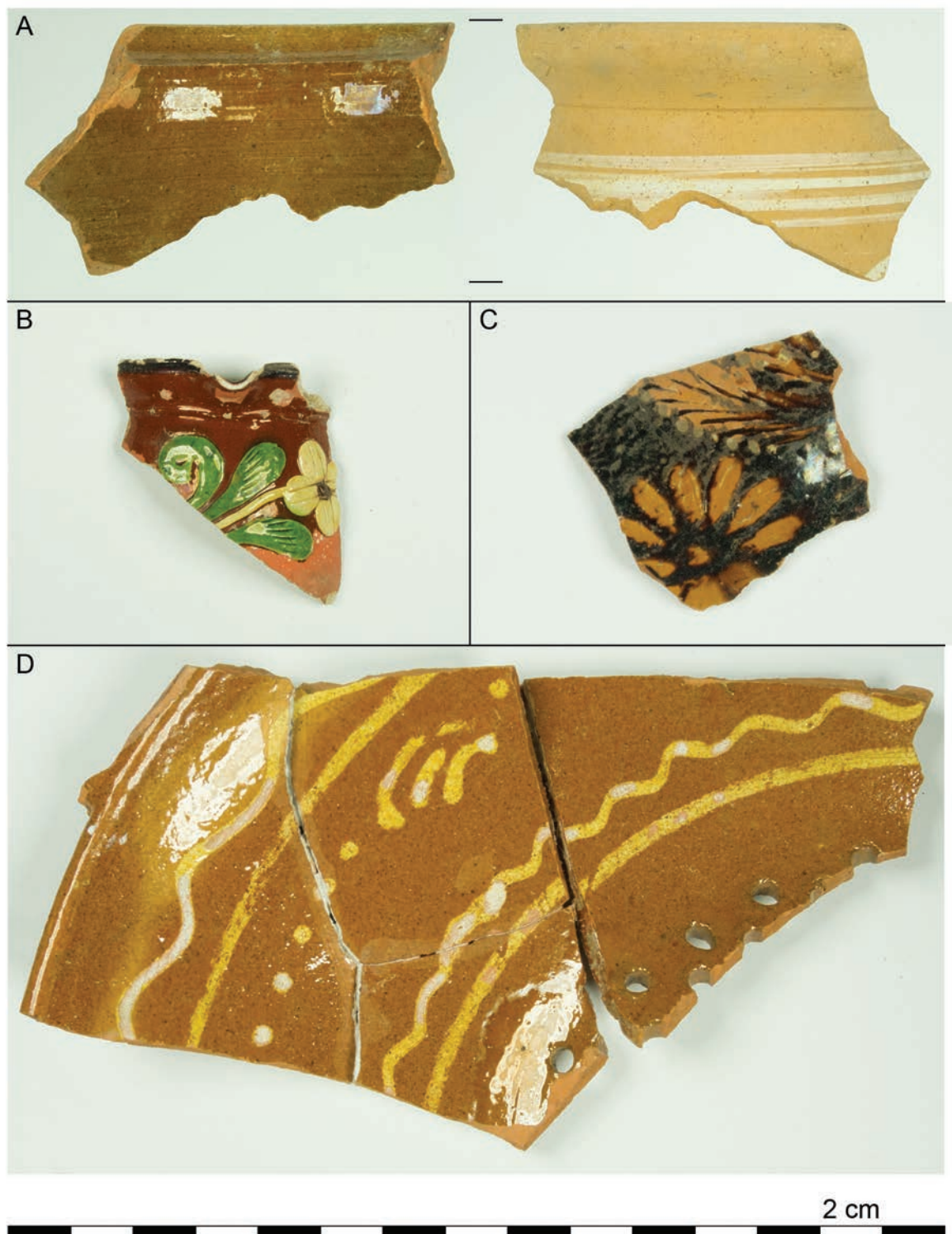
¹⁶ www.sydsvenskarkeologi.se/blogg/category/kristianstad (wgląd 14.12.2023).

¹⁷ Mackiewicz 2012: 131–147.

¹⁸ Ceynowa 2020: 39–40.

Ryc. 5. Wybór fragmentów naczyń kamionkowych (fot. R. Solecki)
Fig. 5. Selected fragments of stoneware (photo by R. Solecki)

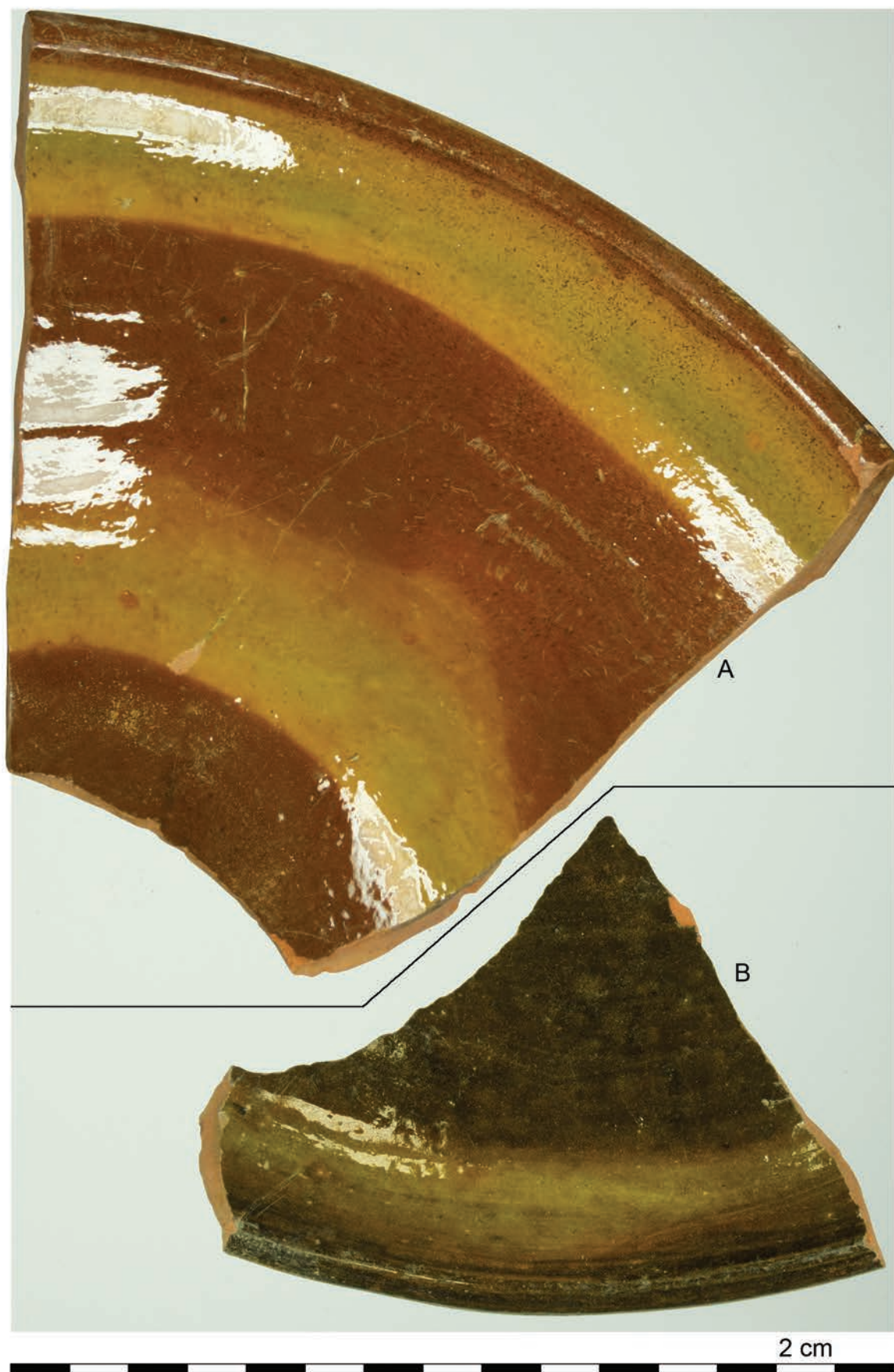
Ryc. 6. Wybór fragmentów nowożytnych i współczesnych naczyń ceglanych szkliwionych (fot. R. Solecki)
Fig. 6. Selected fragments of modern and contemporary, brick-red and glazed vessels (photo by R. Solecki)

Ceramika ceglana nieszklwiona/szklwiona/grubościenna

Ceramika ceglana, czyli intencjonalnie wypalana w atmosferze utleniającej, zaczyna pojawiać się na obszarze Pogezanii około połowy XV wieku¹⁹, ale tradycja wyko-

¹⁹ Marcinkowski 2013: 245–247.

nywania naczyń w tej technice utrzymała się aż do XX wieku. Wykonywano ją z dobrze wyrobionej masy ceramicznej z małą ilością drobnej domieszki schudzającej. W takiej postaci wypalony czerep naczynia cechuje się względnie wysoką nasiąkliwością. Dlatego też wewnętrzna część naczyń często była szkliwiona, co powodowało, że ciecz trzymana w naczyniu nie miała bezpośredniego kontaktu z glinianym korpusem. Kolor szkliwa jest naj-

Ryc. 7. Wybór fragmentów nowożytnych i współczesnych naczyń ceglanych szkliwionych (fot. R. Solecki)

Fig. 7. Selected fragments of modern and contemporary, brick-red and glazed vessels (photo by R. Solecki)

częściej żółty, pomarańczowy lub brązowy, rzadziej zielony. Powierzchnia zewnętrzna najczęściej jest niezdobiona. Czasami pokrywano ją szkliwem, a czasami malowano na korpusie białą angobą kształty geometryczne – dookoła linie proste lub faliste, pionowe, szerokie pasy – a rzadziej motywy prawdopodobnie roślinne. Podobne kształty czasami występują także po wewnętrznej stronie naczyń, ale tam są one powleczone szkliwem. W analizowanym zbiorze tylko dwa razy zanotowano kolorowe szkliwienie tworzące motyw roślinny na wewnętrznej powierzchni naczynia (ryc. 6–7).

Do grupy tej zakwalifikowano 742 fragmenty naczyń, co stanowi około 26,7% całego zbioru ceramiki. Grupę tę można podzielić na trzy mniejsze zbiory:

- ceramikę cegląstą niepolewaną – 47 fragmentów (1,7% całego zbioru) – z której najczęściej wykonywano doniczki i miski. Naczynia tej grupy mają grubość ścian w granicach 3–5 mm, a średnica wylewów naczyń rzadko przekracza 20 cm,
- ceramikę cegląstą polewaną – 335 fragmentów (12% całego zbioru) – z której najczęściej wykonywano garnki, dzbanki i miski. Naczynia tej grupy mają grubość ścian w granicach 3–5 mm, a średnica wylewów naczyń rzadko przekracza 20 cm.
- ceramikę cegląstą grubościenną – 360 fragmentów (13% całego zbioru) – z której najczęściej wykonywano duże, głębokie misy, rzadziej garnki, zadokumentowano także jeden cedzak. Powierzchnia wewnętrzna tych naczyń była polewana. Naczynia tej grupy mają grubość ścian w granicach 8–12 mm, a średnica wylewów naczyń nie schodzi poniżej 30 cm.

Fajans typu pomorskiego

Kolejną grupę tworzy ceramika zdefiniowana przez Mirosława Marcinkowskiego jako fajans typu pomorskiego. Czerep naczynia wykonywano z wyselekcjonowanej gliny o dużej zawartości wapienia lub z domieszką pławionej kredy w ilości 10–40%. Część użytkową naczynia, a rzadziej obie strony, przed wypaleniem pokrywano białą angobą. Po wypaleniu w temperaturze 800–980°C czerep zyskiwał kolor od beżowego, przez różowy, do czerwonego. Naczynia po pierwszym wypale pokrywano szkliwem ołowiowo-cynowym i ozdabiano malując farbami podszkliwnymi. Warstwy te utrwalano podczas drugiego wypału. Czasami konieczny był jeszcze trzeci wypał do utrwalenia dodatkowej warstwy szkliwa²⁰. Jako importy ceramika tego typu zaczyna się pojawiać na obszarze Polski od drugiej połowy XVI wieku²¹. Lokalne wytwarzanie fajansu można datować od około początku XVIII do połowy XIX wieku²².

Do grupy tej zakwalifikowano 421 fragmentów naczyń, co stanowi około 15,2% całego zbioru ceramiki. W trakcie badań przy zamku w Pasłęku fragmenty na-

czyń fajansowych odnajdywano najczęściej w kontekstach datowanych na XIX i początek XX wieku. Były one zazwyczaj dość masywne, a grubość ich ścian wahała się w przedziale 6–8 mm. Formy naczyń to częstokroć talerze lub głębokie miski, rzadziej garnuszki lub dzbanki. Malowane zdobienia, najczęściej w formie motywów roślinnych, występują zazwyczaj po stronie wewnętrznej naczyń. Po stronie zewnętrznej występują rzadko, malowane bezpośrednio na korpusie naczynia i pokryte szkliwem. Tylko na jednym naczyniu zanotowano motyw geometryczny – wertykalne linie faliste malowane na zewnętrznej stronie naczynia brązową farbą na kremowej angobie (ryc. 8–10).

Ceramika siwa

Ceramika wykonana z dobrze wyrobionej masy ceramicznej z małą ilością drobnej domieszki schudzającej. Charakterystyczny, ciemny kolor czerepu uzyskuje się poprzez dodanie w ostatniej fazie wypalania opału, który dostarczy dużą ilość węgla przy braku dostępu powietrza²³. Ceramika siwa zaczyna pojawiać się na obszarze Pogezanii od drugiej połowy XIII wieku, upowszechnia się w wieku XIV, stopniowo zaczyna być wypierana przez ceramikę cegląstą od około XVI wieku²⁴.

Do grupy tej zakwalifikowano 66 fragmentów naczyń, co stanowi około 2,4% całego zbioru ceramiki. Fragmenty te są małe, silnie rozdrobnione, przez co mało diagnostyczne. Najczęściej są to fragmenty brzuśca, czasami zdobione ornamentem dookołnych żłobków. W zbiorze tym zanotowano także jeden fragment pokrywki (ryc. 11:A, B).

Ceramika tradycyjna

Ceramika wykonana z nierównomiernie wyrobionej masy ceramicznej z dość dużą ilością drobnej domieszki schudzającej – piasku i drobin startego granitu – wypalona w niekontrolowanej atmosferze utleniającej. Z tego powodu kolor ścian jest nierównomierny, w odcieniach od jasnopomarańczowego, przez brązowy, do ciemnoszarego. Grubość ścianki wynosi około 5–7 mm. Przełom ścian jest zazwyczaj trójkolorowy – przejście od koloru powierzchni zewnętrznej, przez kolor ciemny, zazwyczaj szary, do koloru powierzchni wewnętrznej. Powierzchnia zewnątrz i wewnątrz jest lekko szorstka.

Do grupy tej zakwalifikowano sześć fragmentów naczyń, co stanowi około 0,2% całego zbioru ceramiki. Fragmenty te są małe, silnie rozdrobnione, przez co mało diagnostyczne. Z tego względu nie można jednoznacznie stwierdzić, że w zbiorze tym, oprócz ceramiki tradycyjnej, charakterystycznej dla okresu wczesnego średniowiecza, nie ma także fragmentów starszych, pradziejowych.

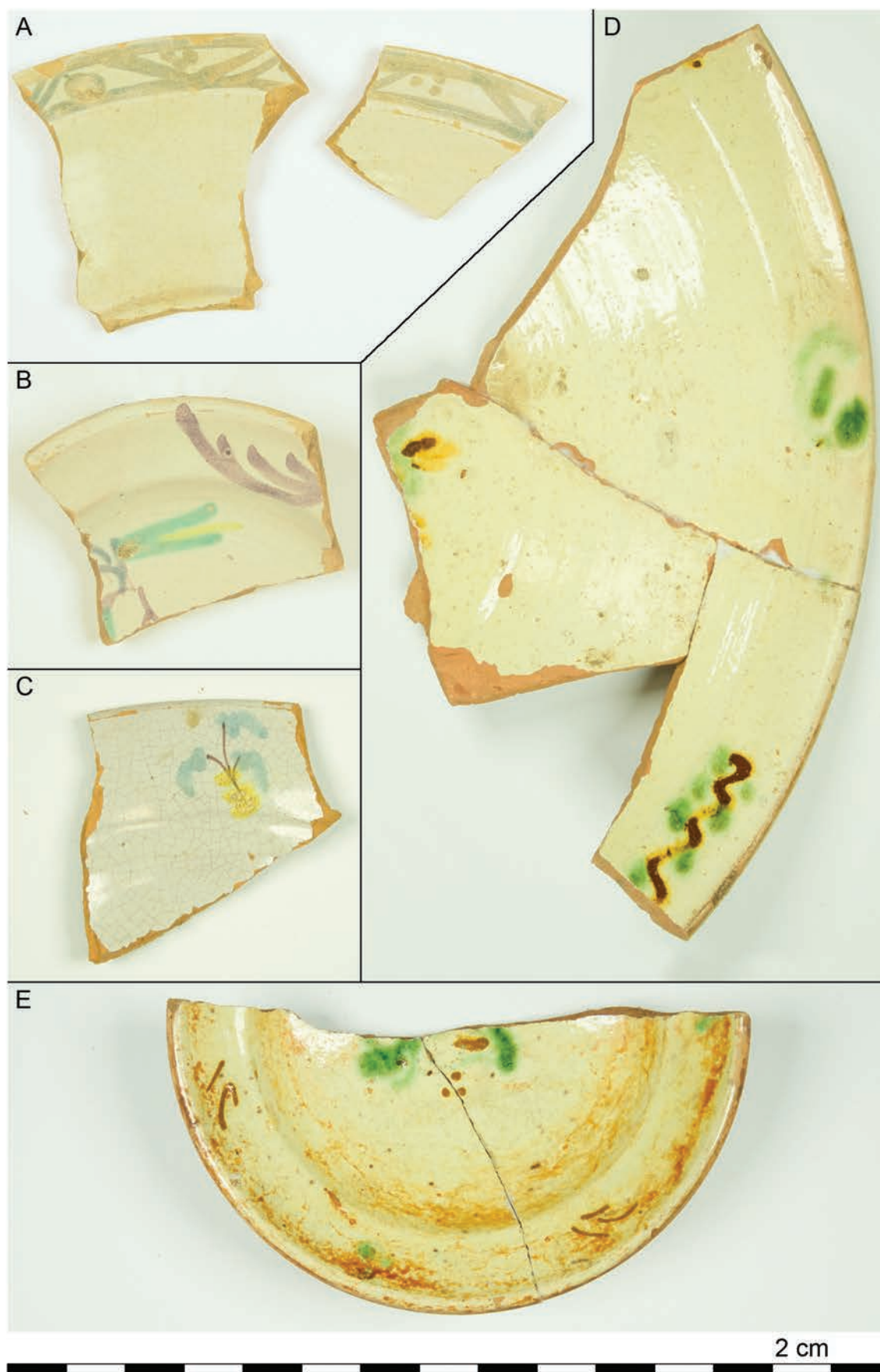
²⁰ Marcinkowski 2011: 14–17, 28–34.

²¹ Oniszczuk 2013: 26.

²² Marcinkowski 2011: 35–38.

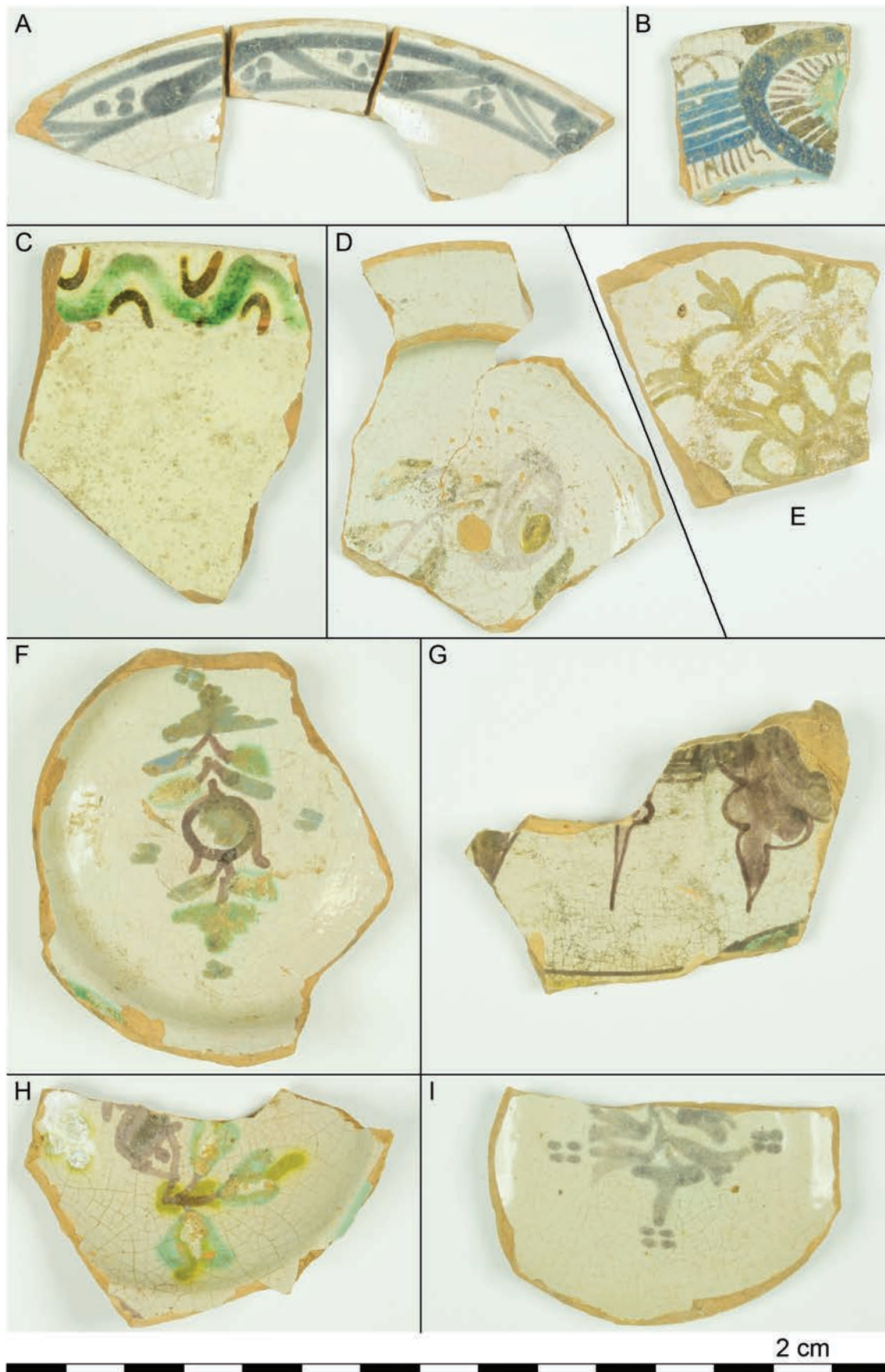
²³ Kruppé 1967: 7–17, 77–80.

²⁴ Jasiński 1981: 14–16 (590–592).

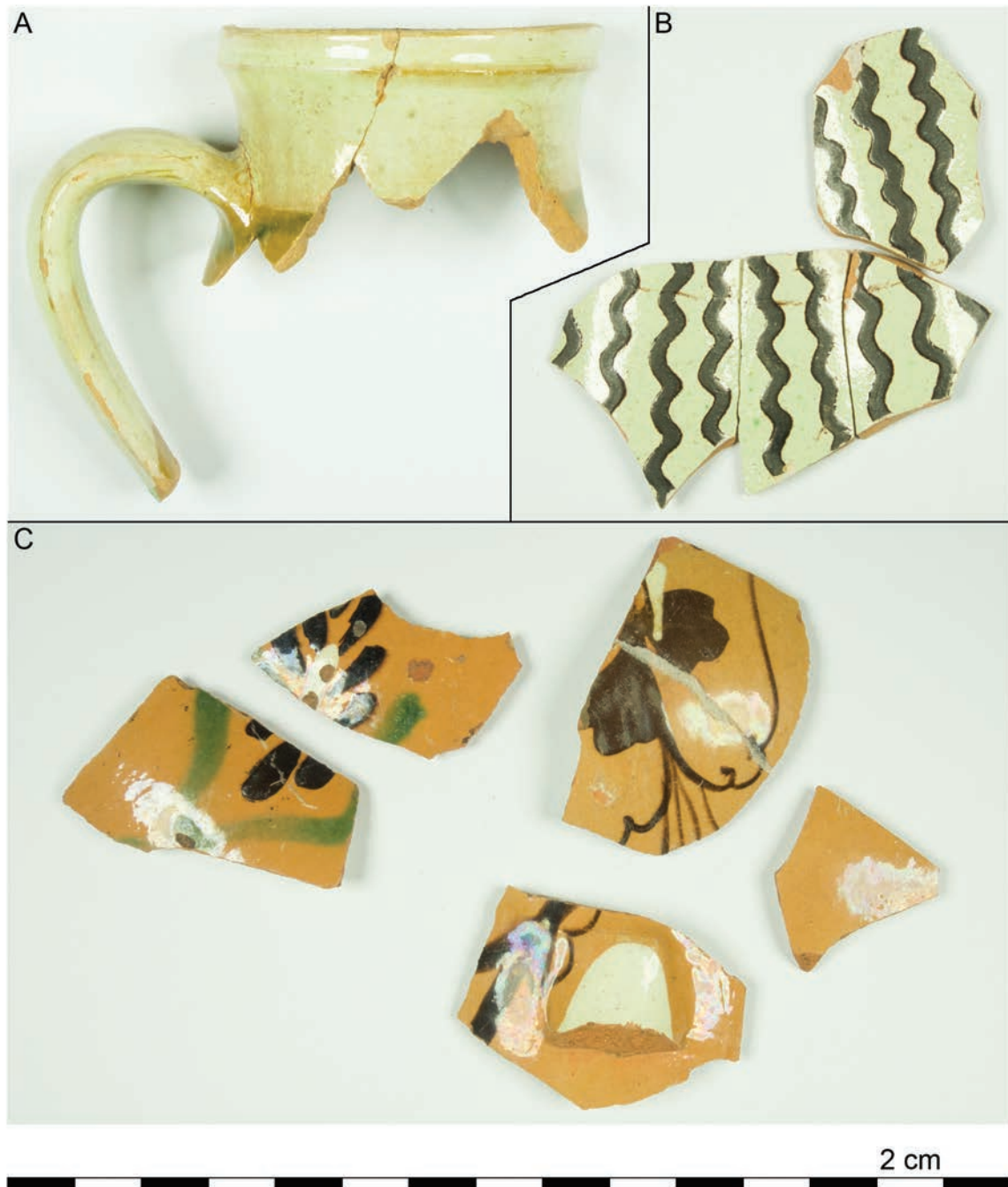

Ryc. 8. Wybór fragmentów naczyń z fajansu (fot. R. Solecki)

Fig. 8. Selected fragments of faience vessels (photo by R. Solecki)

Ryc. 9. Wybór fragmentów naczyń z fajansu (fot. R. Solecki)
 Fig. 9. Selected fragments of faience vessels (photo by R. Solecki)

Ryc. 10. Wybór fragmentów naczyń z fajansu (fot. R. Solecki)

Fig. 10. Selected fragments of faience vessels (photo by R. Solecki)

Ceramika biała

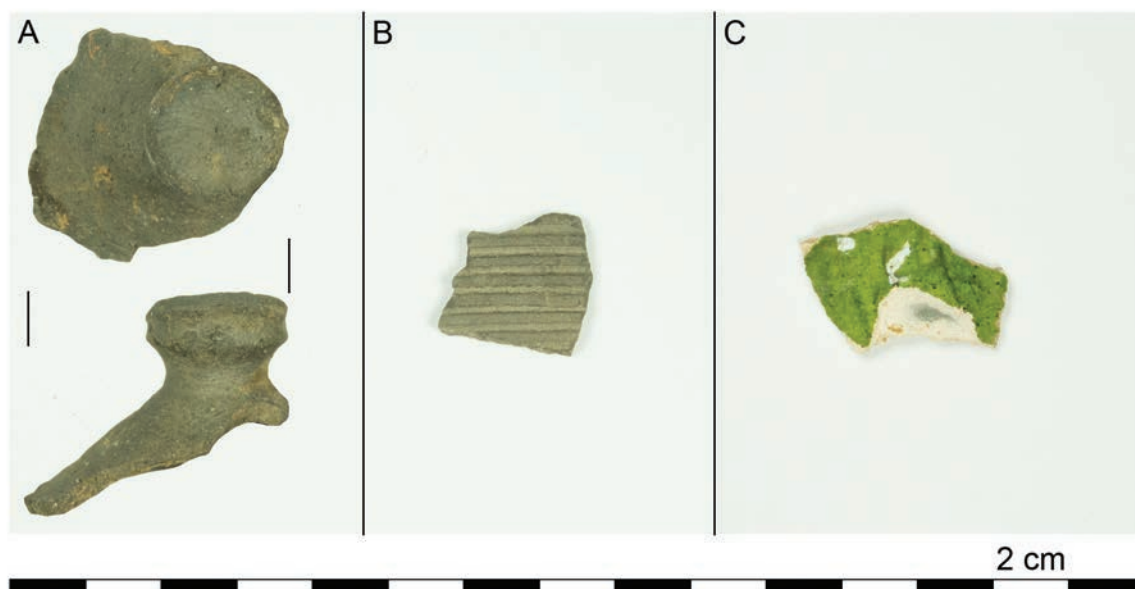
Ceramika biała reprezentowana jest przez dwa fragmenty brzuśca, co stanowi około 0,1% całego zbioru. Fragmenty te wykonano z glinki, która po wypaleniu uzyskuje barwę od białej do jasnoszarej. W Pasłęku, w obu przypadkach, ściany naczyń były cienkie, grubości około 3–4 mm i polewane zielonym szkliwem (ryc. 11:C). Na podstawie analogii do materiału odnalezionego w Elblągu wyroby te można datować na około XVII–XVIII wiek²⁵.

²⁵ Marcinkowski 2013: 247; Starski :187–195.

SZKŁO

W trakcie badań pozyskano zbiór 153 szkielek, wśród których znajdowało się 26 całych naczyń i 127 fragmentów (ryc. 12). Proporcja szkielek rozkłada się niemal równomiernie pomiędzy butelki po winie lub/i piwie a naczynia, które można zakwalifikować do kategorii szkła apteczne.

Butelki po piwie lub/i winie były najczęściej w kolorze zielonym łączonym z odcieniami żółtego i brązowego. Grubość ścian miała około 4–6 mm. Na ściankach naczyń dość często widoczne były wyciskane napisy:

Ryc. 11. A–B) ceramika siwa, C) ceramika biała szkliwiona (fot. R. Solecki)

Fig. 11. A–B) grey ceramic, C) white glazed ceramic (photo by R. Solecki)

- napis na ścianie „...VO... H. BEH... IN ELBING”,
- napis na ścianie „...IN ELBING”,
- napis na ścianie w otoku: „BRAUEREI ENGLI... BRUNEN ELBING”, w środku otoku anioł z napisem „SCHUTZ MARKE”, pod aniołem: „EINGETRAGEN No 17902”,
- napis na ścianie „SOLTMANN ...GSBERG i Pr”,
- napis na ścianie „...HMID... ELBING”,
- napis na ścianie „...OETTCH...”,
- napis na ścianie „...HEFE...”,
- napis na ścianie „F... KÖNIGSB...”,
- napis na ścianie „CARL RE... HOLLA...”,
- napis na ścianie „E. SCHM... ELBI...”,
- napis na ścianie „...TCHER”,
- napis na ścianie „M... R BOETTCHER”,
- napis na ścianie „...OETTCHER”,
- napis na ścianie „...IN PR HOLLAND”,
- napis na ścianie „SOLTMANN”,
- napis na ścianie „CARL... PR HO...”,
- napis na ścianie „CAR... PR HOLLAND”,
- napis na ścianie „W... VON... ...T. STR... UN... SOL...”,
- napis na ścianie „H BENRI... EL...”,
- napis „G. GÖLLNER NACHFLG PR. HOLLAND” na ceramicznym kapslu.

Butelki z kategorii szkło apteczne były najczęściej koloru białego, przezroczystego, rzadko brązowo-żółtego. Grubość ścianek była niewielka, w granicach 1–3 mm. Na ściankach i dnach butelek tego typu także zanotowano napisy:

- napis na dnie „200”,
- napis na dnie „1/4”,
- napis na ścianie „KLEIKOL” wpisany w trójkąt, na dnie: „2381/5”,
- napis na dnie „50”,
- napis na ścianie „4711” (dwa fragmenty naczyń z ta-

kim napisem),

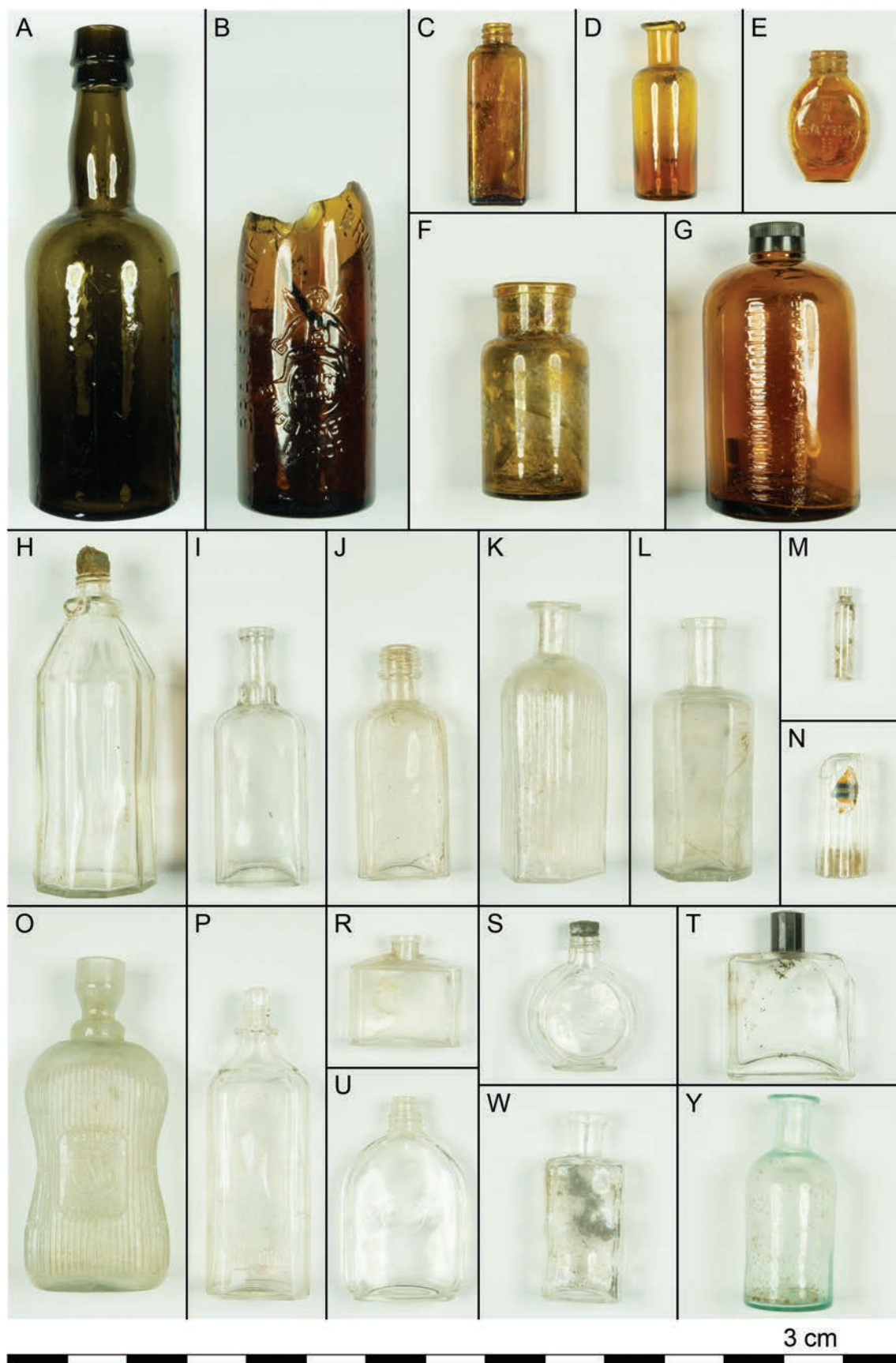
- napis na ścianie „...AGELLACK”,
- napis na ścianie „SCHUTZ MARKE”, na dnie: „DRP 181866 24 1856 244327 30955”,
- napis na ścianie „ALPECIN”,
- napis na dnie „Ca. 200 ccm 0 144”,
- napis na ścianie „JEDER TEILSTRICH=10GR.” a obok podziałka liniowa, na dnie „SCHÜLKE&MAYR HAMBURG A.-G.”,
- napis na dnie „6 ccm.”,
- na ścianie symbol – trójkątny kielich opleciony węzłem, pod nim napis: „EINGETR ...RBANDSZEICHEN”,
- napis na ścianie „125”,
- napis na ścianie „...ENFONC E...ENZ”,
- na ścianie dwa napisy „BAYER” krzyżujące się i mające wspólną literę „Y”.

KAFLE PIECOWE

W trakcie badań pozyskano zbiór 200 fragmentów kafli piecowych, z których kilka wyklejono, ale nie odtwarzając pełnej formy. Sklasyfikowano go w oparciu o ich kształt oraz typ użytego szkliwa.

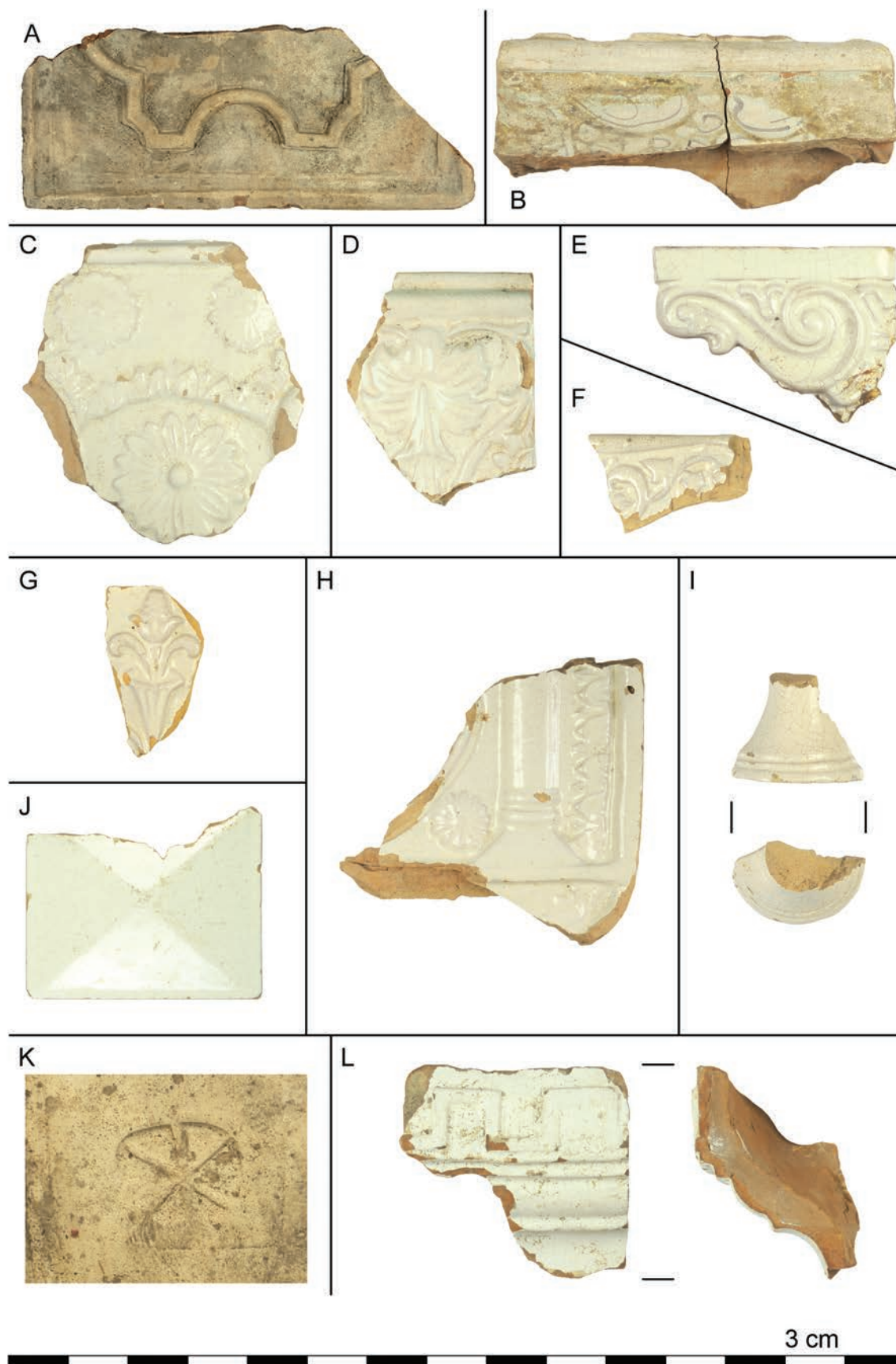
Do najstarszych typów kafli zakwalifikowano nieszkliwione kafle garnkowe (cztery sztuki / 2% całego zbioru) i miskowe (dwie sztuki / 1% całego zbioru), które można datować na około XVI–XVII wiek. Pozostałe kafle należały do grupy kafli płytowych. W zbiorze kafli płytowych dziewięć sztuk (4,5% całego zbioru) było niepolewanych. Na kilku z nich zanotowano fragmenty dekoracji geometrycznej w formie wklęsłego żłobka (ryc. 13:A). Grupę tą można szeroko datować na około XVI–XIX wiek.

Wśród kafli szkliwionych najliczniejszą grupę tworzą kafle pokryte białym szkliwem (98 sztuk / 49% całego zbioru) (ryc. 13:B–J, L). Dekorowano je zarówno

Ryc. 12. Wybór naczyń szklanych (fot. R. Solecki)

Fig. 12. Selected glass bottles (photo by R. Solecki)

Ryc. 13. Wybór kafli piecowych (fot. R. Solecki)
Fig. 13. Selected stove tiles (photo by R. Solecki)

Ryc. 14. Wybór kafli piecowych (fot. R. Solecki)
Fig. 14. Selected stove tiles (photo by R. Solecki)

ornamentem roślinnym (wypukłe wici, krawędź kafla gzymsowych profilowana w kwiatony), jak i geometrycznym (meandry, półwałki). Występują także wole oczka, koralikowe listwy oraz powierzchnie kafla opracowane w „diament”. Na jednym kafle była dekoracja ażurowa. Część dekoracji ma formę neobarokową (połowa XIX wieku – lata 20. XX wieku), ale chronologię pojedynczych egzemplarzy należy rozciągnąć także na XVIII wiek. Młodsze z tych kafla wyrabiane były maszynowo. Na czterech kaflach z tej grupy znajdował się znak – owalne pole przedzielone trzema, przecinającymi się w jego środku odcinkami (ryc. 13:K).

Kolejny popularny kolor szklawa to zieleń w różnych jej odcieniach (46 sztuk / 23% całego zbioru) (ryc. 14:A–F). Na kaflach tych odnotowano dekorację z ornamentem roślinnym (mięśisty akant, girlanda), ale także geometrycznym (gwiazda ośmioramienna, tarcza, skośne linie). Występuje także listwa koralikowa i relief architektoniczny. Część dekoracji ma formę barokową, gdzie zielone szklawo kładziono na warstwie pobiałki. Zbliżone formy znane są z Torunia i Olsztyna, datowane na około XVII wiek²⁶. Występują także fragmenty młodsze, wyrabiane maszynowo, które można datować na XIX i początek XX wieku.

Występuje także duża grupa kafla wytwarzanych maszynowo i polewanych szklawem w kolorze brązu (15 sztuk / 7,5% całego zbioru) (ryc. 14:G–H), niebieskiego (ryc. 14:I), szarego (ryc. 14:J) i fioletowego (po 7 sztuk / po 3,5% całego zbioru) oraz seledynu (3 sztuki / 1,5% całego zbioru). Kafle te miały zazwyczaj prostą formę. Rzadko występowało na nich zdobienie ornamentem meandra lub roślinnym. Na 3 kaflach z tej grupy zanotowano sygnaturę – „W. Lemke No2”. Do ciekawych znalezisk należy także zaliczyć 2 kafle (1% całego zbioru) polewane szarym szklawem i zdobione dekoracją malowaną (ryc. 14:K). Można je datować na około XVI–XVII wiek.

ZABYTKI WYDZIELONE

W trakcie badań pozyskano zbiór 82 zabytków wydzielonych, który można podzielić na kilka grup. Trzeba zaznaczyć, że niektóre z tych przedmiotów tworzą zespoły (np. okucie z przytwierdzonymi doń gwoździami lub skrawki skóry zwierzęcej), które traktowane są jako jeden zabytek. Najliczniejszą grupę tworzą elementy związane z konstrukcją budynków, ich wystrojem i użytkowaniem. Tu można wymienić gwoździe (ryc. 15:A–I) lub ich fragmenty (ryc. 16:A–H), kotwy (ryc. 17:F–H), ogniewa (ryc. 16:I–K) i okucia (ryc. 15:J; 16:L; 17:D). Jako dekoracyjny element wystroju można traktować gipsowy gzyms o wyszukany profilu (ryc. 17:A). Przedmiotami związanymi z funkcjonowaniem budynku były: porcelanowa podstawka pod lampę naftową (ryc. 17:C), szufla do węgla (ryc. 17:B), kawałek żeliwa z jednej strony pokryty białą emalią, prawdopodobnie ułamek połamanej

wanny, bądź zlewu (ryc. 17:I), kabłąk wiadra (ryc. 17:E) oraz etykieta z tworzywa sztucznego informująca o prowadzonej działalności gospodarczej – w tym przypadku produkcja lodu (ryc. 17:G)²⁷. Być może z działalnością należałoby także wiązać znaleziska ścinków skóry (prawdopodobnie odpad z produkcji butów) oraz naczyń aptecznych (ryc. 19:A–C) i termometru (ryc. 19:F), ale przedmioty takie mogły także znajdować się w domach.

Do codziennych przedmiotów użytkowych można zaliczyć dwie łyżki (ryc. 19:H), nóż (ryc. 20:L), scyzoryk w drewnianej oprawie (ryc. 20:K), elementy fajki – cybuch (ryc. 20:F) i malowana główka (ryc. 20:E), rysiki (ryc. 19:D–E). Uzupełnieniem są narzędzia: uniwersalny klucz płaski (ryc. 21:H), dłuto (ryc. 21:I) i krótki, ręczny świder (ryc. 21:K). Ten ostatni przedmiot może być także krótką rączką łaski, którą wkręcało się w drewniany wspornik. Prawdopodobnie elementem narzędzia jest fragment kościanej rączki z dwoma gwintowanymi krawędziami (ryc. 21:J). Do tej grupy można zaliczyć także fragmenty porcelanowych lalek (ryc. 20:A–C) i figurki (ryc. 20:D).

Jako elementy stroju można interpretować trzy guziki – dwa kościane (ryc. 20:H–I) i jeden ze stopu miedzi (ryc. 20:J) – oraz puzderko z motywem roślinnej rozety (ryc. 20:G). Tu też należy zaliczyć trzy żelazne podkówki butów (ryc. 18:C–E).

Do elementów wyposażenia konia można zaliczyć dwie podkowy, z których jedna jest żelazna (ryc. 18:A), a drugą wykonano ze stopu miedzi (ryc. 18:B). Ta wykonana ze szlachetnego metalu nie była ozdobą, gdyż widoczne są na niej ślady użytkowania – silne starcie. Tu też zaliczono żelazny bolec z dwoma skrzydełkami z otworami (ryc. 18:F), które wygięte są tak, aby dopasować się do okrągłego w przekroju dyszla.

Ostatnie dwa współczesne przedmioty to łuski od naboju: rozmiar 8 × 50 mm Lebel z oznaczeniem „RS”, prawdopodobnie z lat 30. XX wieku (ryc. 21:F) i rozmiar 7,92 × 57 mm Mauser z oznaczeniem „P131” z 1937 roku (ryc. 21:G).

Wszystkie powyżej przedstawione znaleziska można datować na koniec XIX i pierwszą połowę XX wieku. Jedynie zabytki o starszej chronologii to groty bełtów do kuszy mocowane na trzpieniu (ryc. 21:A–E). W typologii Andrzeja Nadolskiego należą one do typu II i można je datować szeroko na XIV–XV wiek²⁸. Pozyskano je z warstw kulturowych datowanych na okres średniowiecza, które narastały w czasie funkcjonowania zamku około XV–XVI wieku, w pasie pomiędzy murem a fosą od strony zachodniej²⁹.

²⁷ Na plakietce napis w pięciu wierszach „Iduna-Eispalver; Ist ... Sie die rich... Qualit...;big... ..; ...ngs...; ... Neumann, Elbing”.

²⁸ Nadolski 1954: 60–66.

²⁹ Wysocki, Solecki i Szkiłdź 2018: 310.

²⁶ Bielec-Maciejewska 2008: 142–153; Mirkowska 2003: 529–535.

Ryc. 15. Zabytki wydzielone (fot. R. Solecki)
Fig. 15. Small finds (photo by R. Solecki)

Ryc. 16. Zabytki wydzielone (fot. R. Solecki)
Fig. 16. Small finds (photo by R. Solecki)

Ryc. 17. Zabytki wydzielone (fot. R. Solecki)
Fig. 17. Small finds (photo by R. Solecki)

Ryc. 18. Zabytki wydzielone (fot. R. Solecki)
Fig. 18. Small finds (photo by R. Solecki)

Ryc. 19. Zabytki wydzielone (fot. R. Solecki)
 Fig. 19. Small finds (photo by R. Solecki)

Ryc. 20. Zabytki wydzielone (fot. R. Solecki)
Fig. 20. Small finds (photo by R. Solecki)

Ryc. 21. Zabytki wydzielone (fot. R. Solecki)
Fig. 21. Small finds (photo by R. Solecki)

KOŚCI ZWIERZĘCE

Zespół składał się z 146 fragmentów kostnych. Wszystkie szczątki zwierząt poddano standardowej analizie archeozoologicznej³⁰. Pozostałości kostne identyfikowano pod względem gatunkowym i anatomicznym. Ustalano wiek osobniczy ssaków hodowlanych na podstawie obserwacji stanu rozwoju kości³¹ i uzębienia³². Ustalano płeć zwierząt, kierując się obserwacją cech dymorfizmu płciowego szkieletu. Pobrano pomiary kości stosując zunifikowane zasady³³. Ponadto opisano występujące na niektórych kościach ślady antropogeniczne oraz ślady powstałe w wyniku działania czynników tafonomicznych.

Pozyskany zespół składał się ze szczątków wydobytych w nawarstwieniach datowanych od XVI do połowy XX wieku. Szeroka chronologia szczątków przy ich małej liczebności uniemożliwia wnioskowanie na temat charakterystyki hodowli czy konsumpcji mięsa ludności zamieszkującej badany ośrodek. Na podstawie oglądu kości można stwierdzić, że w grupie kości poddanych analizie najliczniejsze były fragmenty kości i zębów ssaków (łącznie 129 fragmentów). Ponadto znaleziono 14 kości ptaków, wśród których rozpoznano elementy szkieletów kury domowej, kaczki krzyżówki oraz gęsi gęgawy. Duże wymiary kości dwóch ostatnich gatunków sugerują, że pochodzą one od osobników reprezentujących formy udomowione, a zatem – podobnie jak kura – były to ptaki hodowlane.

Wśród szczątków ssaków przeważały pozostałości zwierząt udomowionych, w większości tzw. zwierząt hodowlanych konsumpcyjnych: bydła, świni i owcy (być może również kozy). Na kościach tych gatunków zwierząt oraz wspomnianych gatunków ptaków zaobserwowano liczne ślady potwierdzające dokonanie rozbioru tusz i czynności związanych z przygotowaniem mięsa do spożycia. Uwagę zwracają świadectwa użycia piły przy ćwiartowaniu tusz, szczególnie zwierząt o dużych rozmiarach, co wyróżnia obróbkę rzeźną w schyłkowych fazach późnego średniowiecza, czasach nowożytnych i współczesnych od praktyk stosowanych we wcześniejszych okresach. W tym przypadku część przepiłowanych kości posiadała bardzo regularne krawędzie, co skłania do przypuszczeń, iż mogły one po „obraniu” z mięsa i odłuszczeniu stanowić surowiec do produkcji wyrobów kościanych, aczkolwiek wśród znalezionych kości nie było półproduktów czy odpadów poprodukcyjnych. Ślady pokonsumpcyjne zaobserwowano także na kościach długich ptaków domowych – były one wykonane najprawdopodobniej nożem podczas ćwiartowania tuszek drobiowych lub zdejmowania mięsa z kości. Odpadkiem pokonsumpcyjnym był też najprawdopodobniej fragment kości piszczelowej zająca (jedyna kość zwierzęcia łownego w całym badanym zbiorze), znaleziony w war-

stwie niwelacyjnej powstałej w drugiej połowie XX wieku. Inny charakter miały najpewniej nieliczne kości psów i kotów odnotowane w materiale osteologicznym. Nie zaobserwowano na nich żadnych śladów antropogenicznych – były to najpewniej pozostałości padłych zwierząt.

Generalnie cały materiał z Pastępki, datowany na okres nowożytny i czasy współczesne, cechuje bardzo niski odsetek szczątków zwierząt łownych oraz dominacja wśród pozostałości ssaków fragmentów kości i zębów bydła. Podobne elementy charakteryzują zbiory kości z innych nowożytnych ośrodków³⁴. Jednak ze względu na małą liczebność materiału osteologicznego z Pastępki do opisanych rezultatów analizy należy podchodzić z dużą ostrożnością.

Katalog zwierzęcych szczątków kostnych:

jednostka stratygraficzna 2

Kura: k. skoku prawa, ogryzana przez zwierzę mięsożerne.

Bydło: fr. trzonu z nasadą bliższą k. piszczelowej prawej, rąbana w 1/2 trzonu wielokrotnie i strugana wzdłuż osi kości.

jednostka stratygraficzna 5

Bydło: fr. nasady dalszej k. ramiennej młodego osobnika (około 1 roku), odrąbany od trzonu; fr. nasady dalszej k. ramiennej młodego osobnika, rąbana wzdłuż osi kości; fr. trzonu k. udowej prawej, rąbana wzdłuż osi kości, ślady filetowania; fr. kłykcia kości udowej młodego osobnika (około 1 roku); fr. głowy kości udowej dorosłego osobnika, ślady piłowania i rąbania wzdłuż osi kości, ślady włosowatych nacięć wokół główki – filetowanie; fr. bloczka kości udowej prawej młodego osobnika; fr. nasady bliższej k. piszczelowej prawej młodego osobnika; fr. czaszki; cztery fr. żeber, dwa cięte i ogryzane przez zwierzę mięsożerne, trzecie masywne, dorosłego osobnika, piłowane; dwa fr. żebra młodego osobnika (cielęcina); fr. łuku kręgu piersiowego młodego osobnika; fr. nasady dalszej z trzonem k. ramiennej prawej, ślad filetowania nad nasadą dalszą i na trzonie, kość przepiłowana w poprzek trzonu; fr. nasady dalszej z trzonem k. ramiennej prawej, ślad rąbania w poprzek w 1/2 wysokości trzonu i wzdłuż osi kości; fr. trzonu k. ramiennej prawej, odpiłowane fr. z nasadą bliższą i dalszą; fr. końca bliższego z trzonem k. śródręcza rąbany w poprzek trzonu i prawdopodobnie wzdłuż; fr. miednicy, trzon kości kulszowej lub biodrowej ze śladem piłowania; fr. trzonu k. udowej prawej, stan zapalny na krawędzi kłykcia bocznego, piłowany w poprzek w 1/4 od nasady dalszej; fr. trzonu

³⁰ Reitz i Wings 1999; Lasota-Moskalewska 2008.

³¹ Kolda 1936.

³² Lutnicki 1972.

³³ Driesch 1976.

³⁴ Gręzak i Kurach 1996.

- k. udowej prawej, piłowana pod dołem podkołanowym; fr. nasady dalszej k. udowej prawej, ślad rąbania wzdłuż bloczka; fr. trzonu k. piszczelowej prawej młodego osobnika, poniżej 3,5–4 lat, cięty w poprzek trzonu nad nasadą dalszą; fr. nasady bliższej i trzonu k. śródstopia lewej, Bp 60,5 mm, rąbany skośnie przez trzon; fr. nasady dalszej i trzonu k. śródstopia, rąbany w 1/2 trzonu w poprzek, ślady rozczłonkowania na bloczku; dwa fr. trzonu i nasady dalszej k. śródrecza, rąbany wzdłuż osi kości i w poprzek trzonu, b. masywna kość; fr. k. kulszowej prawej; fr. trzonu z nasadą dalszą k. piszczelowej lewej, Bd 47,8 mm; fr. trzonu k. piszczelowej, piłowany 5 cm od nasady dalszej, młodego osobnika, poniżej 2 lat; fr. k. piętowej lewej, rąbana wzdłuż kości, osobnik około 3 lat; fr. trzonu k. piszczelowej lewej, rąbany w 1/3 wysokości od nasady dalszej, młodego osobnika, poniżej 1 roku; fr. kręgu lędźwiowego bardzo dużego osobnika, rąbany strzałkowo, odrąbany wyrostek boczny; żebro, rąbane; fr. trzonu k. ramiennej młodego osobnika, poniżej 3,5–4 lat, rąbany i piłowany w 1/2 trzonu w poprzek; fr. trzonu k. ramiennej lewej, rąbany w poprzek; fr. trzonu k. piszczelowej prawej, rąbany skośnie; fr. trzonu k. piętowej młodego osobnika, poniżej 1 roku; fr. trzonu z nasadą dalszą k. śródstopia, rąbany wzdłuż; trzon z nasadą bliższą k. łokciowej lewej, bardzo potężna, piłowana na poziomie nasady kości promieniowej, cięta wzdłuż od guza wzdłuż trzonu; fr. nasady dalszej k. udowej, ślad miejscowego kontaktu z ogniem; fr. trzonu k. udowej prawej młodego osobnika, ślady filetowania i rąbania; fr. trzonu k. udowej prawej, przepiłowana w 1/2 trzonu, a w końcowym etapie przełamana; fr. trzonu k. udowej lewej, rąbany nad nasadą dalszą.
- Owca: k. stępu, ośrodkowa+IV; fr. żebra /Koza ogryzany przez zwierzę mięsożerne.
- Świnia: cztery fr. żeber, jeden ze śladami rąbania na trzonie; fr. k. czołowej; dwa fr. żeber młodych osobników, jedno cięte; fr. trzonu k. ramiennej prawej bardzo młodego osobnika; fr. trzonu z nasadą dalszą k. ramiennej, osobnik w wieku ok. 15–20 miesięcy, rąbana wzdłuż bloczka i nad nasadą dalszą; łuk kręgu szyjnego VII.
- Kura: fr. trzonu z końcem bliższym k. ramiennej; k. skoku, GL 79,3 mm; fr. miednicy.
- Gęś: k. krucza, ślady cięcia i ogryzania przez zwierzę mięsożerne; k. goleniowa, ślad cięcia na bloczku.
- Kot: trzon k. piszczelowej młodego osobnika, kilku-miesięcznego.
- Pies: kręgu lędźwiowy.
- Zając: fr. trzonu z nasadą bliższą k. piszczelowej.
- jednostka stratygraficzna 24**
- Bydło: cztery fr. żeber, jedno rąbane, dorosłego osobnika, jedno rąbane obustronnie, odcinek 8 cm; łuk kręgu piersiowego, kręgu rąbany strzałkowo przez trzon; k. łonowa prawa, rąbana przez trzon i przez panewkę; wyrostek stawowy żuchwy lewej, rąbany od strony wewnętrznej; k. gnykowa, ślad noża na rogach; żebro z główką dorosłego osobnika, cięte wzdłuż i w poprzek; fr. talerza łopatki, odcięty grzebień; wyrostek kolczysty kręgu piersiowego, odrąbany od łuku, młodego osobnika.
- Owca: trzon żuchwy prawej, wyrasta siekacz I3, wiek osobnika około 2 lat; fr. trzonu z nasadą dalszą k. ramiennej prawej, Bd 33,1 mm, cięty skośnie nad nasadą.
- Owca: dwa fr. żeber, cięte, jedno młodego osobnika; /Koza trzon k. udowej, ślady filetowania i ogryzania przez zwierzę mięsożerne.
- Świnia: żebro dorosłego osobnika, masywne; trzon k. biodrowej prawej, rąbany i ogryzany przez zwierzę mięsożerne, młodego osobnika; fr. trzonu żuchwy, samiec, osobnik w wieku od 4–6 miesięcy do 12–16 miesięcy; trzy fr. żeber, jedno cięte, osobnik w wieku do 3–4 miesięcy; trzon k. promieniowej młodego osobnika, poniżej 1 roku; wyrostek kolczysty kręgu piersiowego VII, dorosłego osobnika; fr. trzonu k. piszczelowej, wytrawiony; fr. talerza łopatki prawej, cięta przez szyjkę od przodu i przez talerz przy górnej krawędzi.
- Kura: k. skoku, ogryzana przez zwierzę mięsożerne; k. goleniowa lewa, GL 9,9 mm.
- Kaczka: k. ramienna, GL 11,7 mm, ślad cięcia na bloczku.
- Gęś: fr. k. udowej bez główki i fr. kłykcia, ślady cięć przy końcu bliższym i dalszym.
- Nie określone: dwa fr.
- jednostka stratygraficzna 26, ob. 28**
- Bydło: fr. żebra, rąbany; fr. talerza łopatki lewej, rąbany wzdłuż górnej krawędzi; fr. nasady bliższej z trzonem k. udowej lewej, rąbany przez główkę.
- Kura: k. łokciowa, GL 75,1 mm; fr. miednicy.
- jednostka stratygraficzna 32**
- Bydło: fr. k. nosowej; dwa fr. żeber, jedno rąbane, jedno ogryzane przez zwierzę mięsożerne; fr. trzonu k. promieniowej, rąbany skośnie, ogryzany przez zwierzę mięsożerne; trzy fr. trzonu z nasadą bliższą k. piszczelowej, Bp 80,5 mm.
- Owca: fr. trzonu z nasadą bliższą k. śródrecza lewego. /Koza

jednostka stratygraficzna 33

- Bydło: fr. nasady dalszej k. śródstopia młodego osobnika, poniżej 2–2,5 roku.
Kot: trzon k. udowej młodego osobnika, kilkumiesięcznego; k. udowa lewa, GL 97,0 mm.

jednostka stratygraficzna 39

- Bydło: cztery fr. żeber, jedno dorosłego osobnika, rąbane przez główkę i na trzonie, jedno dorosłego osobnika, jedno rąbane, odcinek 11 cm; łuk kręgu lędźwiowego, odrąbany od trzonu; fr. trzonu z guzem k. piętowej lewej, bardzo masywny; k. skokowa lewa, rąbana w poprzek, GLm 63,1 mm.
Świnia: fr. trzonu z nasadą bliższą k. promieniowej lewej, Bp 28,6 mm, młodego osobnika, poniżej 3,5 roku, ślad noża na tylnej ścianie; trzon k. promieniowej prawej, młody osobnik, poniżej 1 roku.

jednostka stratygraficzna 41

- Bydło: ząb trzonowy M3 czaszkowy prawy; trzon kręgu piersiowego, rąbany strzałkowo, dorosłego osobnika; fr. trzonu z nasadą dalszą k. ramiennej, rąbany wzdłuż i ogryzany przez zwierzę mięsożerne; fr. trzonu z nasadą dalszą k. piszczelowej prawej, Bd 62,0 mm, ślad filetowania dookoła nasady dalszej, ogryzany przez zwierzę mięsożerne; fr. żebra, ogryzany przez zwierzę mięsożerne; fr. mostka, liczne ślady cienkich włosowatych zacięć jak po filetowaniu; trzon k. ramiennej prawej, ślad cięcia/strugania wzdłuż trzonu i ogryzania przez zwierzę mięsożerne; fr. trzonu k. udowej, ogryzany przez zwierzę mięsożerne.
Owca: fr. trzonu k. śródreżca; trzon k. piszczelowej prawej, ogryzany przez zwierzę mięsożerne.
/Koza
Świnia: dwa fr. k. szczękowej prawej, wiek około 12–17 miesięcy.
Kura: k. udowa, GL 71,6 mm.
Kaczka: fr. k. skoku młodego osobnika.
Pies: k. szczękowa lewa dorosłego osobnika; dwie gałgęzie żuchwy, prawa i lewa, dł. szeregu zębów 59 mm; dwa zęby łamacze; siekacz żuchwowy; ząb trzonowy czaszkowy, wszystkie elementy od jednego osobnika.

PODSUMOWANIE

Badania archeologiczne przeprowadzone przy zachodniej ścianie zamku w Pasłęku przyniosły nieco inny od zamierzonego wynik. Oczekiwano odślonienia warstw kulturowych związanych z budową i licznymi przebudowami zamku. Warstwy takie uchwycono, ale tylko na bardzo ograniczonym obszarze, przez co utrudnione jest zrekonstruowanie przemian badanego obszaru w XIV–XVI wieku. Materiał zabytkowy, który w nich znaleziono to groty bełtów oraz nieduży zbiór (66 fragmentów, 2,4% całego zbioru) ceramiki wypalanej w atmosferze redukcyjnej, tzw. ceramiki siwej oraz pojedyncze skorupy (6 fragmentów, 0,2% całego zbioru) naczyń lepionych ręcznie i wypalanych w niezaawansowanej atmosferze utleniającej, które można datować na okres starszy niż XIII wiek.

Niemal całą powierzchnię wykopu zajmowało zasypisko masywnej fosy, której szacunkowe wymiary to szerokość do 21 m i głębokość co najmniej 5,5 m. Do zasypiania fosy musiało dojść w drugiej połowie XIX wieku, na co wskazuje charakterystyka zabytków pozyskanych w trakcie eksploracji. Zasyp tworzył gruz ceglany przemieszany z dużymi ilościami piasku, gliny i popiołów. Można mieć wrażenie, że warstwy zasypiskowe pochodziły z niwelowania terenu, na którym wcześniej znajdował się budynek. Stąd właśnie bardzo liczne znalezione elementy budowlanych (gwoździ, okuć, kafli) oraz przedmiotów codziennych, powszechnie występujących w domach (naczynia ceramiczne, szkło naczyniowe, elementy stroju). Być może warstwy te pochodziły z przebudowy jakiegoś kwartału miasta, które w tym czasie zmieniało swój układ, a niewykluczone że z przebudowy samego zamku. Analiza planów Pasłęka datowanych na XIX wiek³⁵ wykazuje bowiem, że w tym okresie rozebrano południową część zamku.

W trakcie przeprowadzonych badań odsłonięto tylko nieduży odcinek zasypiska fosy. Rozszerzenie zakresu badań w obrębie fosy mogłoby dostarczyć bardzo wielu źródeł do badań nad kulturą materialną dziewiętnastowiecznego miasta, gdyż zachowany ta zbiór można traktować, jako swoistą kapsułę czasu.

³⁵ Plan datowany na lata 1826–1828 (wg Boetticher 1893) i plan z 1897 roku (wg Conrad 1897); Wysocki, Solecki i Szkiłdź 2018: 305–306.

Wykaz cytowanej literatury:

- anonymous
1906. *Adressbuch der keramischen Industrie: enthaltend die Firmen der Fabriken für Porzellan, Steingut, Fayence, Majolika, Siderolith, Terralith, feines Steinzeug, Oefen, Irdenwaren, Terrakotta, Fliesen, Mosaik, Steinzeug, Tonpfeifen, Ton- und Schamottewaren, Graphitblöcke und Schmelztiegel, sowie die Porzellanmalereien in Deutschland und Österreich-Ungarn mit den Fabrikmarken*. Coburg: Müller & Schmidt.
- Bielec-Maciejewska B.
2008. Piec kaflowy z Zamku Dybrowskiego w Toruniu (początek XVII wieku). *Rocznik Toruński* 35: 141–156.
- Boetticher A.
1893. *Die Bau und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen. Heft III. Das Oberland*. Königsberg: Teichert.
- Conrad G.
1897. *Preuss. Holland einst und jetzt. Festschrift zur Feier des sechshundertjähr-igen Bestehens der Stadt Pr. Holland am 29. September 1897*. Pr. Holland: Hermann Weberstädt.
- Burton W. i R.L. Hobson
1919. *Handbook of marks on pottery and porcelain*. Londyn: Macmillan and Co., Limited.
- Ceynowa B. (red.)
2020. *Kawa czy herbata? Archeologiczne świadectwa konsumpcji napojów w dawnym Gdańsku*. Gdańsk: Muzeum Archeologiczne w Gdańsku.
- Chrościcki L.
1974. *Porcelana – znaki wytwórni europejskich*. Warszawa: Wydawnictwo Artystyczno–Graficzne.
- Driesch A.
1976. *A guide to measurement of animal bones from archaeological sites*. Cambridge: Peabody Museum of Archaeology and Ethnology.
- Gręzak A. i B. Kurach
1996. Konsumpcja mięsa w średniowieczu oraz w czasach nowożytnych na terenie obecnych ziem Polski w świetle danych archeologicznych. *Archeologia Polski* XXXI/1–2: 139–167.
- Glinkowska B. i T. Orawiec
2016. Ceramika naczyniowa protokamionkowa i kamionkowa, [w:] P. Nocun (red.), *Książęca wieża mieszkalna w Siedlęcinie w świetle badań archeologicznych*: 206–229. Siedlęcin–Pękwice–Kraków: Wydawnictwo Profil–Archeo.
- Kolda J.
1936. *Srovnávací anatomie zvířat domácích se zřetelem k anatomii člověka*. Brno.
- Kowalczyk A.
2017. Znaleziska nowożytnych naczyń kamionkowych z badań wykopaliskowych z terenu Polski. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 65(3): 319–330.
- Kowecka E., M. Łoś, J. Łoś i L. Winogradów
1975. *Polska porcelana*. Wrocław: Ossolineum
- Lasota-Moskalewska A.
2008. *Archeozoologia. Ssaki*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Lutnicki W.
1972. *Uzębienie zwierząt domowych*. Warszawa–Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Mackiewicz M.
2012. Nowożytna ceramika artystyczna z badań archeologicznych przy kościele św. Piotra i Pawła na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu, [w:] A. Pankiewicz (red.), *Nowożytny cmentarz przy kościele św. Piotra i Pawła na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (lata 1621–1670)*, *Wratislavia Antiqua* XVII: 129–160.
- Marcinkowski M.
2011. *Fajans pomorski ze Starego Miasta w Elblągu*. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu.
2013. Cechy obce i lokalne w średniowiecznej i nowożytnej ceramice elbląskiej. Zarys problematyki na podstawie wybranych przykładów. *Archaeologia Historica Polona* 21: 239–255.
- Mirkowska I.
2003. Kafle z zamku kapituły warmińskiej. *Studia Warmińskie* 40: 529–535.
- Nadolski, A.
1954. *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*. Łódź: Zakład im. Ossolińskich we Wrocławiu.
- Oniszczyk A.
2013. *Życie odbite w naczyniu. Konsumpcja luksusowa i codzienna w Gdańsku w XVII–XIX wieku na podstawie naczyń ceramicznych z terenu Centrum Dominikańskiego i kwartału Długi Targ – Powroźnicza, T. I*. Warszawa.
- Reitz E.J. i E.S. Wing
1999. *Zooarcheology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Starski M.
2013. Naczynia białoszare w Pucku i na Pomorzu Gdańskim – rodzime czy obce. Próba identyfikacji jednego z nurtów późnośredniowiecznej wytwórczości garncarskiej. *Archaeologia Historica Polona* 21: 187–209. DOI: 10.12775/AHP.2013.009

Włodarski J.

1997a. Dzieje Pasłęka w okresie nowożytnym, [w:] J. Włodarski (red.), *Pasłęk. Z dziejów miasta i okolic*: 299–347. Pasłęk: Urząd miasta i gminy w Pasłęku.

1997b. Pasłęk w okresie od wojen napoleońskich do II wojny światowej (1807–1945), [w:]

J. Włodarski (red.), *Pasłęk. Z dziejów miasta i okolic*, 363–383. Pasłęk: Urząd miasta i gminy w Pasłęku.

Wysocki J., R. Solecki i P. Szkiłdź

2019. Otoczenie zamku w Pasłęku w świetle badań archeologicznych. *Archaeologia Historica Polona* 26: 301–318.

Rafał Solecki, Jacek Wysocki i Anna Gręzak

Artifacts and animal bones acquired during archaeological excavations in the moat of the Teutonic castle in Pasłęk

Summary

In 2017, archaeological excavations were carried out in the area beneath the western wall of the Teutonic castle in Pasłęk. They brought the uncovering of a massive stone and brick wall which marked the edge of the moat surrounding the castle. During the exploration of the moat filling, a very numerous set of finds dating back to the middle of 19th century was recovered. The characteristics of the filling suggests it was the result of levelling works within the urban grid. Hence the numerous finds of building elements (nails, fittings, stove tiles) and everyday objects commonly found in homes (ceramic dishes, glassware, clothing items) as well as post-consumer wastes (animal bones).

In addition to finds of modern chronology, a small collection of older artifacts was also obtained. It included pottery shards fired in kiln in reduction atmosphere and crossbow bolt heads. They can be dated to 15th–16th centuries.

This article focuses on the analysis of finds obtained during research on the castle moat in Pasłęk.

Translated by Rafał Solecki

Projekt Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki „Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część 2. Warmia Wschodnia i Natangia”: realizacja w latach 2019–2023

INFORMACJE OGÓLNE O PROGRAMIE

Projekt zatytułowany „Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część 2. Warmia Wschodnia i Natangia” realizowany był w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (dalej NPRH) w latach 2019–2023 przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie¹. Był on kontynuacją wykonanego wcześniej, w latach 2012–2016, programu „Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część 1. Pomezania, Pogezania i Warmia”, także finansowanego przez NPRH. W ramach pierwszej części projektu skatalogowano 31 grodzisk z obszaru gmin Kisielice, Susz, Iława, Godkowo, Miłakowo, Miłomłyn, Małdyty, Morąg, Zalewo, Ostróda, Godkowo i Łukta². Celem drugiej części projektu było ustalenie liczby grodzisk, ich stanu zachowania i chronologii w dzisiejszej zachodniej części województwa warmińsko-mazurskiego, a dokładnie w gminach Wilczęta, Górowo Iławeckie, Pieniężno, Lelkowo, Orneta, Lubomino i Płoskinia. Uzupełnieniem ewidencji grodzisk z wymienionych obszarów będą także nowoodkryte grodziska z badanych już gmin Ostróda, Miłomłyn, Zalewo i Morąg, które zweryfikowano pozytywnie już po zakończeniu realizacji pierwszej części projektu „Katalog grodzisk Warmii i Mazur”. Wśród nich są między innymi obiekty w Wenecji, st. 2, gm. Morąg, i Boreczno, st. 4, gm. Zalewo, badane jeszcze w ramach pierwszej części projektu, ale potwierdzone, jako grodziska dopiero w drodze późniejszej analizy pozyskanych wcześniej źródeł.

Kontynuacja rozpoczętego w 2012 roku przedsięwzięcia była o tyle ważna, że, jak wykazały wyniki pierwszej części projektu, grodziska będące „widocznymi w krajobrazie pozostałościami dawnych grodów stano-

wią szczególną kategorię zabytków, o wysokiej wartości informacyjnej, a także o znacznym potencjale kulturowym, społecznym, estetycznym, a nawet – poprzez zdolność pobudzania zainteresowania turystycznego – ekonomicznym”³. Ponadto przeprowadzone badania doprowadziły do odkrycia dwóch, nieznanych dotąd grodzisk w Starym Folwarku, st. 1⁴ i st. 2⁵, gm. Kisielice. Wykazały także, że znaczna liczba obiektów, które w świadomości lokalnych społeczności i w literaturze przedmiotu funkcjonują jako grodziska, w rzeczywistości nimi nie są. W ten sposób zweryfikowano aż 56 miejsc⁶. Oznacza to, że przeprowadzenie rzetelnego rozpoznania całego zaplanowanego obszaru pozwoli stworzyć pełną bazę stanowisk archeologicznych typu grodzisko. Z kolei podmioty administracji państwowej mając wiedzę, gdzie faktycznie obiekty tego typu funkcjonują, będą mogły nimi lepiej zarządzać.

Realizacja drugiej części omawianego tu projektu przypadła na trudny okres trwania pandemii COVID-19. Pomimo utrudnień, które wiązały się z tym stanem, rzutujących głównie na przebieg badań terenowych, udało się zrealizować wszystkie zamierzone cele. W zakresie merytorycznego zarządzania projektem dużą zmianą, do której doszło w 2021 roku, była rezygnacja prof. dr. hab. Zbigniewa Kobylińskiego z funkcji kierownika. Było to duże wydarzenie, gdyż Z. Kobyliński był pomysłodawcą i inicjatorem całego przedsięwzięcia i kierował nim przez niemal 10 lat. Po nim funkcję tę przejął dr Rafał Solecki, który z projektem związany był od 2012 roku.

Owocem pierwszych dwóch lat realizacji projektu było wydanie w 2022 roku trzeciego tomu „Katalogu grodzisk Warmii i Mazur”. Znalazły się w nim wyniki badań 16 pozytywnie zweryfikowanych grodzisk oraz 4 stanowisk zweryfikowanych negatywnie⁷. Tom ten utrzymał niemalże ten sam szablon, co wykorzystany w dwóch pierwszych Katalogach, tak więc czytelnicy nie powinni czuć się zagubieni podczas lektury. Pewną różnicą było

¹ Projekt zasadniczo rozpoczął się w grudniu 2018 roku, ale wtedy prowadzono tylko działania administracyjne. Właściwe badania naukowe zaczęto prowadzić od 2019 roku. Z powodu pandemii COVID-19 konieczne było wydłużenie czasu jego trwania projektu. Na mocy aneksu został on wydłużony o sześć miesięcy, do czerwca 2024 roku, a czas ten wykorzystano na ukończenie redakcji czwartego tomu *Katalogu grodzisk Warmii i Mazur*.

² Kobyliński 2017a; Kobyliński 2017b.

³ Kobyliński 2016: 93–99.

⁴ Chojnacka-Banaszkiewicz i Wach 2017: 109.

⁵ Rabiega i Rutyna 2017: 197.

⁶ Kobyliński et al. 2016.

⁷ Solecki 2022.

dodanie wyników badań stanowisk zweryfikowanych negatywnie. W pierwszej części projektu wszystkie takie falsyfikacje zebrano w jednym artykule opublikowanym w ramach tomu pokonferencyjnego, który ukazał się w 2016 roku na zakończenie projektu⁸. Tu zdecydowano się na zmianę, ale tylko w odniesieniu do stanowisk, które w ewidencji zabytków archeologicznych i/lub w literaturze przedmiotu były uważane za grodziska. Dzięki takiemu krokowi w jednej publikacji będzie można znaleźć materiały dotyczące zasobu grodzisk z danej gminy – zarówno tych potwierdzonych, jak również zweryfikowanych negatywnie.

W 2024 roku wydany został czwarty tom *Katalogu grodzisk Warmii i Mazur*, w którym znalazły się opracowania 14 pozytywnie zweryfikowanych grodzisk oraz 9 stanowisk zweryfikowanych negatywnie⁹.

Niniejsze sprawozdanie podsumowuje wszystkie prace naukowe wykonane w ramach projektu w latach 2019–2023.

KWERENDA ARCHIWALNA

Przystępując do realizacji projektu w 2012 roku, przeprowadzono pogłębioną kwerendę archiwalną w różnych instytucjach na terenie Polski, w tym w archiwach konserwatorskich Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie i Elblągu oraz w archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie. Odpowiedzialni za nią byli Magdalena Rutyna¹⁰ i Bartosz Klęczar¹¹. Przeprowadzono wtedy również kwerendę w archiwum dawnego *Prussia Museum* w Berlinie, która skupiała się na grodziskach z terenu dzisiejszego powiatu iławskiego, ostródzkiego, lidzbarskiego i wschodniej części powiatu elbląskiego. Kwerendę przeprowadził dr Seweryn Szczepański¹². Wszystkie pozyskane wtedy źródła były pomocne także obecnie, ale konieczne było ich uzupełnienie.

W trakcie kwerendy realizowanej na potrzeby drugiej części projektu skorzystano ze zbiorów Narodowego Instytutu Dziedzictwa, gdzie znajdują się duplikaty Kart Ewidencyjnych Stanowisk Archeologicznych, ale także wykonywane w latach 2012–2015¹³ Ankiety Weryfikacyjne stanowisk wpisanych do Rejestru Zabytków Archeologicznych, w których znajdują się możliwie aktualne dane. Dokumentację tę pozyskali Daniel Skoczylas i dr Rafał Solecki. Kwerendę w archiwum dawnego *Prussia Museum* w Berlinie przeprowadziła dr Alicja Dobrosielska z Towarzystwa Naukowego Pruthenia. W swej pracy skupiała się na obszarze będącym przedmiotem badań projektu i pozyskała źródła z między innymi z katalogów *Guise-Zettel* oraz *Burgwall-kartei*.

⁸ Kobyliński *et al.* 2016.

⁹ Solecki 2024.

¹⁰ Obecnie dr Magdalena Szubska.

¹¹ Klęczar i Rutyna 2013.

¹² Szczepański 2013.

¹³ W odniesieniu do stanowisk archeologicznych będących przedmiotem badań w ramach projektu.

Jako źródło wykorzystano także archiwalne mapy, głównie z serii *Meßtischblatt Topographische Karte* w skali 1:25 000, ale też *Karte des Deutschen Reiches* w skali 1:100 000. Mapy poddano georektyfikacji i zaimportowano do środowiska GIS (ang. *Geographic Information System* – System Informacji Geograficznej), dzięki czemu wszystkie obiekty topograficzne z charakterystycznym opisem – przykładowo *SchwedenShanze* – typowano do weryfikacji. Źródłem wysokiej jakości archiwalnych map był serwis Mapster (igrek.amzp.pl).

PRACE TERENOWE

Prace poszukiwawcze

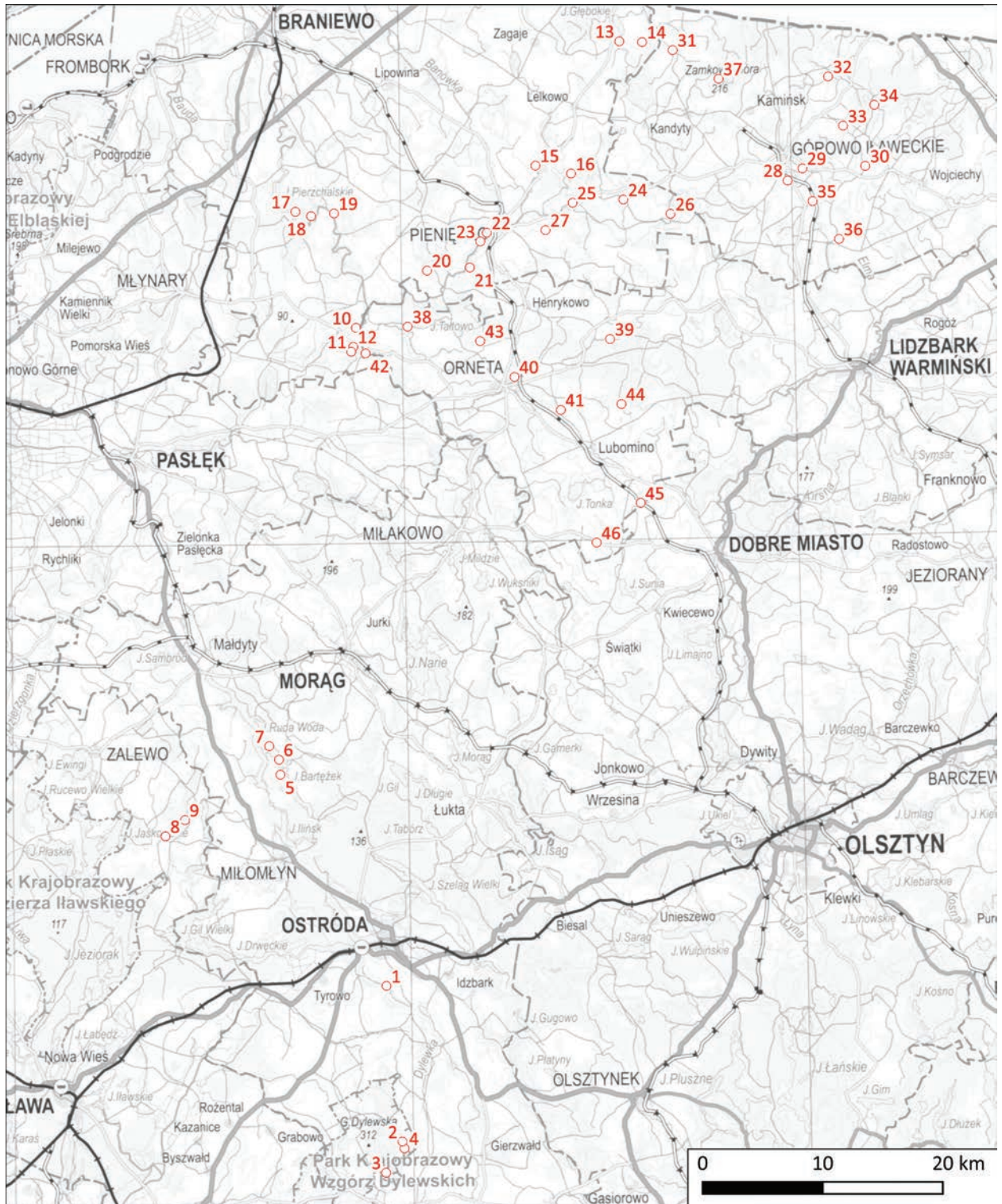
W latach 2019–2023 prowadzono weryfikacje terenowe grodzisk, które znane były z ewidencji stanowisk archeologicznych, z archiwalnych map i literatury. Ponadto w wyniku analizy Numerycznego Modelu Terenu wytypowano cały szereg potencjalnych nowych stanowisk, które także rozpoznawano w terenie. Rekonesans prowadzono na obszarze wszystkich gmin przewidzianych w projekcie, tj. Wilczęta, Górowo Iławeckie, Pieniężno, Lelkowo, Orneta, Lubomino i Płoskinia, a także uzupełniając w gminach Ostróda, Miłomłyn, Zalewo i Morąg, które były już weryfikowane wcześniej. Główne stanowiska będące przedmiotem rozpoznania przedstawia rycina 1. Wykonawcami tych weryfikacji byli dr Rafał Solecki, dr Kamil Rabiega, dr Michał Szubski, mgr Daniel Skoczylas i mgr Piotr Szyładź. W wyniku tych prac odkryto nowe grodziska w Wińcu, st. 2, gm. Miłomłyn, Wysokiej Wsi, st. 9, gm. Ostróda, Borecznie, st. 8, gm. Zalewo, Gładyszach, st. 3, gm. Wilczęta, Piastach Wielkich, st. 3, gm. Górowo Iławeckie, Opinie, st. 16, gm. Orneta, Dąbrowie, st. 8 i 9, gm. Płoskinia i Wopach, st. 5, gm. Pieniężno. Potwierdzono także lokalizację grodzisk w Głębocku, st. 5 i w Wilkmitach, st. 6, oba w gm. Lelkowo, które były znane archeologom niemieckim przed II wojną światową¹⁴.

Działania weryfikacyjne w terenie wspierali także członkowie lokalnych towarzystw miłośników historii, w tym Stowarzyszenie Historyczno-Kolekcjonerskie Ziemi Górowskiej Dreyse prowadzące Muzeum Miejskie w Górowie Iławeckim oraz Stowarzyszenie Reduta Orneta. Nie mniejszy wkład był ze strony pracowników Nadleśnictw: Górowo Iławeckie, Orneta i Zaporowo, którzy z entuzjazmem wspierali prowadzone badania. Z tego miejsca pragnę podziękować wszystkim osobom, które wspierały nas w naszych pracach.

Badania geologiczne

W latach 2019–2022 przeprowadzono badania geologiczne z wierceniami świdrem ręcznym na 34 domniemanych

¹⁴ Oznaczone jest na mapie *Topographische Karte* 1:25 000 (*Meßtischblatt*), karta *Lichtenfeld* (1687), z 1913 r.

Ryc. 1. Mapa ze stanowiskami weryfikowanymi w trakcie projektu (oprac. R. Solecki):

Fig. 1. Map with sites verified during the project (design R. Solecki):

- 1) Ornowo, st. 3; 2) Wysoka Wieś, st. 7; 3) Wysoka Wieś, st. 8; 4) Wysoka Wieś, st. 9; 5) Winiec, st. 2; 6) Stonecznik, st. 1;
- 7) Wenecja, st. 2; 8) Boreczno, st. 4; 9) Boreczno, st. 8; 10) Gładysze, st. 1; 11) Gładysze, st. 3; 12) Gładysze (brak ewidencji);
- 13) Głębock, st. 5; 14) Jarzeń, st. 1; 15) Wilknity, st. 1; 16) Wilknity, st. 6; 17) Dąbrowa, st. 8; 18) Dąbrowa, st. 9; 19) Giedyle, st. 1;
- 20) Bornity, st. 12; 21) Wojnity, st. 1; 22) Pieniężno, st. 1; 23) Kajnity, st. 1; 24) Lubianka, st. 6; 25) Łożnik, st. 6; 26) Wopy, st. 5;
- 27) Różaniec, st. 2; 28) Dwórzno (brak ewidencji); 29) Piasty Wielkie, st. 3; 30) Wiewiórki, st. 1; 31) Augamy, st. 1;
- 32) Wokiele, st. 1; 33) Woryny, st. 1; 34) Nowa Wieś Hławecka, st. 1; 35) Zielenica, st. 15; 36) Piaseczno, st. 1; 37) „Zamkowa Góra” w Leśnictwie Orsy; 38) Chwałęcín, st. 2; 39) Mingajny (brak ewidencji); 40) Orneta, st. 7; 41) Opin, st. 16; 42) Osetnik, st. 2;
- 43) Tawty, st. 1; 44) Bieniewo, st. 7; 45) Rogiedle, st. 1; 46) Wilczkowo, st. 1

i pewnych grodziskach z terenu gmin: Wilczęta, Górowo Iławeckie, Pieniężno, Lelkowo, Orneta, Lubomino, Płoskinia, Ostróda, Miłomłyn, Zalewo i Morąg (pełen wykaz stanowisk znajduje się w tabeli 1). Wykonawcą była dr Anna Lejzerowicz z Wydziału Inżynierii Lądowej Politechniki Warszawskiej. Dla każdego przebadanego stanowiska powstało opracowanie zawierające opis kontekstu geologicznego i geomorfologicznego, widok każdego wykonanego profilu geologicznego oraz schematyczny przekrój wykonany w oparciu o wyniki wspomnianych wierceń.

Badania geofizyczne

Przed przystąpieniem do badań wykopaliskowych na wytypowanych grodziskach przeprowadzono nieinwazyjne badania geofizyczne. Ich zakres był najczęściej bardzo ograniczony, co wynikało z faktu, że w zasadzie każde stanowisko znajdowało się na obszarze zalesionym. Takie warunki uniemożliwiały przeprowadzenie prospekcji szerokopłaszczyznowej. Ostatecznie badania nieinwazyjne przeprowadzono na 10 stanowiskach (pełen wykaz znajduje się w tabeli 1). Rozpoznanie przeprowadzono z wykorzystaniem kilku metod: georadarowej (urządzenia VIY-300 z anteną ekranowaną o częstotliwości 300 MHz firmy Transient Technologies oraz Mała Ground Explorer z anteną 450 MHz), magnetycznej (urządzenie magnetometr transduktorowy Grad 602 firmy Bartington oraz kappametr MS3 z sondą MS2D pracującą z częstotliwością 950 ± 60 Hz firmy Bartington) i elektrooporowej (urządzenie ARES II firmy GF Instruments). Osobami odpowiedzialnymi za przeprowadzenie prospekcji byli prof. ucz. dr hab. Fabian Welc, dr Katarzyna Zdeb, Jacek Adamiec, Daniel Skoczylas oraz dr R. Solecki.

Badania wykopaliskowe

W trakcie realizacji projektu przeprowadzono archeologiczne badania wykopaliskowe na łącznie 33 stanowiskach (pełny wykaz w tabeli 1). Z liczby tej 26 określono jako grodziska zweryfikowane pozytywnie. 5 stanowisk (Nowa Wieś Iławecka, st. 1, Zielenica, st. 15, Piaseczno, st. 1 i Zamkowa Góra w Leśnictwie Orsy, wszystkie w gm. Górowo Iławeckie oraz Osetnik, st. 2 w gm. Orneta) było zewidencjonowanych jako grodziska albo tak określano je w literaturze przedmiotu. Przeprowadzone badania wskazały, że nie są to grodziska – tu weryfikacja była negatywna. Ostatnie 2 potencjalne grodziska badane wykopaliskowo (w Dwórznie, gm. Górowo Iławeckie i w Mingajnach, gm. Orneta) były wytypowane do pogłębionego rozpoznania w oparciu o ich formę terenową sugerującą istnienie grodziska oraz znaleziska materiału zabytkowego na powierzchni (w Mingajnach). Wyniki wykopalisk wykazały jednak, że miejsce badane w Dwórznie to w istocie naturalne wyniesienie przekształcone w wyniku pobierania piasku, a w Mingajnach to wielofazowe stanowisko archeologiczne, nie bę-

dące jednak grodziskiem (najmłodsza faza średniowieczna to najpewniej pozostałość młyna¹⁵).

Na jednym grodzisku wchodzącym w ramy projektu nie udało się przeprowadzić badań wykopaliskowych. Grodzisko to znajduje się w Ornecie (st. 7) i jest zewidencjonowane w ramach AZP pod numerem 17-58/12. Do tej pory jednak strefa ochrony nie była wyznaczona, gdyż lokalizacja stanowiska nie była potwierdzona. Gdy udało się ją ustalić – z pomocą członków Stowarzyszenie Reduta Orneta oraz w oparciu o dokumenty i materiał zabytkowy znajdujący się w Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie – to okazało się, że położone jest ono na działce prywatnej, a właściciel nie wyraził zgody na przeprowadzenie jakichkolwiek badań. W tym przypadku konieczne było wykorzystanie archiwalnych i bieżących zdjęć lotniczych oraz znalezisk pozyskanych w trakcie badań powierzchniowych przeprowadzonych w latach 60. XX wieku i znajdujących się w MWiM.

Dokumentacja

Dokumentację prowadzonych badań archeologicznych wzorowano na wytycznych przedstawionych przez Narodowy Instytut Dziedzictwa¹⁶. Zasugerowany szablon opracowania wykorzystany został w rozdziałach *Katalogu grodzisk Warmii i Mazur*, gdzie opisywane są grodziska zweryfikowane pozytywnie.

Podkłady warstwowe dla każdego grodziska wykonano z wykorzystaniem danych pomiarowych pozyskanych metodą ALS (ang. *Airborne Laser Scanning* – Lotniczy Skanowanie Laserowe) i udostępnionych w formie nieprzetworzonych chmur punktów w serwisie Geoport¹⁷. Klasyfikację chmury punktów wykonano z wykorzystaniem oprogramowania Global Mapper Pro i LAStools.

Dla dwóch stanowisk (w Opinie i Jarzeniu) wykonano ponadto dokumentację metodą TLS (ang. *Terrestrial Laser Scanning* – Nziemny Skanowanie Laserowe). Dzięki temu możliwe było uzyskanie gęstszej chmury punktów pokrywającej powierzchnię ziemi i bardziej precyzyjne oddanie mikrotopografii tych stanowisk. Do skaningu naziemnego wykorzystano urządzenie Leica BLK30.

Datowania

Najczęściej chronologię wydzielanych jednostek stratygraficznych określano w oparciu o analizę pozyskanego z nich materiału zabytkowego oraz analizę wzajemnych relacji tych jednostek. Dla wszystkich stanowisk, na których prowadzone były badania wykopaliskowe, wykonane zostały diagramy Harrisa¹⁸. To pozwalało jednak na wyznaczenie chronologii względnej i mniej lub bardziej precyzyjnych przedziałów czasowych chronologii bezwzględnej.

¹⁵ O młynie w Mingajnach: Kubicki 2012: 72.

¹⁶ Jagielska 2020.

¹⁷ Źródło: <https://mapy.geoportal.gov.pl>

¹⁸ Harris 1989.

Tabela 1. Zestawienie stanowisk i zakresu przeprowadzonych na nich badań w ramach realizacji programu w latach 2019–2023 (oprac. R. Solecki)
Table 1. List of sites and range of conducted research within the framework of the project in the years 2019–2023 (design R. Solecki)

Lp.	Nazwa miejscowości i numer stanowiska	Gmina	Powiat	Nr AZP	Nr rejestru zabytków	Badania wykopaliskowe	Badania geologiczne	Badania geofizyczne	Weryfikacja	Reprezentowane fazy chronologiczne	Uwagi
1	Ornowo, st. 3	Ostróda	ostródzki	25-56/16	C-013	tak	tak	tak	pozytywna	1) neolit, 2) wczesna epoka brązu, 3) późna epoka brązu, 4) wczesna epoka żelaza, 5) wczesne średniowiecze	-
2	Wysoka Wieś, st. 7	Ostróda	ostródzki	29-56/26	-	nie*	tak	nie*	pozytywna	1) wczesna epoka żelaza	-
3	Wysoka Wieś, st. 8	Ostróda	ostródzki	29-56/27	-	nie*	tak	nie*	pozytywna	1) wczesna epoka żelaza	-
4	Wysoka Wieś, st. 9	Ostróda	ostródzki	29-56/28	-	tak	tak	tak	pozytywna	1) wczesna epoka żelaza	-
5	Winiec, st. 2	Miłomłyn	ostródzki	23-55/29	-	tak	tak	nie	pozytywna	1) wczesna epoka żelaza, 2) współczesność	-
6	Słonecznik, st. 1	Morąg	ostródzki	23-55/31	-	tak	tak	nie	pozytywna	1) wczesna epoka żelaza	-
7	Wenecja, st. 2	Morąg	ostródzki	22-55/1	C-039	nie**	tak	nie	pozytywna	1) kultura wielbarska, 2) wczesne średniowiecze	-
8	Boreczno, st. 4	Zalewo	iławski	24-54/30	C-212	nie**	nie**	nie	pozytywna	1) średniowiecze	-
9	Boreczno, st. 8	Zalewo	iławski	23-54/13	-	tak	tak	tak	pozytywna	1) wczesna epoka żelaza, 2) nowożytność	-
10	Gładysze, st. 1	Wilczęta	braniewski	16-56/21	C-178	tak	tak	tak	pozytywna	1) późna epoka brązu, 2) wczesna epoka żelaza, 3) wczesne średniowiecze	-
11	Gładysze, st. 3	Wilczęta	braniewski	16-56/60	-	tak	tak	nie	pozytywna	1) wczesna epoka żelaza	-
12	Gładysze (brak ewidencji)	Wilczęta	braniewski	brak ewidencji	-	tak	tak	nie	negatywna	-	współczesne cmentarzysko, Karta Cmentarza 17441Z
13	Gięboczek, st. 5	Lelkowo	braniewski	11-59/9	-	tak	tak	nie	pozytywna	1) środkowa epoka brązu, 2) średniowiecze	-
14	Jarzeń, st. 1	Lelkowo	braniewski	11-59/5	-	tak	tak	nie	pozytywna	1) nowożytność	-
15	Wilknity, st. 1	Lelkowo	braniewski	13-58/5	-	nie	nie	nie	negatywna	-	brak śladów stanowiska
16	Wilknity, st. 6	Lelkowo	braniewski	13-59/11	-	tak	tak	nie	pozytywna	1) wczesna epoka żelaza	-

* - na stanowisku były prowadzone w ostatnich latach badania archeologiczne i w ramach tego projektu nie były one powtarzane,

** - na stanowisku były prowadzone badania archeologiczne w ramach projektu NPRH „Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część 1. Pomezania, Pogezania i Warmia”.

Tabela 1. Zestawienie stanowisk i zakresu przeprowadzonych na nich badań w ramach realizacji programu w latach 2019–2023, ciąg dalszy (oprac. R. Solecki)
Table 1. List of sites and range of conducted research within the framework of the project in the years 2019–2023, continued (design R. Solecki)

Lp.	Nazwa miejscowości i numer stanowiska	Gmina	Powiat	Nr AZP	Nr rejestru zabytków	Badania wykopaliskowe	Badania geologiczne	Badania geofizyczne	Weryfikacja	Reprezentowane fazy chronologiczne	Uwagi
17	Dąbrowa, st. 8	Płoskinia	braniewski	14-55/5	-	tak	tak	nie	pozytywna	1) wczesna epoka żelaza	-
18	Dąbrowa, st. 9	Płoskinia	braniewski	14-55/6	-	tak	tak	nie	pozytywna	1) wczesna epoka żelaza	-
19	Giedyle, st. 1	Płoskinia	braniewski	14-56/16	-	tak	tak	nie	pozytywna	1) wczesne średniowiecze, 2) średniowiecze	-
20	Bornity, st. 12	Pieniężno	braniewski	14-57/35	-	tak	tak	nie	pozytywna	1) wczesne średniowiecze, 2) późne średniowiecze	-
21	Wojnity, st. 1	Pieniężno	braniewski	15-57/34	-	tak	tak	nie	pozytywna	1) wczesne średniowiecze, 2) średniowiecze	-
22	Pieniężno (Kajnity, st. 2)	Pieniężno	braniewski	14-57/5	C-188	tak	tak	nie	pozytywna	1) nowożytność	-
23	Kajnity, st. 1	Pieniężno	braniewski	14-57/6	C-187	tak	tak	nie	negatywna	1) wczesna epoka żelaza, 2) średniowiecze	-
24	Lubianka, st. 6	Pieniężno	braniewski	14-59/13	C-081	tak	tak	tak	pozytywna	1) wczesna epoka żelaza, 2) wczesne średniowiecze, 3) średniowiecze	-
25	Łożnik, st. 6	Pieniężno	braniewski	14-58/53	-	nie	nie	nie	negatywna	-	współczesne umocnienia
26	Wopy, st. 5	Pieniężno	braniewski	14-60/22	-	tak	tak	nie	pozytywna	1) okres wpływów rzymskich	-
27	Różaniec, st. 2	Pieniężno	braniewski	14-58/55	-	nie	nie	nie	negatywna	-	brak śladów stanowiska
28	Dwórzno (brak ewidencji)	Górowo Iławeckie	bartoszycki	brak ewidencji	-	tak	tak	nie	negatywna	-	współczesne wyrobisko
29	Piasty Wielkie, st. 3	Górowo Iławeckie	bartoszycki	13-61/10	-	tak	nie	nie	pozytywna	1) wczesne średniowiecze, 2) średniowiecze	-
30	Wiewiórki, st. 1	Górowo Iławeckie	bartoszycki	13-62/1	C-083	tak	tak	tak	pozytywna	1) wczesna epoka żelaza, 2) może średniowiecze	-
31	Augamy, st. 1	Górowo Iławeckie	bartoszycki	11-60/1	-	tak	tak	tak	pozytywna	1) wczesne średniowiecze, 2) średniowiecze, 3) późne średniowiecze	-
32	Wokiele, st. 1	Górowo Iławeckie	bartoszycki	12-62/1	C-119	tak	tak	tak	pozytywna	1) wczesna epoka żelaza, 2) późne średniowiecze	-

Tabela 1. Zestawienie stanowisk i zakresu przeprowadzonych na nich badań w ramach realizacji programu w latach 2019–2023, ciąg dalszy (oprac. R. Solecki)
Table 1. List of sites and range of conducted research within the framework of the project in the years 2019–2023, continued (design R. Solecki)

Lp.	Nazwa miejscowości i numer stanowiska	Gmina	Powiat	Nr AZP	Nr rejestru zabytków	Badania wykopaliskowe	Badania geologiczne	Badania geofizyczne	Weryfikacja	Reprezentowane fazy chronologiczne	Uwagi
33	Worony, st. 1	Górowo Iławeckie	bartoszycki	13-62/2	C-107	tak	tak	tak	pozytywna	1) średniowiecze	-
34	Nowa Wieś Iławecka, st. 1	Górowo Iławeckie	bartoszycki	12-62/2	-	tak	nie	nie	negatywna	-	współczesne cmentarzysko, Karta Cmentarza 17383N
35	Zielenica, st. 15	Górowo Iławeckie	bartoszycki	14-61/27	-	tak	nie	nie	negatywna	-	kurhan
36	Piaseczno, st. 1	Górowo Iławeckie	bartoszycki	14-62/1	C-200	tak	nie	nie	negatywna	-	cmentarzysko nowożytnie lub współczesne
37	"Zamkowa Góra"	Górowo Iławeckie	bartoszycki	-	-	tak	nie	tak	negatywna	-	współczesna instalacja wojskowa
38	Chwałęcin, st. 2	Orneta	lidzbarski	16-57/11	-	nie	nie	nie	negatywna	-	współczesne umocnienia
39	Mingajny (brak ewidencji)	Orneta	lidzbarski	brak ewidencji	-	tak	tak	nie	negatywna	1) okres wędrowek ludów, 2) nowożytność	stanowisko archeologiczne zniszczone przez pozyskiwanie piasku
40	Orneta, st. 7	Orneta	lidzbarski	17-58/12	-	nie	nie	nie	pozytywna	1) późne średniowiecze	brak zgody właściciela na wykonanie badań
41	Opin, st. 16	Orneta	lidzbarski	17-58/15	-	tak	tak	nie	pozytywna	1) wczesna epoka żelaza	-
42	Osetnik, st. 2	Orneta	lidzbarski	16-56/9	-	tak	tak	nie	negatywna	-	współczesne umocnienia
43	Tawty, st. 1	Orneta	lidzbarski	16-57/12	-	nie	nie	nie	negatywna	-	brak śladów stanowiska
44	Bieniewo, st. 7	Lubomino	lidzbarski	17-59/8	-	nie	nie	nie	negatywna	-	współczesna melioracja
45	Rogiedle, st. 1	Lubomino	lidzbarski	18-59/4	-	nie	nie	nie	negatywna	-	brak śladów stanowiska
46	Wilczkowo, st. 1	Lubomino	lidzbarski	19-59/2	-	nie	nie	nie	negatywna	-	brak śladów stanowiska

Tabela 2. Wyniki datowań radiowęglowych (oprac. R. Solecki)**Table 2.** Results of the radiocarbon datings (design R. Solecki)

L.p.	Nazwa miejscowości i numer stanowiska	Numer datowania	Wynik datowania	Daty kalibrowane (z prawdopodobieństwem 95,4%)
epoka brązu				
1	Głębock, st. 5	Poz-162590	3375 +/- 35 BP	1746 BC (95,4%) 1540 BC
2	Ornowo, st. 3	Poz-130294	3345 +/- 35 BP	1738 BC (6,5%) 1715 BC 1694 BC (89,0%) 1532 BC
3	Ornowo, st. 3	Poz-130448	2785 +/- 30 BP	1010 BC (80,2%) 891 BC 882 BC (15,2%) 835 BC
wczesna epoka żelaza				
4	Gładysze, st. 1	Poz-117826	2495 +/- 30 BP	783 BC (95,4%) 517 BC
5	Gładysze, st. 1	Poz-121116	2235 +/- 30 BP	388 BC (22,7%) 342 BC 326 BC (72,7%) 204 BC
6	Słonecznik, st. 1	Poz-121178	2470 +/- 30 BP	768 BC (92,4%) 476 BC 464 BC (1,2%) 453 BC 445 BC (1,8%) 431 BC
7	Gładysze, st. 3	Poz-121132	2445 +/- 30 BP	753 BC (25,1%) 682 BC 670 BC (13,3%) 612 BC 593 BC (57,0%) 410 BC
8	Dąbrowa, st. 9	Poz-162368	2350 +/- 30 BP	537 BC (0,4%) 534 BC 517 BC (95,0%) 381 BC
9	Dąbrowa, st. 9	Poz-162409	2300 +/- 35 BP	411 BC (62,5%) 351 BC 302 BC (33,0%) 208 BC
10	Wokiele, st. 1	Poz-121117	2335 +/- 30 BP	507 BC (0,6%) 501 BC 491 BC (94,8%) 362 BC
11	Wokiele, st. 1	Poz-118400	2190 +/- 30 BP	361 BC (95,4%) 178 BC
12	Winiec, st. 2	Poz-117827	2270 +/- 30 BP	400 BC (49,3%) 351 BC 304 BC (46,1%) 210 BC
13	Winiec, st. 2	Poz-117828	2280 +/- 30 BP	403 BC (60,1%) 352 BC 297 BC (33,5%) 228 BC 221 BC (1,8%) 211 BC
14	Dąbrowa, st. 8	Poz-162367	2290 +/- 30 BP	405 BC (60,4%) 352 BC 291 BC (35,0%) 209 BC
15	Boreczno, st. 8	Poz-118371	2200 +/- 60 BP	395 BC (95,4%) 107 BC
16	Boreczno, st. 8	Poz-121179	2195 +/- 30 BP	363 BC (95,4%) 183 BC
17	Wysoka Wieś, st. 9	Poz-121177	2250 +/- 30 BP	395 BC (31,3%) 347 BC 321 BC (64,1%) 206 BC
18	Wysoka Wieś, st. 9	Poz-118399	2230 +/- 30 BP	384 BC (20,8%) 339 BC 328 BC (74,6%) 204 BC
19	Wysoka Wieś, st. 9	Poz-118433	2235 +/- 30 BP	388 BC (22,7%) 342 BC 326 BC (72,7%) 204 BC
20	Wysoka Wieś, st. 9	Poz-121175	2150 +/- 30 BP	356 BC (30,2%) 286 BC 235 BC (64,3%) 91 BC 71 BC (1,0%) 61 BC
21	Ornowo, st. 3	Poz-134174	2235 +/- 30 BP	389 BC (24,2%) 342 BC 321 BC (71,2%) 201 BC
22	Wilkńity, st. 6	Poz-149696	2210 +/- 30 BP	377 BC (93,6%) 195 BC 186 BC (1,9%) 178 BC
23	Lubianka, st. 6	Poz-149692	2180 +/- 30 BP	364 BC (94,4%) 150 BC 131 BC (1,0%) 121 BC
24	Opin, st. 16	Poz-162592	2055 +/- 30 BP	160 BC (95,4%) 22 AD
okres wpływów rzymskich				
25	Wopy, st. 5	Poz-149694	1835 +/- 30 BP	125 AD (88,2%) 252 AD 291 AD (7,2%) 318 AD
okres wędrówek ludów				
26	Augamy, st. 1	Poz-130525	1640 +/- 30 BP	363 AD (95,4%) 539 AD
27	Augamy, st. 1	Poz-130375	1635 +/- 30 BP	367 AD (0,4%) 370 AD 375 AD (95,1%) 541 AD
28	Mingajny (brak ewidencji)	Poz-162408	1535 +/- 30 BP	434 AD (33,0%) 520 AD 526 AD (62,5%) 601 AD
29	Piasty Wielkie, st. 3	Poz-127519	1470 +/- 30 BP	559 AD (95,4%) 647 AD

Tabela 2. Wyniki datowań radiowęglowych, ciąg dalszy (oprac. R. Solecki)**Table 2.** Results of the radiocarbon datings, continued (design R. Solecki)

L.p.	Nazwa miejscowości i numer stanowiska	Numer datowania	Wynik datowania	Daty kalibrowane (z prawdopodobieństwem 95,4%)
wczesne średniowiecze				
30	Lubianka, st. 6	Poz-149689	1255 +/- 30 BP	671 AD (68,2%) 779 AD 786 AD (21,5%) 834 AD 849 AD (5,8%) 876 AD
31	Bornity, st. 12	Poz-149697	1260 +/- 30 BP	668 AD (74,6%) 778 AD 786 AD (17,3%) 830 AD 854 AD (3,5%) 874 AD
32	Bornity, st. 12	Poz-149698	1235 +/- 30 BP	680 AD (33,4%) 746 AD 759 AD (62,0%) 883 AD
33	Wojnity, st. 1	Poz-149693	1145 +/- 30 BP	774 AD (5,9%) 788 AD 827 AD (89,6%) 990 AD
34	Giedyle, st. 1	Poz-162410	1100 +/- 30 BP	887 AD (92,3%) 997 AD 1005 AD (3,2%) 1017 AD
35	Wenecja, st. 2	Poz-121424	1070 +/- 30 BP	895 AD (20,9%) 928 AD 940 AD (74,5%) 1021 AD
36	Ornowo, st. 3	Poz-134331	1010 +/- 30 BP	990 AD (70,0%) 1050 AD 1080 AD (25,4%) 1154 AD
37	Woryny, st. 1	Poz-127456	1020 +/- 30 BP	978 AD (82,0%) 1049 AD 1082 AD (11,2%) 1131 AD 1137 AD (2,3%) 1151 AD
średniowiecze				
38	Gładysze, st. 1	Poz-117176	905 +/- 30 BP	1037 AD (95,4%) 1207 AD
39	Lubianka, st. 6	Poz-149690	905 +/- 30 BP	1041 AD (38,7%) 1108 AD 1115 AD (56,8%) 1217 AD
40	Lubianka, st. 6	Poz-149691	860 +/- 30 BP	1052 AD (5,8%) 1077 AD 1156 AD (89,6%) 1263 AD
41	Augamy, st. 1	Poz-134146	850 +/- 30 BP	1054 AD (0,9%) 1060 AD 1157 AD (94,6%) 1267 AD
42	Augamy, st. 1	Poz-134145	710 +/- 30 BP	1262 AD (80,1%) 1310 AD 1362 AD (15,3%) 1387 AD
43	Woryny, st. 1	Poz-127521	805 +/- 30 BP	1179 AD (3,0%) 1190 AD 1206 AD (92,5%) 1278 AD
44	Woryny, st. 1	Poz-127872	640 +/- 30 BP	1285 AD (40,9%) 1330 AD 1336 AD (54,5%) 1397 AD
nowożytność i współczesność				
45	Opin, st. 16	Poz-162411	120 +/- 30 BP	1679 AD (26,0%) 1741 AD 1752 AD (2,4%) 1764 AD 1800 AD (67,1%) 1941 AD
46	Jarzeń, st. 1	Poz-162369	105.71 +/- 0.32 pMC	1951 AD (95,4%) 1959 AD

Uzupełnieniem było wykonanie analiz radiowęglowych prób węgla pozyskanego w trakcie badań wykopaliskowych, tam gdzie było to możliwe z warstw lub obiektów związanych z poziomami użytkowymi grodzisk. Łącznie zlecono wykonanie 46 takich analiz, a wykonawcą było Poznańskie Laboratorium Radiowęglowe. Wyniki tych analiz przed i po kalibracji (z prawdopodobieństwem 95,4%) przedstawia tabela 2.

Analizy specjalistyczne

W ramach analiz specjalistycznych związanych z realizacją projektu przeprowadzono:

- analizę palinologiczną 20 wybranych prób ziemi. Próby pobrano z jednostek stratygraficznych związanych z funkcjonowaniem grodzisk. Zadanie to wykonała dr Milena Obremska z Instytutu Nauk Geologicznych Polskiej Akademii Nauk;

- analizę antrakologiczną 10 wybranych prób węgla drzewnego. Próby pobrano z konstrukcji związanych z umocnieniami grodzisk bądź obiektów które istniały na ich obszarze, gdy grody te funkcjonowały. Zadanie to wykonał mgr inż Michał Aniszewski z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie;
- analizę archeozoologiczną wszystkich pozyskanych kości zwierzęcych. Zadanie to wykonała mgr Karolina Szczygieł z Narodowego Instytutu Dziedzictwa.

Wyniki wymienionych powyżej analiz przedstawiono, jako rozdziały w niniejszym tomie „Archaeologica Hereditas”.

Rozpowszechnianie wyników projektu i popularyzacja

Główną formą rozpowszechniania wyników badań było zamieszczanie ich na stronie internetowej związanej z

projektem¹⁹. Znajduje się tam interaktywna mapa z zaznaczonymi badanymi grodziskami oraz dodatkowo wersje cyfrowe monografii prezentujących opracowany materiał źródłowy.

Dnia 18 listopada 2022 roku, na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie odbyła się ogólnopolska konferencja archeologiczna „Grodziska Warmii i Mazur: Odkrywane na nowo”, której celem było zaprezentowanie wstępnych wyników badań realizowanego projektu *Katalog grodzisk Warmii i Mazur*, a także zebranie badaczy zajmujących się archeologią omawianego obszaru, którzy chcieliby wziąć udział w dyskusji na temat obecnego stanu badań. Konferencja cieszyła się dużym zainteresowaniem, a udział w niej wzięli przedstawiciele Uniwersytetu Warszawskiego, Uniwersytetu Gdańskiego, Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, Politechniki Warszawskiej, Polskiej Akademii Nauk, Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, Muzeum Podlaskiego w Białymstoku, Towarzystwa Naukowego im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie i Towarzystwa Naukowego Pruthenia.

Wyniki badań były także prezentowane na konferencjach międzynarodowych:

- „26th European Association of Archaeologists Virtual Annual Meeting”, która odbyła się w dniach 24–30 listopada 2020. Wygłoszony został tam referat „New look at Early Iron Age fortified settlements at the borderland of Pomeranian and West Baltic Barrow cultures (North Poland)”, prelegent – R. Solecki;
- „28th European Association of Archaeologists Annual Meeting”, która odbyła się w dniach 31 sierpnia – 3 września 2022 w Budapeszcie, Węgry. Wygłoszono tam referat „How verification leads to discovery – four new Early Iron Age hillforts in Dylewo Hills Landscape Park (North-East Poland)”, prelegenci – R. Solecki, F. Welc i K. Rabięga.

Informacje o projekcie i realizowanych w jego ramach badaniach prezentowano także w formie popularnonaukowej:

- relacja prasowa w TVP3 Olsztyn informująca o współpracy archeologów z leśnikami przy okazji prowadzenia badań archeologicznych i inwentaryzatorskich²⁰;
- notatka prasowej na serwisie „Nauka w Polsce” informująca o badaniach archeologicznych grodziska w Lubiance, st. 6, gm. Pieniężno²¹;
- artykuł popularnonaukowy „Archeologiczne: »sprawdzam« w Natangii” opublikowany w regionalnym czasopiśmie *Debata* nr 8 (155) 2020 – autor J. Necio.

Podsumowanie

W trakcie realizacji projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część 2. Warmia Wschodnia i Natangia* rozpoznano obszar gmin: Wilczęta, Górowo Iławeckie, Pieniężno, Lelkowo, Orneta, Lubomino i Płoskinia o łącznej powierzchni 1569 km². Ważnym aspektem przeprowadzonych badań było zweryfikowanie dotychczasowych ustaleń dotyczących chronologii grodzisk już znanych. Było to o tyle istotne, że stanowiska te, pomimo że od wielu lat były objęte ochroną z racji wpisania ich do ewidencji, a czasami nawet rejestru zabytków, to nigdy nie były badane archeologicznie, a przypisana im chronologia była czasami niepoparta żadnymi podstawami źródłowymi. Przykładem może być grodzisko w Lubiance, st. 6, gm. Pieniężno, które znane jest od początku XIX wieku, pojawia się w literaturze przedmiotu, ma monumentalną formę terenową, jest wpisane do rejestru zabytków, a do 2021 roku nie prowadzono na nim żadnych badań archeologicznych. Przeprowadzona weryfikacja wykazała, że grodzisko było użytkowane przez co najmniej trzy fazy obejmujące wczesną epokę żelaza, wczesne średniowiecze (osadnictwo ludności bałtyjskiej) i średniowiecze (okres krzyżacki). Dzięki temu obiekt ten nie będzie już tylko anonimowym punktem na mapie, ale będzie można go włączyć do badań nad osadnictwem każdego z wymienionych okresów. Przeprowadzone badania wpisały się więc w postulat wyrażony na Ankiecie Weryfikacyjnej Rejestru Zabytków Archeologicznych sporządzonej przez Narodowy Instytut dziedzictwa, gdzie znalazł się zapis: „(...) Należałoby jednak w drodze badań sondażowych precyzyjnie określić chronologię, konstrukcję i funkcje, jaką pełniło przedmiotowe stanowisko, gdyż przedmiot ochrony jest niedoprecyzowany i różni się również w cytowanej literaturze przedmiotu. Z pewnością, obiekt już ze względu na swój rozmiar i złożoność formy jest stanowiskiem cennym. Być może jest rzeczywiście pozostałością po dawnym pruskim *castrum*, a potem funkcjonowała w tym miejscu krzyżacka warownia. Hipotezy te mogą być zweryfikowane jedynie w drodze badań sondażowych. Należy również ustalić granice ochrony, które praktycznie nie istnieją”²².

Drugim ważnym wkładem zrealizowanego projektu było odkrycie nowych grodzisk, często o bardzo dobrze zachowanym układzie warstw kulturowych i bogatych w materiał zabytkowy. Dzięki temu możliwe stanie się uzupełnienie zasobu ewidencyjnego o nowe obiekty, które dzięki temu można będzie objąć należną im ochroną. Przy odpowiednim zabezpieczeniu i promocji będą mogły się stać ciekawym uzupełnieniem oferty turystycznej gmin. Dla nauki z kolei będą one nowym elementem do badań nad rozwojem osadnictwa na omawianym obszarze.

¹⁹ Źródło: <http://grodziska-warmia-mazury.pl/>

²⁰ Źródło: <https://olsztyn.tvp.pl/55454794/historia-w-lesie-zapomniane-grodziska/>

²¹ Źródło: <https://naukawpolsce.pap.pl/aktualnosci/news%2C8888%2Cwarmisko-mazurskie-zamek-z-okresu-krzyzackiego-w-plutach-powstal-w-miejsu/>

²² Ankieta Weryfikacyjna grodziska w Lubiance (Plutach), PL.1.9.ZIPOZ.NID_A_28_AR.37350, Archiwum NID w Warszawie.

Pisząc ostatnie słowa podsumowujące zakończoną drugą część projektu *Katalog grodzisk Warmii i Mazur*, chciałbym wyrazić wdzięczność dla wszystkich osób i instytucji, które były zaangażowane w jego realizację. Mam też nadzieję, że wyniki badań grodzisk przedstawione w tomach 3 i 4 *Katalogu grodzisk Warmii i Mazur* będą cennym źródłem dla wszystkich zainteresowanych tym obszarem – nie tylko naukowców, ale też osób którym bliskie jest dziedzictwo tej ziemi. W ciągu dwu-

nastu lat, które minęły od rozpoczęcia pierwszej części projektu, rozpoznano niecałe 20% obszaru województwa warmińsko-mazurskiego. Na przeprowadzenie badań weryfikacyjnych czeka więc jeszcze dużo grodzisk i jestem przekonany, że możliwe będzie też odnalezienie kolejnych nieznanych źródeł warownych. To zadania dla przyszłych badaczy, którym starczy siły, cierpliwości i determinacji, aby przedsięwzięcie to kontynuować.

Wykaz cytowanej literatury:

Chojnacka-Banaszkiewicz, A. i D. Wach

2017. Stary Folwark, st. 1: badania archeologiczne, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 1*: 109–128, Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie i Fundacja Res Publica Multiethnica.

Harris, E.

1989. *Principles of archaeological stratigraphy. Second Edition*. London: Academic Press.

Jagielska, E.

2020. (red.) Standardy prowadzenia badań archeologicznych. *Kurier Konserwatorski* 18.

Kłęczar, B. i M. Rutyna

2013. Stan badań grodzisk województwa warmińsko-mazurskiego, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*: 7–29, Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa–Zielona Góra: Wydawnictwo Fundacji Archeologicznej.

Kobyliński, Z.

2016. Projekt Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część I: Pomezania, Pogezania i Warmia: realizacja w latach 2012–2016, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*: 93–112. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.

2017a. (red.) *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 1*. Warszawa: Fundacja Res Publica Multiethnica.

2017b. (red.) *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 2*. Warszawa: Fundacja Res Publica Multiethnica.

Kobyliński Z., J. Nitychoruk, K. Rabiega, M. Rutyna, D. Wach, F. Welc, J. Wysocki, K. Zeman-Wiśniewska i M. Żurek

2016. Falsyfikacja domniemyanych pradziejowych i średniowiecznych grodzisk w powiecie iławskim i ostródzkim, [w:] Z. Kobyliński (red.) *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*: 247–293, Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.

Kubicki, R.

2012. *Młynarstwo w państwie Zakonu Krzyżackiego w Prusach w XIII–XV wieku (do 1454 r.)*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

Rabiega, K. i M. Rutyna

2017. Stary Folwark, st. 2: badania archeologiczne, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 1*: 197–202, Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie i Fundacja Res Publica Multiethnica.

Solecki, R.

2022. (red.) *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 3*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.

2024. (red.) *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 4*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.

Szczepański, S.

2013. „Wykopaliska” w archiwach – archeologia archiwalna na przykładzie wybranych stanowisk Pojezierza Iławskiego, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*: 233–252, Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa–Zielona Góra: Wydawnictwo Fundacji Archeologicznej.

The project *Catalogue of strongholds of Warmia and Masuria. Part 2. Eastern Warmia and Natangia*: realisation in 2018–2023

Summary

The project *Catalogue of strongholds of Warmia and Masuria. Part 2. Eastern Warmia and Natangia* was carried out under the guidance of prof. Zbigniew Kobyliński (in 2018–2021) and dr Rafał Solecki (2021–2023) by the Institute of Archaeology of the Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw with funds obtained from the National Programme for the Development of Humanities. The aim of the project was to investigate the enclosed settlements located in the western part of the Warmian-Masurian Voivodeship in communities of Wilczęta, Górowo Iławeckie, Pieniężno, Lelkowo, Orneta, Lubomino and Płoskinia. The addition were newly discovered strongholds in communities which were under prospection during first part of the project, in Ostróda, Miłomłyn, Zalewo i Morąg. First step was query in archives, museums and DEM data, to complete the list of sites which will be surveyed and evaluated in the field. 46 sites were chosen for further verification

(table 1) and after it was performed 33 sites were chosen to excavate. As a result of these studies, it was found that only 30 of these sites were really strongholds. What is worth to mention, 9 strongholds have been discovered for the first time in the course of the project. Also 13 sites previously described or evidenced as strongholds were verified negatively – they were already destroyed or turned out not to be strongholds, but different type of archaeological sites. The excavated and positively verified strongholds represent essentially three chronological phases: the Early Iron Age, the Early Middle Ages and the Late Middle Ages. Their chronology were tested by radiocarbon dating – 46 such analyses were performed (table 2). Full research results on these strongholds are included in the publication *Catalogue of strongholds of Warmia and Masuria. Part 3 and 4*.

Translated by Rafał Solecki

Wyniki analizy palinologicznej prób pochodzących z warstw kulturowych grodzisk badanych w ramach projektu „Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część 2. Warmia Wschodnia i Natangia”

W trakcie realizacji projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki „Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część 2. Warmia Wschodnia i Natangia” prowadzono badania archeologiczne grodzisk mające na celu ich weryfikację i potwierdzenie chronologii faz użytkowych. W trakcie prac wykopaliskowych zbierane były próby ziemi pobierane z charakterystycznych jednostek stratygraficznych. Analiza tych prób miała pozwolić na uzyskanie większej liczby źródeł dotyczących funkcjonowania tych grodzisk w przeszłości. Analiza palinologiczna przeprowadzana jest w celu rekonstrukcji otoczenia przyrodniczego badanego stanowiska archeologicznego, w momencie, gdy stanowisko to funkcjonowało. Rekonstrukcję tę przeprowadza się w oparciu o analizę składu i liczebności taksonów pyłkowych w próbce. Najczęściej analizy tego typu wykonuje się podczas budowania profili palinologicznych¹, ale z powodzeniem można także analizować pojedyncze konteksty². Ten drugi sposób wybrano dla analizy prób z omawianego projektu.

METODYKA

Do przeprowadzenia analizy palinologicznej wytypowano 20 prób pobranych w trakcie archeologicznych badań wykopaliskowych 14 stanowisk weryfikowanych w trakcie realizacji projektu. Próby te pochodzą z jednostek stratygraficznych, które można wiązać z użytkowaniem danych stanowisk w przeszłości. Chronologię prób ustalono albo w wyniku analizy radiowęglowej węgla drzewnych pobranych z tych prób, albo w oparciu o analizę materiału zabytkowego pochodzącego z tych jednostek stratygraficznych, albo na podstawie relacji stratygraficznych w odniesieniu do jednostek o potwierdzonej chronologii. Wykaz analizowanych prób przedstawia tabela 1, w której zawarto także informacje o funkcjach jed-

nostek stratygraficznych, z których pochodziły próby, ich chronologii oraz głębokości z jakiej je pobrano.

Próbki do analizy palinologicznej o objętości 10 cm³ każda poddano preparatyce laboratoryjnej wg standardowej procedury³ obejmującej:

- oczyszczenie z części mineralnych poddając próby oddziaływaniu kwasu fluorowodorowego oraz dekantacji,
- usuwaniu węglanu wapnia roztworem kwasu solnego,
- usuwaniu części organicznych gotowaniem w ługu potasowym oraz 3 minutową acetolizą.

W celu ustalenia koncentracji palinomorfów do każdej próbki dodano po jednej tabletki *Lycopodium*⁴. Przed przygotowaniem preparatów mikroskopowych ekstrakt barwiono safraniną. Analizę przeprowadzono pod względem jakościowym i ilościowym z użyciem mikroskopu świetlnego marki ZEISS wykorzystując powiększenie 40–100x. Oprócz ziaren pyłku oraz spor roślin zarodnikowych zliczaniu podlegały również obecne w osadach mikrofosylia pozapyłkowe (NPP). W czasie analizy zidentyfikowano łącznie 42 typy pyłkowych oraz 5 typów taksonów NPP. Skład spektrów pyłkowych dla poszczególnych próbek przedstawia tabela 2. Koncentrację palinomorfów w próbkach zawiera tabela 3.

Analiza materiału wykazała brak obecności ziaren pyłku w pięciu próbkach ze stanowisk: Augamy (st. 1), Dąbrowa (st. 8), Gładysze (st. 1), Wilknyty (st. 6) i Wiewiórki (st. 1), przy czym próbki z Gładyszów i Wiewiórek stanowiły materiał całkowicie mineralny, bez zawartości materii organicznej, natomiast próbki z Augam, Dąbrowy i Wilknyt, mimo braku obecności palinomorfów, były wypełnione mikrowęglami. Pozostałe próbki również zawierały znaczące ilości mikrowęgla. Najliczniejszą reprezentację taksonomiczną stwierdzono w próbkach z Wopów, Bornit, Jarzenia i Lubianki. Są to również próbki o największej koncentracji ziaren pyłku w osadzie.

¹ Izdebski *et al.* 2015: 129–130.

² Nalepka 1999: 145; Makohonienko, Wrzesińska i Wrzesiński 1998.

³ Berglund i Ralska-Jasiewiczowa 1986.

⁴ Stockmarr 1971.

Tabela 1. Zestawienie prób poddanych analizie palinologicznej (oprac. R. Solecki)**Table 1.** List of samples processed with palynological analysis (design R. Solecki)

Nr próby	Nazwa stanowiska	Nr jednostki stratygraficznej	Funkcja jednostki stratygraficznej	Chronologia bezwzględna	Chronologia względna	Głębokość
1	Augamy, st. 1, gm. Górowo Iławeckie	63	powierzchnia wału	363–539 n.e. (1)	-	180 cm
2	Augamy, st. 1, gm. Górowo Iławeckie	70	powierzchnia pod wałem	-	okres wędrówek ludów	170 cm
3	Bornity, st. 12, gm. Pieniężno	19	-	668–874 (2)	wczesne średniowiecze	70 cm
4	Dąbrowa, st. 8, gm. Płoskinia	13	powierzchnia pod wałem	-	wczesna epoka żelaza	180 cm
5	Dąbrowa, st. 8, gm. Płoskinia	9	nasyp wału	-	wczesna epoka żelaza	130 cm
6	Dąbrowa, st. 9, gm. Płoskinia	11	element konstrukcji wału	411–208 p.n.e. (3)	-	120 cm
7	Giedyle, st. 1, gm. Płoskinia	12	powierzchnia pod wałem	887–1017 n.e. (4)	-	60 cm
8	Giedyle, st. 1, gm. Płoskinia	13	wypełnisko obiektu	-	wczesne średniowiecze	90 cm
9	Gładysze, st. 1, gm. Wilczęta	2	powierzchnia wału	-	wczesna epoka żelaza	50 cm
10	Jarzeń, st. 1, gm. Lelkowo	11	wypełnisko fosy	-	nowożytność / współczesność	60 cm
11	Lubianka, st. 6, gm. Pieniężno	3	wypełnisko piwniczki	-	średniowiecze	80 cm
12	Lubianka, st. 6, gm. Pieniężno	6	poziom użytkowy	-	wczesna epoka żelaza	80 cm
13	Lubianka, st. 6, gm. Pieniężno	12	wypełnisko piwniczki	-	średniowiecze	200 cm
14	Opin, st. 16, gm. Orneta	5	nasyp wału	-	wczesna epoka żelaza	60 cm
15	Ornowo, st. 3, gm. Ostróda	13	element konstrukcji wału	990–1154 n.e. (5)	-	100 cm
16	Wopy, st. 5, gm. Pieniężno	4	poziom użytkowy	-	okres wpływów rzymskich	50 cm
17	Wilkńity, st. 6, gm. Lelkowo	19	poziom użytkowy	-	wczesna epoka żelaza	60 cm
18	Wysoka Wieś, st. 9, gm. Ostróda	6	wypełnisko dołu zasobowego	-	wczesna epoka żelaza	60 cm
19	Wysoka Wieś, st. 9, gm. Ostróda	28	wypełnisko obiektu gospodarczego	-	wczesna epoka żelaza	70 cm
20	Wiewiórki, st. 1, gm. Górowo Iławeckie	4	nasyp wału	-	-	60 cm

Analizy radiowęglowe przeprowadzone w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym. Podane daty po kalibracji z prawdopodobieństwem 95,4%. Numery prób:

(1) Poz-130525,

(2) Poz-149697,

(3) Poz-162409,

(4) Poz-162410,

(5) Poz-134331.

Tabela 2. Zestawienie liczby ziaren poszczególnych taksonów pyłków i NPP na szkiełku 24x40 mm (oprac. M. Obremska)**Table 2.** List of the number of grains of individual pollen taxa and NPP on a 24x40 mm slide (design M. Obremska)

Nr próby i nazwa stanowiska	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
	Augamy, st. 1	Augamy, st. 1	Bornlty, st. 12	Dąbrowa, st. 8	Dąbrowa, st. 8	Dąbrowa, st. 9	Giedyle, st. 1	Giedyle, st. 1	Gładysze, st. 1	Jarzeń, st. 1	Lubianka, st. 6	Lubianka, st. 6	Lubianka, st. 6	Opin, st. 16	Ornowo, st. 3	Wopiv, st. 5	Wilknity, st. 6	Wysoka Wieś, st. 9	Wysoka Wieś, st. 9	Wiewiórki, st. 1
takson:																				
<i>Pinus sylvestris</i>	0	0	95	0	0	7	0	1	0	63	6	5	97	0	1	109	0	2	0	0
<i>Betula</i>	0	0	98	0	0	42	0	8	0	1	5	6	76	0	0	8	0	3	0	0
<i>Corylus avellana</i>	0	0	2	0	0	1	0	7	0	0	0	0	5	0	0	5	0	1	1	0
<i>Quercus</i>	0	0	13	0	0	4	0	0	0	0	1	1	6	0	0	1	0	0	0	0
<i>Tilia</i>	0	0	1	0	0	0	0	37	0	11	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0
<i>Ulmus</i>	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
<i>Fraxinus</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
<i>Alnus</i>	0	0	8	0	1	1	0	10	0	6	1	1	19	0	0	16	0	0	1	0
<i>Salix</i>	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
<i>Carpinus betulus</i>	0	0	11	0	0	3	0	3	0	3	0	1	7	0	0	4	0	0	1	0
<i>Fagus sylvatica</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0
<i>Picea abies</i>	0	0	13	0	0	3	0	0	0	10	2	0	22	0	0	5	0	0	0	0
<i>Poaceae</i>	0	0	5	0	0	2	1	3	0	11	3	1	9	0	2	18	0	0	2	0
<i>Cichorioideae</i>	0	0	2	0	0	2	0	0	0	8	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0
<i>Ranunculaceae</i>	0	0	1	0	0	1	0	1	0	2	0	0	5	0	0	1	0	0	0	0
<i>Rosaceae</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	0	0	0	0
<i>Caryophyllaceae</i>	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Apiaceae</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
<i>Brassicaceae</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Galium</i> - typ	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0
<i>Thalictrum</i>	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Filipendula</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Heracleum sphondylium</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
<i>Calluna vulgaris</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Senecio</i> - typ	0	0	2	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Cirsium</i>	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
<i>Centaurea jacea</i> - typ	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Lathyrus</i> - typ	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
<i>Plantago lanceolata</i>	0	0	1	0	0	0	0	3	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
<i>Persicaria maculosa</i> - typ	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0
<i>Matricaria</i> - typ	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0
<i>Artemisia</i>	0	0	3	0	0	0	0	0	0	1	0	0	2	0	0	1	0	1	0	0
<i>Chenopodiaceae</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0
<i>Centaurea cyanus</i>	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Polygonum aviculare</i> - typ	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0
<i>Scleranthus</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
<i>Secale cereale</i>	0	0	5	0	0	0	0	0	0	2	1	0	3	0	0	8	0	1	0	0
<i>Cerealia undiff.</i>	0	0	4	0	0	0	0	0	0	5	0	0	2	0	0	5	0	0	2	0
<i>Trilete spore</i>	0	0	0	0	0	0	0	14	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Filicales monolet</i>	0	0	7	0	0	4	0	2	0	0	1	0	6	5	0	1	0	2	10	0
<i>Cyperaceae</i>	0	0	1	0	0	1	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Sphagnum</i>	0	0	0	0	1	0	0	12	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0
varia	0	0	4	0	0	0	0	17	0	5	1	2	0	1	0	0	0	1	2	0
suma palinomorfów:	0	0	23	0	2	14	1	15	0	22	10	7	20	3	2	23	0	8	10	0
NPP:																				
<i>Spirogyra</i>	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Diporothea</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Microthyrium</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
<i>Cercophora</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
<i>Sphaerodes retispora</i>	0	0	28	0	0	0	0	0	0	0	1	0	68	0	0	0	0	0	0	0
suma z NPP:	0	0	25	0	2	14	1	15	0	23	11	7	22	3	2	24	0	8	10	0

Tabela 3. Zestawienie koncentracji palinomorfów w 1 cm³ osadów (oprac. M. Obremska)**Table 3.** List of palynomorph concentrations in 1 cm³ of sediments (design M. Obremska)

Nr próby i nazwa stanowiska	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
	Augamy, st. 1	Augamy, st. 1	Bornity, st. 12	Dąbrowa, st. 8	Dąbrowa, st. 8	Dąbrowa, st. 9	Giedyle, st. 1	Giedyle, st. 1	Gładysze, st. 1	Jarzeń, st. 1	Lubianka, st. 6	Lubianka, st. 6	Lubianka, st. 6	Opin, st. 16	Ornowo, st. 3	Wopy, st. 5	Wilknity, st. 6	Wysoka Wieś, st. 9	Wysoka Wieś, st. 9	Wiewiórki, st. 1
takson:																				
<i>Pinus sylvestris</i>	0	0	934	0	0	96	0	3	0	619	69	86	2225	0	23	3750	0	28	0	0
<i>Betula</i>	0	0	963	0	0	578	0	20	0	10	57	103	1743	0	0	275	0	41	0	0
<i>Corylus avellana</i>	0	0	20	0	0	14	0	18	0	0	0	0	115	0	0	172	0	14	12	0
<i>Quercus</i>	0	0	128	0	0	55	0	0	0	0	12	17	138	0	0	34	0	0	0	0
<i>Tilia</i>	0	0	10	0	0	0	0	93	0	108	0	0	0	15	0	0	0	0	0	0
<i>Ulmus</i>	0	0	0	0	0	14	0	0	0	0	0	0	0	0	0	34	0	0	0	0
<i>Fraxinus</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	34	0	0	0	0
<i>Alnus</i>	0	0	79	0	9	14	0	25	0	59	12	17	436	0	0	550	0	0	12	0
<i>Salix</i>	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	23	0	0	0	0	0	0	0
<i>Carpinus betulus</i>	0	0	108	0	0	41	0	8	0	30	0	17	161	0	0	138	0	0	12	0
<i>Fagus sylvatica</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	28	0	0
<i>Picea abies</i>	0	0	128	0	0	41	0	0	0	98	23	0	505	0	0	172	0	0	0	0
<i>Poaceae</i>	0	0	49	0	0	28	17	8	0	108	34	17	206	0	46	619	0	0	23	0
<i>Cichorioideae</i>	0	0	20	0	0	28	0	0	0	79	0	0	23	0	0	34	0	0	0	0
<i>Ranunculaceae</i>	0	0	10	0	0	14	0	3	0	20	0	0	115	0	0	34	0	0	0	0
<i>Rosaceae</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	138	0	0	0	0
<i>Caryophyllaceae</i>	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Apiaceae</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0	0	34	0	0	0	0
<i>Brassicaceae</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Galium</i> - typ	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	23	0	0	34	0	0	0	0
<i>Thalictrum</i>	0	0	0	0	0	14	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Filipendula</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	12	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Heracleum sphondylium</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	34	0	0	0	0
<i>Calluna vulgaris</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Senecio</i> - typ	0	0	20	0	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Cirsium</i>	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	23	0	0	0	0	0	0	0
<i>Centaurea jacea</i> - typ	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Lathyrus</i> - typ	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	23	0	0	0	0	0	0	0
<i>Plantago lanceolata</i>	0	0	10	0	0	0	0	8	0	10	0	0	0	0	0	34	0	0	0	0
<i>Persicaria maculosa</i> - typ	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	23	0
<i>Matricaria</i> - typ	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	46	0	0	0	0	0	0	0
<i>Artemisia</i>	0	0	30	0	0	0	0	0	0	10	0	0	46	0	0	34	0	14	0	0
<i>Chenopodiaceae</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	20	0	0	0	0	0	69	0	0	0	0
<i>Centaurea cyanus</i>	0	0	10	0	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Polygonum aviculare</i> - typ	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	12	0
<i>Scleranthus</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	23	0	0	0	0	0	0	0
<i>Secale cereale</i>	0	0	49	0	0	0	0	0	0	20	12	0	69	0	0	275	0	14	0	0
<i>Cerealia undiff.</i>	0	0	39	0	0	0	0	0	0	49	0	0	46	0	0	172	0	0	23	0
<i>Trilete spore</i>	0	0	0	0	0	0	0	35	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Filicales monoete</i>	0	0	69	0	0	55	0	5	0	0	12	0	138	38	0	34	0	28	115	0
<i>Cyperaceae</i>	0	0	10	0	0	14	0	25	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Sphagnum</i>	0	0	0	0	9	0	0	30	0	0	0	0	0	0	0	34	0	0	12	0
<i>varia</i>	0	0	39	0	0	0	0	43	0	49	12	34	0	8	0	0	0	14	23	0
suma palinomorfów:	0	0	2755	0	18	1006	17	327	0	1359	255	291	6127	61	69	6738	0	181	267	0
NPP:																				
<i>Sporogrya</i>	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Diporotheca</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Microthyrium</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	23	0	0	0	0	0	0	0
<i>Cercophora</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	34	0	0	0	0
<i>Sphaerodes retispora</i>	0	0	275	0	0	0	0	0	0	0	12	0	1560	0	0	0	0	0	0	0
suma z NPP:	0	0	3040	0	18	1006	17	327	0	1369	267	291	7710	61	69	6772	0	181	267	0

WYNIKI ANALIZY:

BORNITY, ST. 12 (próbą nr 3)

Próba została pobrana z warstwy użytkowej funkcjonującej w obrębie fosi bezpośrednio poniżej wału wydzielającego majdan grodziska. Analiza radiowęglowa węgla drzewnych z tej jednostki stratygraficznej dała po kalibracji wynik 668–875 n.e. z prawdopodobieństwem 95,4%⁵. W analizowanej próbce najliczniej występowały ziarna pyłku drzew (około 78% zliczonych palinomorfów): sosny (*Pinus sylvestris*), brzozy (*Betula*), dębu (*Quercus*), świerku (*Picea abies*), grabu (*Carpinus betulus*), olszy (*Alnus*), leszczyny (*Corylus avellana*) i lipy (*Tilia*). Z innych roślin udało się oznaczyć taksony traw (*Poaceae*) oraz bylice (*Artemisia*), języczkokwiatowe (*Cichorioideae*), astrowate reprezentowane przez dwa typy pyłkowe (*Senecio* i *Matricaria*), jaskrowate (*Ranunculaceae*), goździkowate (*Caryophyllaceae*), turzycowate (*Cyperaceae*), ostrożeń (*Cirsium*), babkę lancetowatą (*Plantago lanceolata*) i chaber bławatek (*Centaurea cyanus*). Z kategorii zbóż udało się zidentyfikować żyto zwyczajne (*Secale cereale*). Stwierdzono obecność zarodników paproci (*Filicales monoletes*), grzybów (*Sphaerodes retispora*) i glonów (*Spirogyra*).

DĄBROWA, ST. 8 (próbą nr 5)

Próba została pobrana z nasypu formującego wał, w nie-dużej odległości od krawędzi stycznej do fosi od strony majdanu. Chronologię tej jednostki określono na podstawie relacji stratygraficznej do jednostki wydатовanej radiowęglowo na wczesną epokę żelaza (data po kalibracji to 405–209 p.n.e. z prawdopodobieństwem 95,4%)⁶. W próbce tej udało się znaleźć i określić jedynie dwa taksony: olszę (*Alnus*) i mchy torfowce (*Sphagnum*). W drugiej próbce pobranej w trakcie badań stanowiska nie znaleziono żadnych taksonów.

DĄBROWA, ST. 9 (próbą nr 6)

Próba została pobrana z jednostki stratygraficznej, którą można interpretować jako destrukcję konstrukcji drewnianej związanej z wałem grodziska. Konstrukcję tę znaleziono w obrębie fosi, na stoku od strony majdanu. Analiza radiowęglowa węgla drzewnych z tej jednostki stratygraficznej dała po kalibracji wynik 537–381 p.n.e. z prawdopodobieństwem 95,4%⁷. W analizowanej próbce najliczniej występowały ziarna pyłku drzew (około 85% zliczonych palinomorfów): brzozy (*Betula*), sosny (*Pinus sylvestris*), dębu (*Quercus*), grabu (*Carpinus betulus*), świerku (*Picea abies*), olszy (*Alnus*), wiązu (*Ulmus*) i lesz-

czyzny (*Corylus avellana*). Z innych roślin udało się oznaczyć taksony traw (*Poaceae*) oraz języczkokwiatowe (*Cichorioideae*), jaskrowate (*Ranunculaceae*), turzycowate (*Cyperaceae*) i rutewkę (*Thalictrum*). Stwierdzono obecność zarodników paproci (*Filicales monoletes*).

GIEDYLE, ST. 1 (próby nr 7 i 8)

W trakcie badań stanowiska zostały pobrane dwie próby. Pierwszą (próbą nr 7) pobrano z wypełniska obiektu znajdującego się bezpośrednio poniżej nasypu wału. Analiza radiowęglowa węgla drzewnych z tej jednostki stratygraficznej dała po kalibracji wynik 887–1017 n.e. z prawdopodobieństwem 95,4%⁸. W analizowanej próbce przeważały pyłki drzew (około 52% zliczonych palinomorfów): lipy (*Tilia*), olszy (*Alnus*), brzozy (*Betula*), leszczyny (*Corylus avellana*) i sporadycznie grabu (*Carpinus betulus*), sosny (*Pinus sylvestris*) i wierzyby (*Salix*). Z innych roślin udało się oznaczyć taksony traw (*Poaceae*) oraz jaskrowate (*Ranunculaceae*), turzycowate (*Cyperaceae*) i babkę lancetowatą (*Plantago lanceolata*). Stwierdzono obecność zarodników paproci (*Filicales monoletes*) oraz mchów torfowców. Druga próba (nr 8) została pobrana z wypełniska obiektu datowanego na okres wczesnego średniowiecza. W próbce tej udało się oznaczyć jedynie taksony traw (*Poaceae*).

JARZEŃ, ST. 1 (próbą nr 10)

Próba została pobrana z wypełniska fosi, której powstanie i funkcjonowanie można datować na okres nowożytny lub nawet współczesność⁹. W analizowanej próbce najliczniej występowały ziarna pyłku drzew (około 68% zliczonych palinomorfów) z dominującą sosną (*Pinus sylvestris*), a później lipą (*Tilia*), świerkiem (*Picea abies*), olszą (*Alnus*), grabem (*Carpinus betulus*) i brzożą (*Betula*). Z innych roślin udało się oznaczyć taksony traw (*Poaceae*) oraz języczkokwiatowe (*Cichorioideae*), jaskrowate (*Ranunculaceae*), selerowate (*Apiaceae*), kapustowate (*Brassicaceae*), astrowate (*Senecio* typ), bylice (*Artemisia*), komosowate (*Chenopodiaceae*) i wrzos zwyczajny (*Calluna vulgaris*), chaber łukowy (*Centaurea jacea* typ), chaber bławatek (*Centaurea cyanus*), babka lancetowata (*Plantago lanceolata*). Z kategorii zbóż udało się zidentyfikować żyto zwyczajne (*Secale cereale*), a z grzybów *Diporotheca*.

LUBIANKA, ST. 6 (próby nr 11, 12 i 13)

Na grodzisku w Lubiance, st. 6 wydzielono trzy główne fazy użytkowe, które można datować na wczesną epokę żelaza, starszy okres wczesnego średniowiecza oraz pełne średniowiecze¹⁰. Na okres wczesnej epoki żelaza datowana jest próba 12, którą pobrano z jednostki interpretowanej jako poziom użytkowy. W próbce tej

⁵ Analiza przeprowadzona w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym, próba nr Poz-149697; Solecki 2024a: 172.

⁶ Analiza przeprowadzona w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym, próba nr Poz-162367; Solecki i Jażdżyk 2024a: 133–134.

⁷ Analiza przeprowadzona w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym, próba nr Poz-162368; Solecki i Jażdżyk 2024b: 152–153.

⁸ Analiza przeprowadzona w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym, próba nr Poz-162410; Solecki i Jażdżyk 2024c: 89.

⁹ Solecki 2024b: 30.

¹⁰ Skoczylas, Wieczorek i Solecki 2024: 265–266, 280–282.

najliczniej występowały ziarna pyłku drzew (około 82% zliczonych palinomorfów) z dominującą brzozą (*Betula*) i sosną (*Pinus sylvestris*) oraz rzadziej występującym dębem (*Quercus*), olszą (*Alnus*) i grabem (*Carpinus betulus*). Z innych roślin udało się oznaczyć taksony traw (*Poaceae*). Dwie pozostałe próby (11 i 13) pobrano z wypełniska piwniczki datowanej na XIV–XV wiek. W analizowanych próbach (traktowanych tu łącznie) najliczniej występowały ziarna pyłku drzew (około 71% zliczonych palinomorfów) z dominującą sosną (*Pinus sylvestris*), a później brzozą (*Betula*), świerkiem (*Picea abies*), olszą (*Alnus*) i rzadziej występującym grabem (*Carpinus betulus*), dębem (*Quercus*), leszczyną (*Corylus avellana*) i wierzbą (*Salix*). Z innych roślin udało się oznaczyć taksony traw (*Poaceae*) oraz jaskrowatych (*Ranunculaceae*), a także rzadziej występujące bylice (*Artemisia*), astrowate (typ pyłku *Matricaria*), języczkokwiatowe (*Cichorioideae*), przytulie (*Galium*), ostrożeń (*Cirsium*), groszek (*Lathyrus*) i czerwiec (*Scleranthus*). Z kategorii zbóż udało się zidentyfikować żyto zwyczajne (*Secale cereale*) oraz inne zboże nieokreślonego gatunku. Stwierdzono obecność zarodników paproci (*Filicales monoletes*) oraz grzybów (*Sphaerodes retispora* i *Microthyrium*).

OPIN, ST. 16 (próba 14)

Próba została pobrana z nasypu wału osiedla obronnego datowanego na wczesną epokę żelaza¹¹. Występowała w niej bardzo mała liczba ziaren pyłku lipy (*Tilia*) oraz zarodniki paproci (*Filicales monoletes*).

ORNOWO, ST. 3 (próba 15)

Próba została pobrana z obiektu wiążanego z konstrukcją wału grodziska funkcjonującego w okresie wczesnego średniowiecza¹². Występowała w niej bardzo mała liczba ziaren pyłku pochodzących od dwóch roślin: sosny (*Pinus sylvestris*) i trawy (*Poaceae*).

WOPY, ST. 5 (próba 16)

Próba została pobrana z warstwy interpretowanej jako poziom użytkowy osiedla obronnego datowanego na okres wpływów rzymskich¹³. W analizowanej próbie najliczniej występowały ziarna pyłku drzew (około 76% zliczonych palinomorfów) z dominującą sosną (*Pinus sylvestris*), a później olszą (*Alnus*), brzozą (*Betula*), leszczyną (*Corylus avellana*), świerkiem (*Picea abies*), grabem (*Carpinus betulus*) i śladowo reprezentowa-

nym dębem (*Quercus*), wiązem (*Ulmus*) i jesionem (*Fraxinus*). Z innych roślin udało się oznaczyć taksony traw (*Poaceae*) oraz różowatych (*Rosaceae*), języczkokwiatowe (*Cichorioideae*), jaskrowatych (*Ranunculaceae*), komosowatych (*Chenopodiaceae*), selerowatych (*Apiaceae*), przytulie (*Galium*), barszcz zwyczajny (*Heracleum sphondylium*), babkę lancetowatą (*Plantago lanceolata*) i bylice (*Artemisia*). Z kategorii zbóż udało się zidentyfikować żyto zwyczajne (*Secale cereale*) oraz inne zboże nieokreślonego gatunku. Stwierdzono obecność zarodników paproci (*Filicales monoletes*) i mchów torfowców (*Sphagnum*) oraz pozostałości grzybów (*Cercophora*).

WYSOKA WIEŚ, ST. 9 (próby 18 i 19)

Próby zostały pobrane z obiektów o charakterze gospodarczym, związanych z funkcjonowaniem osiedla obronnego we wczesnej epoce żelaza¹⁴. W analizowanych próbach (traktowanych tu łącznie) niemal równie często (po około 32% zliczonych palinomorfów) występowały ziarna pyłku drzew – brzozy (*Betula*), leszczyny (*Corylus avellana*), sosny (*Pinus sylvestris*), buku zwyczajnego (*Fagus sylvatica*), olszy (*Alnus*), grabu (*Carpinus betulus*) – i spory paproci (*Filicales monoletes*). Z innych roślin udało się oznaczyć taksony traw (*Poaceae*) oraz rdest plamisty (*Persicaria maculosa*), rdest ptasi (*Polygonum aviculare*) i bylice (*Artemisia*). Z kategorii zbóż udało się zidentyfikować żyto zwyczajne (*Secale cereale*) oraz inne zboże nieokreślonego gatunku.

PODSUMOWANIE

Przeprowadzona analiza, pomimo że skupiała się na wykazaniu liczby i typu taksonów w wybranych kontekstach archeologicznych, pozwoliła na dokonanie ciekawych obserwacji. Najważniejszymi są tu oznaczenia zbóż – żyto zwyczajne (*Secale cereale*) – na dwóch wczesnych osiedlach obronnych – z wczesnej epoki żelaza w Wysokiej Wsi, st. 9 oraz z okresu wpływów rzymskich w Wopach, st. 5. Co ciekawe, podczas badań osiedla obronnego w Wopach znaleziono także fragment kamiennego żarna nieckowatego¹⁵, co można uznać za potwierdzenie, że w okresie tym uprawiane i przetwarzane było żyto.

Uzyskane wyniki pozwolą rozwinąć interpretację grodzisk badanych w ramach omawianego projektu oraz osadzić badane grodziska w kontekście przyrodniczym związanym z okresami, kiedy stanowiska te funkcjonowały.

¹¹ Rabiega, Jażdżyk i Solecki 2024: 107108.

¹² Solecki 2022: 37.

¹³ Solecki 2024c: 314.

¹⁴ Solecki i Skoczylas 2022: 74.

¹⁵ Solecki 2024c: 323.

Wykaz cytowanej literatury:

- Berglund B.E. i M. Ralska-Jasiewiczowa
1986. Pollen analysis, [w:] B.E. Berglund (red.), *Handbook of Holocene Palaeoecology and Palaeohydrology*, 455–483. Chichester–New York: J. Wiley and Sons Ltd.
- Izdebski, A., G. Koloch, T. Stoczyński i M. Tycner
2015. Historia przyrodniczo-gospodarcza Polski w świetle analizy ilościowej danych palinologicznych. *Historyka* 45: 127–160.
- Makohonienko, M., A. Wrzesińska i J. Wrzesiński
1998. Analiza palinologiczna jam grobowych. *Studia Lednickie* 5: 95–102.
- Nalepka, D.
1999. Analiza pyłkowa kopalnych i współczesnych poziomów glebowych – problemy metodyczne. *Roczniki Gleboznawcze* 1(1–2): 135–153.
- Rabiega, K., P. Jażdżyk i R. Solecki
2024. Opin, st. X: badania archeologiczne, [w:] R. Solecki (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 4*: 107–116. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.
- Skoczylas, D., D. Wieczorek i R. Solecki
2024. Lubianka, st. 6: badania archeologiczne, [w:] R. Solecki (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 4*: 258–283. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.
- Solecki, R.
2022. Ornowo, st. 3: badania archeologiczne, [w:] R. Solecki (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 3*: 15–37. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.
- 2024a. Bornity, st. 12: badania archeologiczne, [w:] R. Solecki (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 4*: 171–178. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.
- 2024b. Jarzeń, st. 1: badania archeologiczne, [w:] R. Solecki (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 4*: 28–37. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.
- 2024c. Wopy, st. 5: badania archeologiczne, znaleziska, [w:] R. Solecki (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 4*: 310–323. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.
- Solecki, R. i D. Skoczylas
2022. Wysoka Wieś, st. 9: badania archeologiczne, [w:] R. Solecki (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 3*: 71–87. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.
- Solecki, R. i P. Jażdżyk
2024a. Dąbrowa, st. 8: badania archeologiczne, [w:] R. Solecki (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 4*: 132–140. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.
- 2024b. Dąbrowa, st. 9: badania archeologiczne, [w:] R. Solecki (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 4*: 151–158. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.
- 2024c. Giedyle, st. 1: badania archeologiczne, [w:] R. Solecki (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 4*: 88–94. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.
- Stockmarr, J.
1971. Tablets with spores used in absolute pollen analysis. *Pollen et Spores* 13, 615–621.

Milena Obremska

The results of palynological analysis of the cultural layers of strongholds excavated during the NPRH project „Catalogue of strongholds of Warmia and Masuria. Part 2. Eastern Warmia and Natangia”

Summary

This article presents the results of palynological analysis of 20 samples acquired during the archaeological excavation of cultural layers of 14 strongholds, which were studied during NPRH project „Catalogue of strongholds of Warmia and Masuria. Part 2. Eastern Warmia and Natangia”. Such attempt was conducted to reconstruct the environmental background of studied strongholds in the times, when they were inhabited, from Early Iron Age, up to Early Modern times. The most significant result was the marking

of common rye taxa (*Secale cereale*) on two early fortified settlements – first dated to Early Iron Age in Wysoka Wies (site 9) and second dated to Roman period in Wopy (site 5). What is worth to mention, during excavations in Wopy a fragment of saddle quern was also found, which can be considered as confirmation that common rye was cultivated and processed there during this period.

Translated by Rafał Solecki

Wyniki identyfikacji gatunkowej węgla drzewnych z konstrukcji odkrytych na grodziskach badanych w ramach projektu „Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część 2. Warmia Wschodnia i Natangia”

Niniejsze opracowanie prezentuje wyniki analiz laboratoryjnych, których celem była identyfikacja gatunkowa dziesięciu prób węgla drzewnych, pozyskanych w trakcie prac wykopaliskowych, realizowanych w ramach projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki „Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część 2. Warmia Wschodnia i Natangia”. Materiał ten pobrano podczas badań archeologicznych prowadzonych na grodziskach w miejscowościach – Ornowo (st. 3), Wysoka Wieś (st. 9), Augamy (st. 1), Dąbrowa (st. 9), Wojnity (st. 1) i Lubianka (st. 6). Niemal wszystkie analizowane fragmenty zwęglonego drewna pochodzą z elementów konstrukcyjnych budynków i wałów. Tylko jedna z prób określona jest w dokumentacji archeologicznej jako pozostałość deski podłogowej. W tabeli (tabela 1) oprócz wyników analizy antrakologicznej zestawiono również chronologię jednostek stratygraficznych, z których pozyskano materiał do badań. Ustalono ją na podstawie współwystępujących zabytków, relacji stratygraficznych lub datowania radiowęglowego.

METODYKA

Fragmenty węgla drzewnych do analiz zostały dostarczone do laboratorium w torebkach strunowych w stanie suchym wraz z pozostałościami gleb. Próby zwęglonego drewna oczyszczono z ziemi, a następnie przeprowadzono obserwacje przy użyciu lupy oraz w świetle odbitym pod mikroskopem stereoskopowym Nikon SMZ800N, wyposażonym w przystawkę cyfrową. Obserwacje te umożliwiły wstępną ocenę rodzaju drewna, wydobytego podczas prac archeologicznych. W celu wzmocnienia strukturalnego i uplastycznienia fragmenty węgla nasyciono w próżni roztworem żywicy akrylowej paraloid b-72 w stężeniu 30%. Po zakończeniu impregnacji w próżni materiał badawczy, pozostał zanurzony w roztworze ży-

wicy i w szczelnie zakręconych oznaczonych butelkach laboratoryjnych został umieszczony w suszarce laboratoryjnej w temperaturze 40°C na okres 14 dni. Po dwóch tygodniach w celu usunięcia rozpuszczalnika i zwiększenia stężenia roztworu impregnatu rozszczelniono opakowania i rozpoczęto suszenie materiału przez okres 7 dni. Następnie wyjęto węgle z butelek laboratoryjnych i umieszczono je na oznaczonych szalkach Petriego oraz kontynuowano suszenie materiału w suszarce laboratoryjnej w temperaturze 40°C przez okres 7 dni. Z wysuszonych węgla przy użyciu mikrotomu rotacyjnego Leica RM2125RT wykonano skrawki o grubości 30–60 µm, które umieszczano na szkiełkach mikroskopowych. Preparaty biologiczne obserwowano w świetle przechodzącym pod wspomnianym wcześniej mikroskopem stereoskopowym marki Nikon. W trakcie obserwacji mikroskopowych wykonywano dokumentację fotograficzną badanych preparatów.

WYNIKI BADAŃ:

W obserwowanych preparatach widoczne były dwa rodzaje drewna – liściaste o budowie pierścieniowonaczyniowej (sześć prób) i rozpierzchłonaczyniowej (trzy próby) oraz iglaste (jedna próba). Stan zachowania otrzymanych do badań fragmentów węgla drzewnych był zróżnicowany i umożliwiał jednoznaczną identyfikację gatunku drewna w przypadku siedmiu prób. Oznaczenie było możliwe dla materiału liściastego pierścieniowonaczyniowego oraz iglastego. Z powodu złego stanu zachowania fragmentów zwęglonego drewna rozpierzchłonaczyniowego jego identyfikacja gatunkowa jest niepewna (Lubianka st. 6, nr jednostki stratygraficznej 13) lub niemożliwa do oznaczenia (Lubianka st. 6, nr jednostki stratygraficznej 58, Wysoka Wieś st. 9, nr jednostki stratygraficznej 35).

Tabela 1. Zestawienie wyników badań identyfikacji gatunkowej węgla drzewnych (oprac. M. Aniszewski)
Table 1. List of the results on species identification of charcoal (design M. Aniszewski)

Nazwa stanowiska	Nr jednostki stratygraficznej	Charakter próby	Datowanie	Rodzaj i typ drewna	Wynik identyfikacji
Ornowo, st. 3, gm. Ostróda	13	spalony pal z palisady	metoda radiowęglowa 990–1154 n.e. prawdopodobieństwo 95,4% (1)	liściaste, pierścieniowonaczyniowe	Dąb (<i>Quercus Sp.</i>)
Wysoka Wieś, st. 9, gm. Ostróda	35	prawdopodobnie element umocnień wału	-	liściaste, rozpierzchnaczyniowe	brak oznaczenia
Augamy, st. 1, gm. Górowo Iławeckie	22	element konstrukcyjny, prawdopodobnie budynku	XIII–XIV wiek (2)	liściaste, pierścieniowonaczyniowe	Dąb (<i>Quercus Sp.</i>)
Augamy, st. 1, gm. Górowo Iławeckie	27	element konstrukcyjny, prawdopodobnie budynku	XIII–XIV wiek (2)	liściaste, pierścieniowonaczyniowe	Dąb (<i>Quercus Sp.</i>)
Dąbrowa, st. 9, gm. Płoskinia	6	prawdopodobnie element umocnień wału	metoda radiowęglowa 537–381 p.n.e. prawdopodobieństwo 95,4% (3)	liściaste, pierścieniowonaczyniowe	Dąb (<i>Quercus Sp.</i>)
Wojnity, st. 1, gm. Pieniężno	24	zniszczony element konstrukcji wału	IX–X wiek (4)	iglaste	Sosna zwyczajna (<i>Pinus silvestris L.</i>)
Wojnity, st. 1, gm. Pieniężno	15	zniszczony element konstrukcji wału	IX–X wiek (4)	liściaste, pierścieniowonaczyniowe	Dąb (<i>Quercus Sp.</i>)
Wojnity, st. 1, gm. Pieniężno	16	zniszczony element konstrukcji wału	IX–X wiek (4)	liściaste, pierścieniowonaczyniowe	Dąb (<i>Quercus Sp.</i>)
Lubianka, st. 6, gm. Pieniężno	13	element konstrukcyjny budynku - deska podłogowa	XII–XIV wiek (5)	liściaste, rozpierzchnaczyniowe	prawdopodobnie Olsza czarna (<i>Alnus glutinosa (L.) Gaertn.</i>)
Lubianka, st. 6, gm. Pieniężno	58	zniszczony element umocnień wału	metoda radiowęglowa 671–876 n.e. prawdopodobieństwo 95,4% (6)	liściaste, rozpierzchnaczyniowe	brak oznaczenia

(1) Poznańskie Laboratorium Radiowęglowe, próba nr Poz-134331.
(2) Skoczylas i Welc 2022: 305, 310, 328.
(3) Poznańskie Laboratorium Radiowęglowe, próba nr Poz-162368.
(4) Skoczylas i Solecki 2024: 192–194.
(5) Skoczylas, Wieczorek i Solecki 2024: 261, 280–281.
(6) Poznańskie Laboratorium Radiowęglowe, próba nr Poz-149689

DREWNO LIŚCIASTE, PIERŚCIENIOWONACZYNIOWE

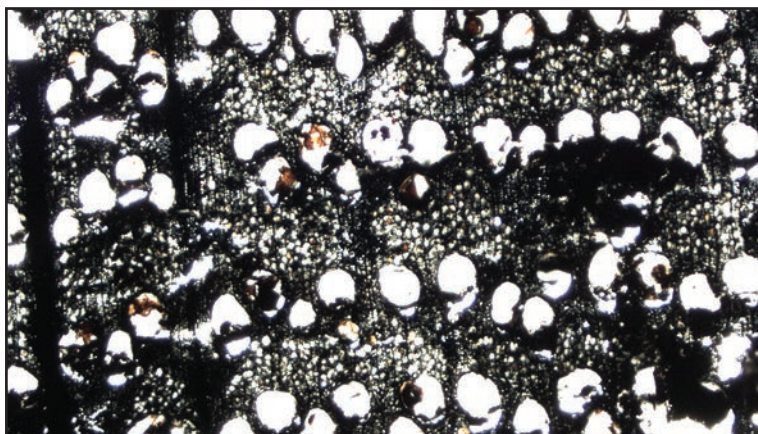
W obrazie mikroskopowym przekrojów poprzecznych sześciu preparatów – próby ze stanowisk Augamy (ryc. 2–3), Dąbrowa (ryc. 4), Wojnity (ryc. 5), Ornowo (ryc. 1) – są wyraźnie widoczne przyrosty roczne, budowa pierścieniowonaczyniowa tkanki drzewnej, promienie jednoszeregowy oraz bardzo szerokie promienie wieloszeregowy. W drewnie wczesnym występują duże naczynia tworzące pierścienie, ułożone wzdłuż granicy przyrostów rocznych. W drewnie późnym naczynia o znacznie mniejszej średnicy występujące w grupowaniach w kierunku promienio-

wym, tworzące tak zwane płomyki. Wymienione cechy są charakterystyczne dla drewna dębu (*Quercus Sp.*)¹.

DREWNO LIŚCIASTE, ROZPIERZCHŁONACZYNIOWE

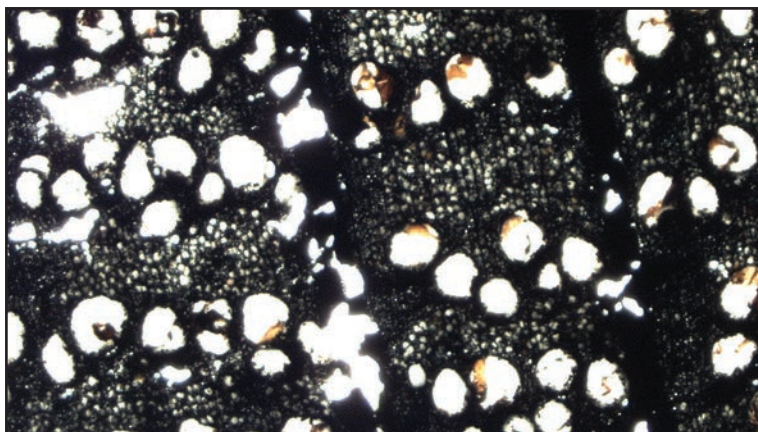
Na fotografiach przekroju poprzecznego trzech preparatów – próby ze stanowisk Lubianka (ryc. 8) i Wysoka Wieś (ryc. 7) – widoczna jest budowa rozpierzchnaczyniowa drewna. Spośród trzech prób materiału o tej budowie najlepiej zachowany jest fragment węgla

¹ Wagenführ i Scheiber 1974; Schoch *et al.* 2004; Kokociński 2023.

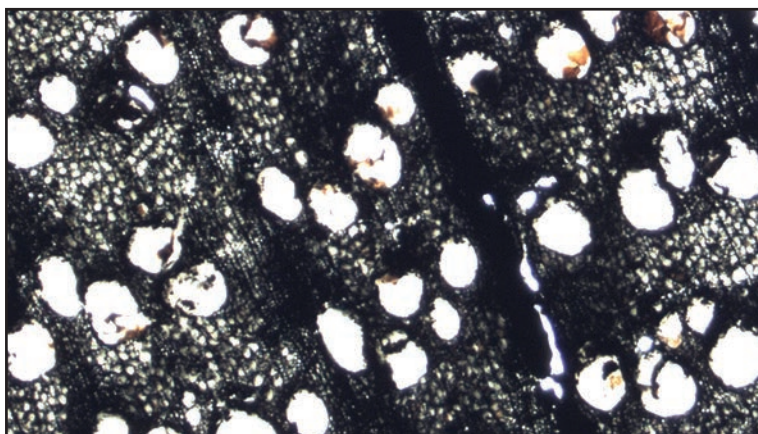
Ryc. 1. Ornowo, st. 3, jednostka 13.
Przekrój poprzeczny, widoczne cechy charakterystyczne drewna dębu (*Quercus Sp.*)
(fot. M. Aniszewski)

Fig. 1. Ornowo, site 3, unit 13.
Cross-section, visible characteristics of oak wood (*Quercus Sp.*)
(photo M. Aniszewski)

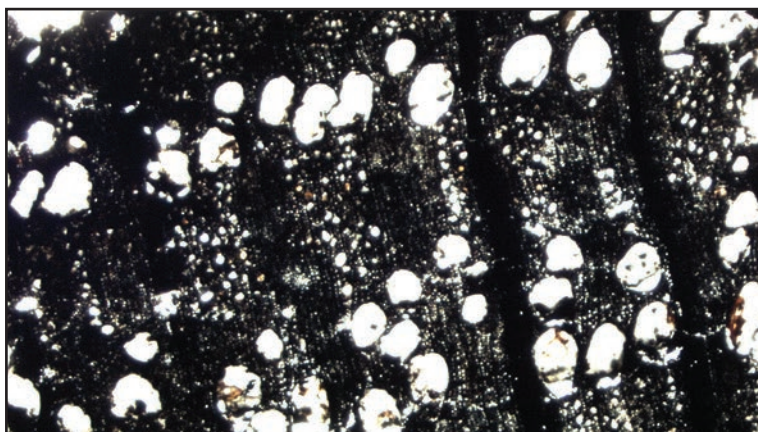
Ryc. 2. Augamy, st. 1, jednostka 22.
Przekrój poprzeczny, widoczne cechy charakterystyczne drewna dębu (*Quercus Sp.*)
(fot. M. Aniszewski)

Fig. 2. Augamy, site 1, unit 22.
Cross-section, visible characteristics of oak wood (*Quercus Sp.*)
(photo M. Aniszewski)

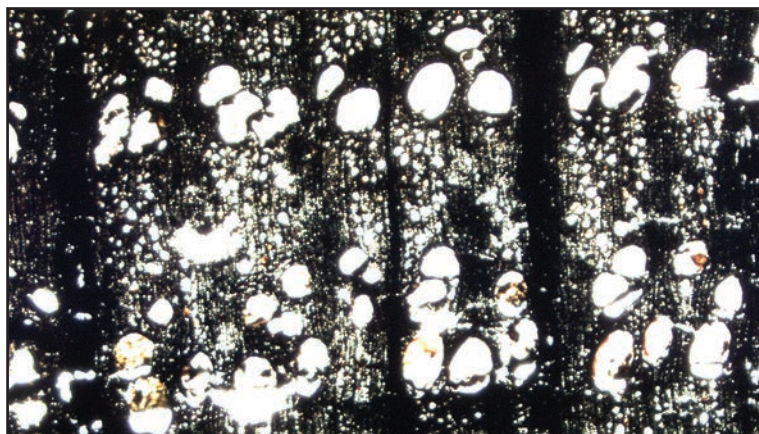
Ryc. 3. Augamy, st. 1, jednostka 27.
Przekrój poprzeczny, widoczne cechy charakterystyczne drewna dębu (*Quercus Sp.*)
(fot. M. Aniszewski)

Fig. 3. Augamy, site 1, unit 27.
Cross-section, visible characteristics of oak wood (*Quercus Sp.*)
(photo M. Aniszewski)

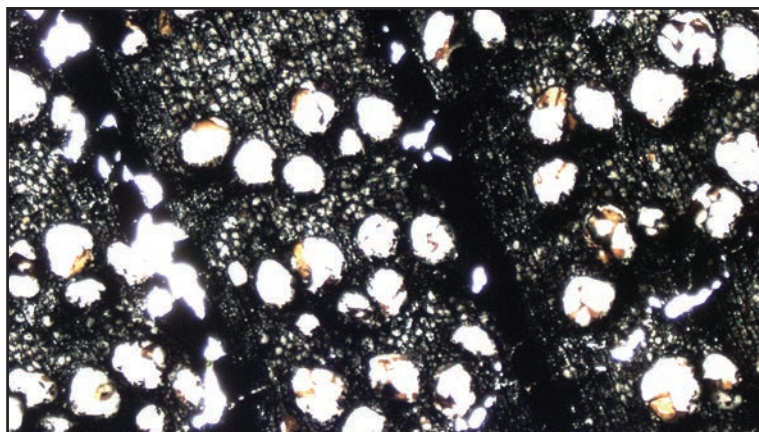
Ryc. 4. Dąbrowa, st. 9, jednostka 6.
Przekrój poprzeczny, widoczne cechy charakterystyczne drewna dębu (*Quercus Sp.*)
(fot. M. Aniszewski)

Fig. 4. Dąbrowa, site 9, unit 6.
Cross-section, visible characteristics of oak wood (*Quercus Sp.*)
(photo M. Aniszewski)

Ryc. 5. Wojnity, st. 1, jednostka 15.
Przekrój poprzeczny, widoczne cechy charakterystyczne drewna dębu (*Quercus Sp.*)
(fot. M. Aniszewski)

Fig. 5. Wojnity, site 1, unit 15.
Cross-section, visible characteristics of oak wood (*Quercus Sp.*)
(photo M. Aniszewski)

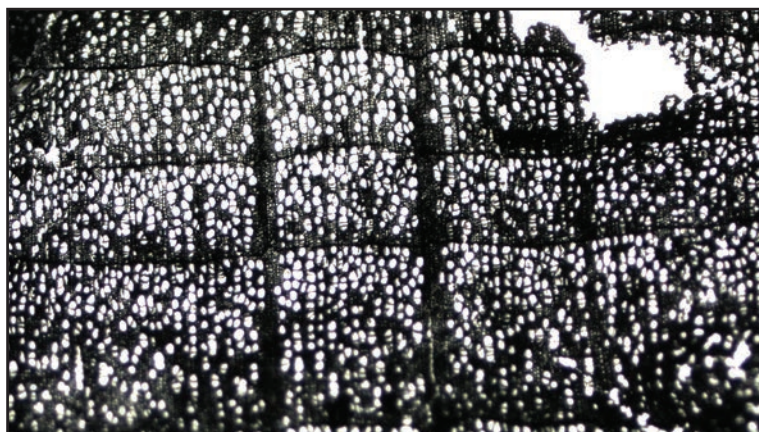
Ryc. 6. Wojnity, st. 1, jednostka 16.
Przekrój poprzeczny, widoczne cechy charakterystyczne drewna dębu (*Quercus Sp.*)
(fot. M. Aniszewski)

Fig. 6. Wojnity, site 1, unit 16.
Cross-section, visible characteristics of oak wood (*Quercus Sp.*)
(photo M. Aniszewski)

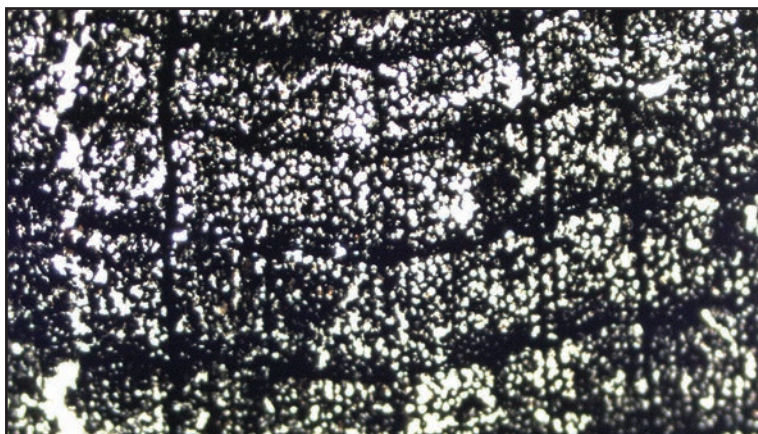
Ryc. 7. Wysoka Wieś, st. 9, jednostka 35.
Przekrój poprzeczny
(fot. M. Aniszewski)

Fig. 7. Wysoka Wieś, site 9, unit 35.
Cross-section
(photo M. Aniszewski)

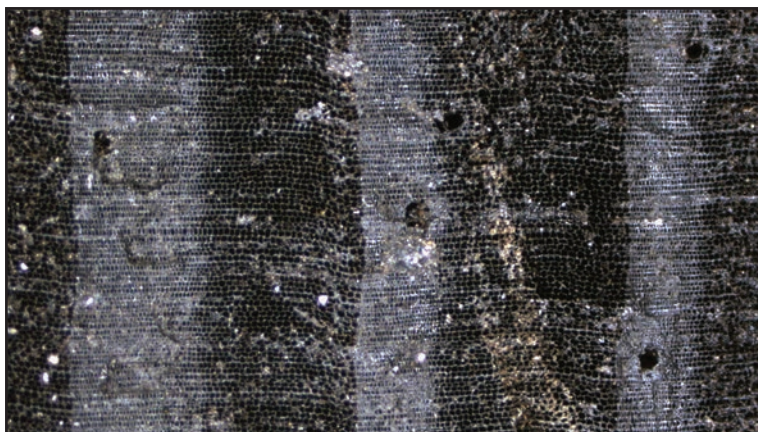

Ryc. 8. Lubianka, st. 6, jednostka 13.
Przekrój poprzeczny, widoczne cechy charakterystyczne drewna olszy czarnej (*Alnus glutinosa* (L.) Gaertn.), jednakże, zły stan zachowania uniemożliwia jednoznaczną identyfikację (fot. M. Aniszewski)

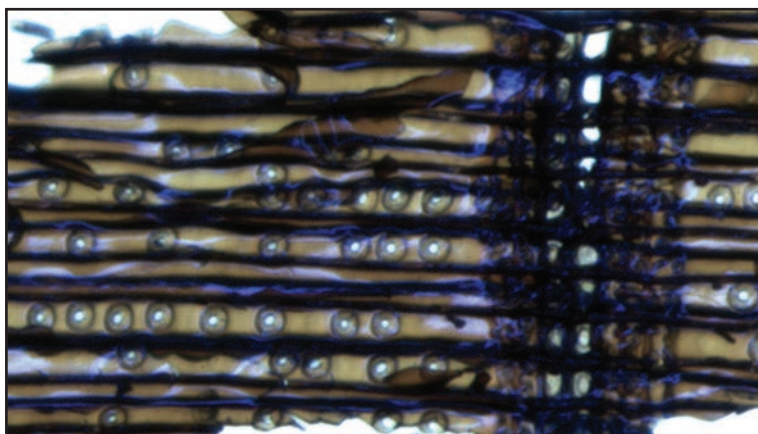
Fig. 8. Lubianka, site 6, unit 13.
Cross-section, visible characteristics of black alder wood (*Alnus glutinosa* (L.) Gaertn.) however, poor state of preservation makes an unambiguous identification impossible
(photo M. Aniszewski)

Ryc. 9. Lubianka, st. 6, jednostka 58.
Przekrój poprzeczny
(fot. M. Aniszewski)
Fig. 9. Lubianka, site 6, unit 58.
Cross-section
(photo M. Aniszewski)

Ryc. 10. Wojnity, st. 1, jednostka 24.
Przekrój poprzeczny, widoczne cechy
charakterystyczne sosny zwyczajnej
(*Pinus silvestris* L.)
(fot. M. Aniszewski)
Fig. 10. Wojnity, site 1, unit 24.
Cross-section, visible characteristics of
Scots pine (*Pinus silvestris* L.)
(photo M. Aniszewski)

Ryc. 11. Wojnity, st. 1, jednostka 24.
Przekrój promieniowy, widoczne cechy
charakterystyczne sosny zwyczajnej
(*Pinus silvestris* L.)
(fot. M. Aniszewski)
Fig. 11. Wojnity, site 1, unit 24.
Radial-section, visible characteristics of
Scots pine (*Pinus silvestris* L.)
(photo M. Aniszewski)

pozyskany z grodziska w Lubiance, st. 6, jednostka stratygraficzna nr 13. Występują pojedyncze naczynia lub ułożone w promieniowo zorientowane szeregi (najczęściej po 2–3 do 7), rozmieszczone w większej liczbie w drewnie wczesnym. Promienie jednowarstwowe wąskie i pozornie szerokie, zbudowane z promieni wąskich, rozdzielonych warstwami włókien. Włókna grubościennie spłaszczone przy granicy przyrostów. Widoczna mniej, lub bardziej pofałdowana granica przyrostów pomiędzy promieniami. Cechy te są charakterystyczne dla drewna olszy czarnej (*Alnus glutinosa* (L.) Gaertn.)². Jednakże zły

² Wagenführ i Scheiber 1974; Schoch *et al.* 2004; Kokociński 2023.

stan zachowania próby uniemożliwia obserwacje przekrojów wzdłużnych zwęglonego drewna. Dlatego wynik analizy należy uznać jedynie za wskazanie, a nie jednoznaczną identyfikację. Znaczny stopień degradacji pozostałych dwóch prób węgla nie pozwolił na oznaczenie gatunku drewna.

DREWNO IGLASTE

W obrazie mikroskopowym przekroju poprzecznego preparatu – próba ze stanowiska Wojnity (ryc. 10) – widoczne jest wyraźne przejście od drewna wczesnego do drewna późnego. Drewno wczesne zbudowane jest z cienkościennych cewek o dużym świetle komórkowym.

Drewno późne tworzą grubościennie tracheidy o małym świetle komórkowym, spłaszczone w kierunku promieniowym. Pojedyncze przewody żywiczne podłużne o dużym świetle widoczne są w drewnie późnym i przy granicy drewna późnego. W przekroju promieniowym (ryc. 11) na ścianach cewek widoczne są jednorzędowe jamki lejkowate oraz promienie drzewne. Na polach krzyżowych występuje jedna jamka prosta typu okienkowego wypełniająca prawie całe światło komórek miękiszowych. Wewnętrzna powierzchnia ściany cewek promieniowych jest wyraźnie ząbkowana. Cechy te są charakterystyczne dla drewna sosny zwyczajnej (*Pinus silvestris* L.)³.

³ Wagenführ i Scheiber 1974; Schoch *et al.* 2004; Kokociński 2023.

Wykaz cytowanej literatury:

- Schoch, W., I. Heller, F.H. Schweingruber i F. Kienast
2004. *Wood anatomy of central European Species*.
Online version: www.woodanatomy.ch
- Skoczylas, D. i R. Solecki
2024. Wojnity, st. 1: badania archeologiczne, [w:] R. Solecki (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 4*: 191–198. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.
- Skoczylas, D. i F. Welc
2022. Augamy, st. 1: badania archeologiczne, [w:] R. Solecki (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 3*: 299–328. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.
- Skoczylas, D., D. Wieczorek i R. Solecki
2024. Lubianka, st. 6: badania archeologiczne,

PODSUMOWANIE

Analiza antrakologiczna fragmentów pobranych w trakcie prac archeologicznych prowadzonych w ramach projektu „Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część 2. Warmia Wschodnia i Natangia” umożliwiła identyfikację materiału wykorzystanego do wykonania wybranych elementów konstrukcyjnych. Czynnikiem mającym największy wpływ na możliwość wykonania oznaczenia gatunku drewna/węgla drzewnych jest ich stan zachowania. Jednakże odpowiednie przygotowanie preparatów pozwoliło na jednoznaczną identyfikację siedmiu z dziesięciu przekazanych do badań fragmentów. Ze względu na niewielką liczbę prób przeprowadzone badania miały ograniczony charakter.

- [w:] R. Solecki (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 4*: 258–283. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.
- Solecki, R.
2022. Ornowo, st. 3: badania archeologiczne, [w:] R. Solecki (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 3*: 15–37. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.
- Solecki, R. i D. Skoczylas
2022. Wysoka Wieś, st. 9: badania archeologiczne, [w:] R. Solecki (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 3*: 71–87. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.
- Wagenführ, R. i Ch. Scheiber
1974. *Holzatlas*. Leipzig: Fachbuchverlag.

Michał Aniszewski

The results of wood species identification of charcoal from structures discovered on strongholds excavated during the NPRH project „Catalogue of strongholds of Warmia and Masuria. Part 2. Eastern Warmia and Natangia”

Summary

This article is focused on the wood species identification of charcoal obtained from structures discovered on strongholds excavated during the NPRH project „Catalogue of strongholds of Warmia and Masuria. Part 2. Eastern Warmia and Natangia”. The selected 10 samples came from strongholds in Augamy (site 1), Dąbrowa (site 9), Lubianka (site 6), Ornowo (site 3), Wojnity (site 1) and Wysoka Wieś (site 9). Most of the samples can be dated to medieval period but one – from

Dąbrowa – was radiocarbon dated to Early Iron Age. Six samples were identified as oak wood (*Quercus* Sp.), one was probably a black alder wood (*Alnus glutinosa* (L.) Gaertn.) and one was Scots red pine (*Pinus silvestris* L.). In two samples, only the type of wood could be determined, which was diffuse-porous wood.

Translated by Rafał Solecki

Wyniki analizy szczątków zwierzęcych pochodzących z warstw kulturowych grodzisk badanych w ramach projektu „Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część 2. Warmia Wschodnia i Natangia”

Niniejsze opracowanie szczątków zwierzęcych dotyczy materiałów pozyskanych w wyniku badań wykopaliskowych prowadzonych w związku z realizacją projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki „Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część 2. Warmia Wschodnia i Natangia”. Szczątki pochodzą z badań prowadzonych na grodziskach w miejscowościach Winiec (st. 2), Jarzeń (st. 1), Opin (st. 16), Pieniężno (st. 5), Lubianka (st. 6) oraz na stanowisku w miejscowości Osetnik (st. 2). Szczątki pozyskano w trakcie eksploracji warstw kulturowych, a ich chronologię ustalono na podstawie współwystępujących zabytków, relacji stratygraficznych, lub w drodze datowania radiowęglowego.

METODYKA

Analizowany zbiór obejmuje łącznie 145 szczątków zwierzęcych. W toku badań starano się dopasować do siebie fragmenty poszczególnych kości czy elementów szkieletu, dzięki czemu ograniczono sztuczne zawyżanie frekwencji tych partii szkieletu, które ze względu na swoje właściwości narażone są na fragmentację (np. czaszka). Z analiz archeozoologicznych wyłączono dwa elementy, które okazały się być fragmentami skał osadowych (zlepieńców). W trakcie prac nad materiałem osteologicznym opisano stan zachowania szczątków oraz uwzględniono ślady procesów postdepozycyjnych np. ślady korzeni roślin lub działalności zwierząt, w jednym przypadku odnotowano występowanie „nalotu” (prawdopodobnie wytrącenia węglanu wapnia).

Szczątki zostały opracowane według ogólnie przyjętych zasad stosowanych w badaniach archeozoologicznych¹. W pierwszym etapie podjęto próbę określenia gatunkowego szczątków oraz identyfikacji poszczególnych części anatomicznych. Szczątki zwierzęce zostały oznaczone przy pomocy osteologicznej kolekcji dydaktycz-

nej przechowywanej w Katedrze Bioarcheologii Wydziału Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego oraz przy użyciu dostępnych kluczy identyfikacyjnych². Niewielka część szczątków kostnych ze względu na znaczne rozdrobnienie, lub brak cech dystynktywnych została ogólnie przyporządkowana do jednej z dwóch kategorii „wielkościowych” zwierząt, tzn. ssaków dużych (wielkości bydła/konia), lub średnich (wielkości świni/owcy–kozy). Fragmenty kości bez widocznych cech morfologicznych zostały sklasyfikowane jako nieokreślone. Należy tutaj wspomnieć, że o ile oznaczenie szczątków bydła i świni nie przysparzało większych trudności, o tyle w przypadku mniejszych przeżuwaczy (owca i koza) było to problematyczne ze względu na podobieństwo anatomiczne obu gatunków oraz znaczne rozdrobnienie dostępnego materiału. Dlatego też zdecydowano się na przyjęcie terminu „owca/koza” w niniejszym opracowaniu.

Do gatunków udomowionych zaliczono wszystkie szczątki konia, pomimo tego, że na podstawie cech morfometrycznych szkieletu nie jest możliwe jednoznaczne rozstrzygnięcie, czy dany osobnik był hodowlany czy dziko żyjący. Jednak ze względu na kontekst archeologiczny można przyjąć założenie, że szczątki należały do zwierzęcia udomowionego.

W standardowych badaniach archeozoologicznych oblicza się całkowitą liczbę szczątków (NISP), minimalną liczbę osobników (MNI) oraz minimalną liczbę elementów szkieletu (MNE)³, niestety ze względu na niewielki zbiór przekazany do opracowania powyższa metoda nie znalazła zastosowania.

Istotnych informacji na temat sposobu wykorzystywania zwierząt hodowlanych dostarcza analiza profilu wiekowego zwierząt poszczególnych gatunków. Dlatego, jeżeli było to możliwe, wiek zwierząt reprezentowa-

¹ Lyman 1994; Marciniak 1996; Lasota-Moskalewska 2007; Wilczyński 2021

² Beisaw 2013; Driesch 1976; Fernández-Jalvo i Andrews 2016; Popesco 1977; Schmid 1972.

³ Lyman 2008.

nych na stanowiskach badanych w ramach projektu został określony na podstawie wyrastania poszczególnych zębów oraz zużycia powierzchni zgryzu⁴.

Ostatni etap analizy archeozoologicznej obejmował opis wszelkich zaobserwowanych śladów powstałych w wyniku działalności człowieka (np. cięcie, rąbanie) oraz zwierząt (ogryzanie). Identyfikacja śladów cięcia i rąbania została przeprowadzona w oparciu o literaturę przedmiotu⁵. Dodatkowo opisano ślady przekształceń postdepozycyjnych spowodowanych przez zwierzęta mięsożerne; ślady pozostawione przez drapieżniki są istotnym czynnikiem tafonomicznym wpływającym na stan zachowania kości, co z kolei ma znaczący wpływ na końcową interpretację wyników opracowania zbioru szczątków kostnych⁶. Podczas opracowania

szczątków zwierzęcych przekazanych do niniejszej analizy opisano również kości poddane obróbce rzemieślniczej.

WYNIKI ANALIZY:

Zbiór kości poddanych analizie był nieliczny, co utrudniło uzyskanie rzetelnych i miarodajnych wyników. Dane uzyskane w trakcie analizy przedstawia tabela 1.

WINIEC, ST. 2

Osiedle obronne w Wińcu, st. 2 datowane jest na około IV–II wiek p.n.e.⁷ Z warstwy użytkowej związanej z funkcjonowaniem osiedla pochodził ząb, a w zasadzie cztery fragmenty szkliwa. Ze względu na ich wielkość oraz kształt można stwierdzić, że ułamki pierwotnie pochodziły z jednego zęba należącego do zwierzęcia mieszczącego się w kategorii małego przeżuwacza.

⁴ Lutnicki 1972; Hilson 2005; Lasota-Moskalewska 2008.

⁵ Binford 1981; Grant 1987; Lyman 1994; Fernández-Jalvo i Andrews 2016.

⁶ Binford 1981; Haynes 1980; Lyman 1994; Wilczyński 2021.

⁷ Solecki 2022: 132.

Tabela 1. Zestawienie liczby kości wydzielonych gatunków zwierząt (oprac. K. Szczygieł)

Table 1. List of the number of bones of individual animal species (design K. Szczygieł)

Nazwa stanowiska	Nr jednostki stratygraficznej	Chronologia	Bydło (<i>Bos taurus</i>)	Koń (<i>Equus caballus</i>)	Świnia (<i>Sus domesticus</i>)	Owca/koza (<i>Ovis aries</i> / <i>Capra hircus</i>)	Duży ssak	Mały przeżuwacz	Ptak	Ryba	Nieokreślone	Suma
Winiec, st. 2, gm. Miłomłyn		wczesna epoka żelaza						1				1
Jarzeń, st. 1, gm. Lełkowo	4	nowożytność			1							1
Opin, st. 16, gm. Orneta	4	wczesna epoka żelaza				1						1
Pieniężno, gm. Pieniężno	7	nowożytność	1									1
Pieniężno, gm. Pieniężno	4	nowożytność	5		2	1	2					10
Pieniężno, gm. Pieniężno	3	nowożytność	1			1	1					3*
Pieniężno, gm. Pieniężno	5	nowożytność	3		1						2	6
Pieniężno, gm. Pieniężno	2	nowożytność	6		6						1	13
Pieniężno, gm. Pieniężno	8	późne średniowiecze	2								2	4
Pieniężno, gm. Pieniężno	10	późne średniowiecze									3	3
Lubianka, st. 6, gm. Pieniężno	19	późne średniowiecze			2						1	3
Lubianka, st. 6, gm. Pieniężno	22	późne średniowiecze		5								5
Lubianka, st. 6, gm. Pieniężno	43	średniowiecze	2		7						1	10
Lubianka, st. 6, gm. Pieniężno	64	średniowiecze	2		1						1	4
Lubianka, st. 6, gm. Pieniężno	72	średniowiecze			1							1
Lubianka, st. 6, gm. Pieniężno	75	średniowiecze			1							1
Lubianka, st. 6, gm. Pieniężno	92	późne średniowiecze	10	4	41	9		1	1	1	4	71*
Lubianka, st. 6, gm. Pieniężno	93	późne średniowiecze	2									2
Osetnik, st. 2, gm. Orneta	13	początek XIX w.			5							5

JARZENIÓ, ST. 1

W Jarzeniu, st. 1 znajduje się kopiec otoczony wałem, na którym znajdował się prawdopodobnie umocniony dwór. Funkcjonował on w okresie nowożytnym⁸. W warstwie użytkowej związanej z tym obiektem znaleziono fragment trzonu kręgu lędźwiowego należącego do świni (*Sus domesticus*).

OPIN, ST. 16

W Opinie, st. 16 znajduje się osiedle obronne zajmujące cypel odcięty od wysoczyzny za pomocą trzech wałów i dwóch suchych fos. Osiedle to funkcjonowało w II–I wieku p.n.e.⁹ Z warstwy użytkowej pozyskano ząb owcy lub kozy (*Ovis aries/Capra hircus*). Stopień zużycia powierzchni wskazuje, że był to ząb osobnika dorosłego.

PIENIĘŻNO, ST. 5

Późnośredniowieczne i wczesnonowożytne grodzisko w Pieniężnie, st. 5 jest w dużej mierze zniszczone. Badania prowadzono w obrębie warstw niwelacyjnych zebranych z powierzchni niszczonego majdanu, ale odsłonięto także nienaruszony poziom użytkowy, który wytworzył się poniżej cypła, na którym znajdowało się grodzisko¹⁰. W trakcie wykopalisk znaleziono łącznie 40 szczątków kostnych.

W warstwach nienaruszonych znaleziono w sumie siedem szczątków kostnych. Dwa fragmenty pochodziły z łopatki (kończyna lewa) bydła (*Bos taurus*), dwa kolejne fragmenty pochodziły z mostka zwierzęcia młodego, trzeci określono jako żebro, dwóch fragmentów trzonu kości długich nie udało się przyporządkować gatunkowo i anatomicznie.

Z przemieszanych warstw niwelacyjnych pochodzą wszystkie pozostałe szczątki kostne w liczbie 33. W jednostce stratygraficznej nr 2 odkryto łącznie 13 szczątków zwierzęcych: 9 fragmentów kostnych i 4 zęby. Zęby po-

chodziły od świni (*Sus domesticus*) i nosiły ślady starcia powierzchni. Zęby trzonowe były uszkodzone, nieco lepiej zachowany był kieł, natomiast kieł zuchwowy uległ silnemu uszkodzeniu. Szczątki świni reprezentowały również fragment kości piszczelowej oraz fragment kości ramiennej (trzon i nasada dalsza). W przypadku kości ramiennej trzon i nasada dalsza były zrośnięte, co pozwala określić wiek zwierzęcia na jeden rok. Do bydła (*Bos taurus*) przyporządkowano fragment kości piszczelowej (trzon i fragment nasady bliższej), zachowany w dwóch kawałach, drugi kręg szyjny (*axis*), fragment trzonu kości promieniowej, fragment kości miednicy oraz niewielki fragment trzonu żebra. Do konkretnego gatunku nie udało się natomiast przyporządkować niewielkiego fragmentu czaszki. Na fragmentach kręgu szyjnego zaobserwowano ślady rąbania (świadczące o podziale tuszy) oraz ogryzania przez psa.

W jednostce stratygraficznej nr 3 odkryto trzy fragmenty kostne: żebro pochodzące od bydła (*Bos taurus*), fragment trzonu kości długiej dużego ssaka oraz fragment kręgu z odcinka lędźwiowego owcy lub kozy (*Ovis aries/Capra hircus*).

Z jednostki stratygraficznej nr 4 uzyskano łącznie 10 szczątków zwierzęcych: 8 fragmentów kości oraz dwa zęby. Pochodziły one od bydła (*Bos taurus*), świni (*Sus domesticus*), owcy lub kozy (*Ovis aries/Capra hircus*) oraz dużego ssaka. Szczątki bydła stanowiły 2 fragmenty żeber i fragment kości nadgarstka. W tej kategorii mieści się również człon palcowy III pochodzący od bardzo młodego osobnika (cielaka). Szczątki świni reprezentowane były przez ząb (kieł), fragment kości ramiennej z widocznymi śladami ogryzania oraz fragment kości udowej. Do owcy lub kozy należał ząb trzonowy. Od dużego ssaka pochodziły 2 fragmenty kości udowej, lewej.

Z jednostki stratygraficznej nr 5 pochodzi łącznie sześć szczątków: pięć fragmentów kostnych – dwa fragmenty *metapodium* (fragment trzonu i fragment nasady dalszej), fragment nasady dalszej kości udowej (kłykieć przysrodkowy) bydła (*Bos taurus*) i jeden ząb

⁸ Solecki 2024a: 39.

⁹ Rąbiega 2024: 123.

¹⁰ Solecki 2024b: 230–231

Ryc. 1. Pieniężno, st. 5. Fragment miednicy bydła z widocznymi śladami rąbania i cięcia (fot. K. Szczygieł)

Fig. 1. Pieniężno, site 5. Fragment of a cattle pelvis with visible traces of chopping and cutting (photo K. Szczygieł)

prawdopodobnie świni (*Sus domesticus*). Dwóch kości – fragment czaszki oraz ułamek trzonu kości długiej (prawdopodobnie szlifowany) – nie udało przyporządkować się do konkretnych gatunków.

W obrębie jednostki stratygraficznej nr 7 pochodzi fragment miednicy bydląt. Widoczne są na nim wyraźne, ukośne ślady rąbania oraz cięcia, które można wiązać z podziałem tuszy oraz procesem filetowania czyli oddzielania mięsa od kości (ryc. 1).

LUBIANKA, ST. 6

Grodzisko w Lubiance, st. 6 jest stanowiskiem wielofazowym, w obrębie którego wydzielono fazy użytkowe datowane na wczesną epokę żelaza, wczesne średniowiecze i późne średniowiecze¹¹. Szczątki kostne w liczbie 102 pozyskano jedynie z poziomów średniowiecznych.

W obrębie jednostek stratygraficznych łączonych z horyzontem wczesnośredniowiecznym znaleziono 16 szczątków kostnych. Z jednostki stratygraficznej nr 43 pochodzi 10 fragmentów. Do świni (*Sus domesticus*) przyporządkowano 2 siekacze, fragment żuchwy (w tym 4 niewielkie fragmenty z części siekaczowej), fragment kręgu bez przyrośniętej powierzchni stawowej, fragment kości piętowej oraz kość piszczelową. Na podstawie oględzin tej ostatniej można było ustalić wiek zwierzęcia na powyżej dwóch lat. W przypadku kła nie udało się jednoznacznie określić, czy należał do świni czy do dzika, więc zdecydowano się przypisać go do ogólnej kategorii *Sus sp.* Do bydląt (*Bos taurus*) przyporządkowano fragment miednicy oraz kręgosłup – *axis*, na którym zaobserwowano ślady po dekapitacji zwierzęcia (ryc. 2).

W jednostce stratygraficznej nr 64 wystąpiły fragmenty cztery kości zwierzęcych. Jednym z nich był fragment miednicy świni (*Sus domesticus*) – kość biodrowa, rąbana w poprzek skrzydła, co może świadczyć o rozbiorze tuszy. Dwa fragmenty kości długich należały do bydląt (*Bos taurus*), były to fragment kości promieniowej i fragment kości udowej. Fragment trzonu kości długiej nie został określony pod kątem anatomicznym oraz gatunkowym.

¹¹ Skoczylas i Solecki 2024: 302–304.

Z jednostki stratygraficznej nr 72 pochodzi fragment czaszki świni (*Sus domesticus*), a z jednostki stratygraficznej nr 75 pochodzi fragment kości ramiennej świni – ułamek trzonu przy nasadzie dalszej.

W obrębie jednostek stratygraficznych łączonych z horyzontem późnośredniowiecznym znaleziono 81 szczątków kostnych.

Z jednostki stratygraficznej nr 19 pochodzą trzy fragmenty kości, dwa należą do świni (*Sus domesticus*) i są to fragmenty kości śródreżca. Ze względu na to, że trzon i nasada kości nie są ze sobą zrośnięte, można określić, że należały do zwierzęcia w wieku około 10 miesięcy. Jeden fragment pochodzący z miednicy nie został przyporządkowany do konkretnego gatunku.

Szczałki odkryte w jednostce stratygraficznej nr 22, w liczbie pięciu fragmentów, należą do konia (*Equus caballus*) i są to: dwa fragmenty kości łokciowej, dwa fragmenty trzonu meta podium oraz fragment kości piszczelowej. Niestety ze względu na dużą fragmentację nie było możliwe uzyskanie bardziej szczegółowych wyników.

Najliczniejszy zbiór, obejmujący 71 szczątków kostnych, pozyskano z jednostki stratygraficznej nr 92, będącej warstwą zasypiskową piwniczki położonej na majdanie grodziska. W zbiorze tym oznaczono:

- do szczątków bydląt (*Bos taurus*) zaliczono: kość żuchwy osobnika dorosłego, ząb trzonowy, dwa fragmenty żeber, człon palcowy I, kość śródreżca, trzon kości piszczelowej (ze śladami ogryzania), fragment kości promieniowej lub metapodium (ze śladami strugania wzdłuż krawędzi), fragment łuku kręgu piersiowego oraz fragment trzonu kości piszczelowej, lub udowej (ze śladami ogryzania);
- do szczątków konia (*Equus caballus*) zaliczono trzy zęby – dwa trzonowe pochodzące z lewej strony czaszki i jeden pochodzący ze strony prawej – oraz człon palcowy I. Człon palcowy zachowany był na tyle dobrze, że pozwolił na określenie przybliżonego wieku zwierzęcia, które w chwili śmierci miało powyżej 15 miesięcy;

0 2 cm

Ryc. 2. Lubianka, st. 6. *Axis* ze śladami dekapitacji (fot. K. Szczygieł)

Fig. 2. Lubianka, site 6. *Axis* with traces of decapitation (photo K. Szczygieł)

Ryc. 3. Lubianka, st. 6. Łopatką ze śladami ogryzania przez psa (fot. K. Szczygiet)

Fig. 3. Lubianka, site 6. A shoulder blade with traces of being gnawed by a dog (photo K. Szczygiet)

Ryc. 4. Lubianka, st. 6. Człon palcowy świni z widocznymi śladami obróbki (szlifowanie, struganie, nacinanie) (fot. K. Szczygiet)

Fig. 4. Lubianka, site 6. Pig toe with visible traces of processing (grinding, planing, cutting) (photo K. Szczygiet)

Ryc. 5. Lubianka, st. 6. *Cleithrum* (fot. K. Szczygiet)

Fig. 5. Lubianka, site 6. *Cleithrum* (photo K. Szczygiet)

- do szczątków świni (*Sus domesticus*) zaliczono: 2 fragmenty jednej czaszki świni pozwalające na określenie płci zwierzęcia (samica), 25 fragmentów żuchwy drugiej czaszki, w tym 2 kły żuchwowe oraz kieł czaszkowy, fragment szczęki z zachowanymi zębami przedtrzonowymi i trzonowymi oraz 2 fragmenty czaszki (część potyliczna i fragment kości skroniowej). Kości szkieletu postkranialnego reprezentują: 2 fragmenty lewej łopatki ze śladami ogryzania (ryc. 3), odcięta panewka łopatki, fragment żebra. Pozostałe szczątki tego gatunku to kość strzałkowa, kość ramienna (młody osobnik), fragment miednicy (kość kulszowa), kość ramienna (brak możliwości określenia wieku), kość udowa, człon palcowy II (osobnik dorosły), człon palcowy I (zachowany w dwóch fragmentach) i jeszcze jeden człon palcowy noszący wyraźne ślady obróbki rzemieślniczej (szlifowanie, struganie i nacinanie). Z dużym prawdopodobieństwem można więc przypuszczać, że próbowano wykonać z niego jakiś przedmiot użytkowy, np. hetkę (ryc. 4);
- do szczątków owcy/kozy (*Ovis aries/Capra hircus*) zaliczono: prawą gałąź żuchwy, dwa fragmenty *metapodium* (w tym śródstopie kończyny prawej), fragment kości piszczelowej, cztery fragmenty kości długich i kość piętową o nieprzyrośniętej nasadzie. Ta ostatnia obserwacja powala przypuszczać, że kość pochodziła ze szkieletu zwierzęcia młodego;
- do szczątków ptaka zaliczono człon palcowy pochodzący prawdopodobnie od kury domowej (*Gallus domesticus*);
- do szczątków ryby zaliczono kość skóblową z pasa barkowego (*cleithrum*), pochodzącą prawdopodobnie ze szkieletu szczupaka (*Esox lucius*) (ryc. 5).
- pięć kości, których ze względu na zły stan zachowania nie udało się przypisać do konkretnego gatunku: fragment trzonu kości długiej, fragment śródstopia (*metapodium*), odprysk kości płaskiej, fragment zęba (odprysk szklawa) oraz łopatkę należącą do ssaka średniej wielkości.

Z jednostki stratygraficznej nr 93, będącej niższą warstwą zasypu piwniczki, wydobyto dwa zęby bydłowe, żuchwowe. Pochodziły one z lewej strony żuchwy i należały do zwierzęcia dorosłego.

OSETNIK, ST. 2

Stanowisko w Osetniku, st. 2 nie jest grodziskiem, ale było weryfikowane, gdyż w literaturze przedmiotu znajdowały się takie interpretacje¹². W rzeczywistości jest to umocnienie ziemne z okresu wojen napoleońskich¹³. Z warstwy użytkowej datowanej na początek XIX wieku pozyskano pięć fragmentów kostnych należących do świni (*Sus domesticus*): fragment trzonu kości łokciowej, dwa fragmenty trzonu kości promieniowej, człon palcowy I oraz człon palcowy II. Kości należały do osobnika młodego morfologicznie, o czym świadczą nieprzyrośnięte nasady kości długich oraz prawdopodobnie pochodzący z jednej kończyny (prawa przednia). Może to wskazywać, że miejsce konsumpcji mogło znajdować się w pobliżu miejsca odkrycia szczątków.

PODSUMOWANIE

Badania wykopaliskowe realizowane w ramach projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki „Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część 2. Warmia Wschodnia i Natangia” dostarczyły niezbyt liczne i słabo zróżnicowanego pod względem rozkładu gatunkowego materiału osteologicznego. Jest to zaskakujące ze względu na fakt, że prace realizowano na ponad 20 stanowiskach, których rozpiętość chronologiczna obejmuje okres od wczesnej epoki żelaza przez średniowiecze, nowożytność, aż po początek XIX.

W wyniku przeprowadzonej analizy archeozoologicznej stwierdzono, że odkryte szczątki należały do czterech

gatunków zwierząt hodowlanych: bydła, świni oraz owcy i/lub kozy. Dodatkowo na grodzisku w Lubiance, st. 6, stwierdzono występowanie szczątków konia. Na żadnym ze stanowisk nie zarejestrowano obecności szczątków zwierząt dzikich, co może świadczyć o tym, że rola łowiectwa i rybołówstwa była marginalna. Zaobserwowano pojedynczą kość ptaka (prawdopodobnie kury domowej) oraz jedną kość ryby.

Zaskakujący w opisanym materiale jest brak szczątków psa pomimo zaobserwowanych śladów ogryzania kości przez te zwierzęta. Odkrycie kości noszących ślady gryzienia, występujące na materiałach późnośredniowiecznych i nowożytnych, poświadcza obecność psów na tych stanowiskach oraz ich „swobodny” dostęp do odpadków. Z punktu widzenia archeozoologa jest to cenna informacja, gdyż dostęp drapieżników (w tym psów) może w istotny sposób wpływać na frekwencję poszczególnych części szkieletu odkrywanych na stanowiskach archeologicznych. W szczególności dotyczy to szczątków mniejszych gatunków zwierząt kręgowych (np. ptaków) oraz kości młodych zwierząt hodowlanych.

Na podstawie przekazanych materiałów można przypuszczać, że szczątki zwierzęce stanowią w większości resztki pokonsumpcyjne zwierząt hodowlanych oraz ślady działalności człowieka występujące w postaci nacięć czy rąbania. Można również przypuszczać, że zwierzęta zabijano bezpośrednio na stanowiskach, potwierdza to obecność szczątków z części tuszy o niskiej wartości konsumpcyjnej, np. dystalne części kończyn oraz że obróbka tusz zwierzęcych (skórowanie, rąbanie) odbywała się „na miejscu”. Mimo tego, że nie zaobserwowano śladów działania ognia, można przyjąć, że konsumpcja również miała miejsce bezpośrednio na stanowiskach, potwierdzają to np. ślady filetowania.

Na koniec chciałabym podziękować dr Annie Gręzak z Wydziału Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego za udostępnienie kolekcji referencyjnej i życzliwe wsparcie.

¹² Jagodziński 1997: 87.

¹³ Rąbiega i Jażdżyk 2024: 363, 365.

Wykaz cytowanej literatury:

- Beisaw, A. M.
2013. *Identyfing and interpreting animals bones: a manual*. College Station: Texas A&M University Press.
- Binford, L. R.
1981. *Bones: ancient men and modern myths*. New York: Academic Press.
- Driesch von den, A.
1976. *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites: as developed by the Institut für Palaeoanatomie, Domestikationsforschung und Geschichte der Tiermedizin of the University of Munich*. Volume 1. Cambridge: Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University.
- Fernández-Jalvo, Y. i P. Andrews
2016. *Atlas of taphonomic identifications. 1001+ images of fossil and recent mammal bone modification*. Dordrecht: Springer.
- Grant, A.
1987. Some observations of butchery in England from the Iron Age to Medieval Period. *Anthropozoologica* 1: 53–58.
- Haynes, G.
1980. Evidence of carnivore gnawing on Pleistocene and recent mammalian bones. *Paleobiology* 6(3): 341–351.
- Hillson, S.
1996. *Mammal bones and teeth: an introductory guide to methods of identification*. London: Institute of Archaeology, University College London.
2005. *Teeth*. 2nd Edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jagodziński, M.
1997. *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Lasota-Moskalewska, A.
2005. *Zwierzęta udomowione w dziejach ludzkości*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
2008. *Archeozoologia. Ssaki*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Lutnicki, W.
1972. *Uzębienie zwierząt domowych*. Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Lyman, L.
1994. *Vertebrae Taphonomy*. Cambridge: Cambridge University Press.
2008. *Quantitative Paleozoology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marciniak, A.
1996. *Archeologia i jej źródła. Materiały faunistyczne w praktyce badawczej archeologii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Popesco, P.
1977. *Atlas anatomii topograficznej zwierząt domowych*. Tom I–III, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne.
- Rabiega, K.
2024. Opin, st. X: chronologia i dzieje grodziska w Opinie, st. X, [w:] R. Solecki (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 4*: 123. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.
- Rabiega, K. i P. Jażdżyk
2024. Osetnik, st. 6: wyniki weryfikacji, [w:] R. Solecki (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 4*: 351–365. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.
- Schmid, E.
1972. *Atlas of animal bones. For prehistorians, archaeologists and Quaternary geologists*. Amsterdam: Elsevier.
- Skoczylas, D. i R. Solecki
2024. Lubianka, st. 6: chronologia i dzieje grodziska w Lubiance, st. 6, [w:] R. Solecki (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 4*: 302–304. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.
- Solecki, R.
2022. Winiec, st. 2: chronologia i dzieje grodziska w Wińcu, st. 2, [w:] R. Solecki (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 3*: 132. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.
- 2024a. Jarzeń, st. 1: chronologia i dzieje grodziska w Jarzeniu, st. 1, [w:] R. Solecki (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 4*: 39. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.
- 2024b. Pieniężno, st. 5: chronologia i dzieje grodziska w Pienięźnie, st. 5, [w:] R. Solecki (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Tom 4*: 230–231. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.
- Wilczyński, J.
2021. Archeozoologia, [w:] A. Kurzawska i I. Sobkowiak-Tabaka (red.), *Mikroprzeszłość. Badania specjalistyczne w archeozoologii*: 199–216. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

**The results of analysis of animal remains from the cultural layers of strongholds excavated during the NPRH project „Catalogue of strongholds of Warmia and Masuria.
Part 2. Eastern Warmia and Natangia”**

Summary

This article is focused on the analysis of animal remains obtained during excavations of cultural layers of strongholds, which were studied during NPRH project „Catalogue of strongholds of Warmia and Masuria. Part 2. Eastern Warmia and Natangia”. The materials came from strongholds in Winiec (site 2), Jarzeń (site 1), Opin (site 16), Pieniężno (site 5), Lubianka (site 6) and contemporary fortification from Napoleon Wars period in Osetnik (site 2). The chronological range of these sites is quite wide because the oldest can be dated to Early Iron Age and the youngest to XIX century.

Although the analyzed collection was not large, as it contained only 145 bones, it was possible to mark the remains belonging to cattle, pigs, sheep/goats and horses. Few bones had the traces of gnawing by dogs. Many bones showed traces of post-consumption, but also traces of intentional activities related to bone processing, such as grinding, planing and cutting.

Translated by Rafał Solecki

Noty o autorach

Michał Aniszewski – doktor inżynier, archeolog i technolog drewna ze specjalizacją konserwacja drewna zabytkowego, Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie
ORCID: 0000-0002-5680-6025

Anna Gręzak – doktor, archeolog, adiunkt na Wydziale Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
ORCID: 0000-0002-6178-3577

Robert Klimek – doktor, historyk, Towarzystwo Naukowe im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie
ORCID: 0009-0003-1521-9865

Milena Obremska – doktor geolog, adiunkt w Instytucie Nauk Geologicznych Polskiej Akademii Nauk
ORCID: 0000-0002-3465-1894

Jarosław Ościłowski – doktor, archeolog, adiunkt w Instytucie Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk
ORCID: 0000-0001-5743-9311

Rafał Solecki – doktor, archeolog, adiunkt w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
ORCID: 0000-0003-4888-4864

Karolina Szczygieł – magister, archeolog, Narodowy Instytut Dziedzictwa
ORCID: 0000-0001-9366-9632

Jacek Wysocki – doktor, archeolog, adiunkt w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
ORCID: 0000-0001-9366-9632

Magdalena Żurek – doktor, archeolog i historyk sztuki, adiunkt w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
ORCID: 0000-0002-9293-8623

